

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет “Львівська політехніка”
Інститут гуманітарних та соціальних наук

На правах рукопису

ЧІХРАДЗЕ ОЛЕГ ШОТОВИЧ

УДК 355. 48(477) “1918/1919”

Друга українсько-більшовицька війна
(листопад 1918 – грудень 1919 рр.)

20.02.22 – Військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Гусєв Віктор Іванович
кандидат філософських
наук, доцент

Львів-2003

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	C.3
Вступ.....	C.4
Розділ 1. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження....	C.8
Розділ 2. Воєнно-політичне становище УНР восени 1918 р. та початок війни з більшовицькою Росією.....	C.25
Розділ 3. Бої Дієвої армії УНР проти Червоної армії у січні – травні 1919 року.....	C.72
Розділ 4. Завершення реорганізації Дієвої армії УНР та її бойові операції проти Червоної армії в червні-грудні 1919 року...	C.116
Висновки.....	C.174
Список використаних джерел.....	C.187
Додатки.....	C.213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРК – Військово-революційний комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ім. – імені

км. – кілометр

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

м. – місто

млн. – мільйон

НКГА – Начальна команда Галицької армії

р. – ріка

РВР – Революційно-військова рада

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

с. – село

ст. – станція

США – Сполучені Штати Америки

тис. – тисяча

УГА – Українська Галицька Армія

УНР – Українська Народна Республіка

УНС – Український Національний Союз

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРП – Українська соціалістична робітничка партія

УСС – Українські січові стрільці

УЦР – Українська Центральна Рада

чол. – чоловік (кількість)

ШГО – Штаб Головного Отамана

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі, коли відбувається процес реформування Збройних сил України та здійснюється їх підготовка до переходу на професійну основу, відчувається нагальна потреба вивчення вітчизняного військово-історичного досвіду. Ці знання необхідні у національно-військовому будівництві, адже Збройні сили – складова частина держави та гарант її суверенітету. Разом з тим, військове будівництво адекватно віддзеркалює в цілому процес державотворення, є показником зрілості, авторитету країни та прогнозованості політичних дій. З огляду на це перед державою постає необхідність серйозного ставлення до військової доктрини та до своєї армії. Військове реформування в Україні передусім має спиратися на власний досвід і традиції. При виробленні принципових підходів до військового будівництва повинні також враховуватися не тільки новації світової військово-стратегічної думки, але й організація та принципи комплектування армій провідних держав. Вони разом із надбаннями військово-історичної науки повинні стати тим стрижнем, який допоможе успішно завершити це реформування, ефективно вирішити назрілі проблеми.

У силу об'єктивних причин українські військові традиції після поразки визвольних змагань 1917-1921 рр. не могли розвиватися на своїй етнічній території. Їх відродженню та оновленню суттєво сприятиме вивчення історії творення, реорганізації, бойових дій українських Збройних сил даного періоду, коли формування національної армії стало одним із вирішальних чинників боротьби за державність.

Серед доленосних подій цього періоду важливе місце посідає доба Директорії УНР та її боротьба проти агресії радянської Росії, яку в українській історіографії називають Другою українсько-більшовицькою війною і виділяють окремим етапом у збройному протистоянні між Україною і більшовицькою Росією, що розпочався з грудня 1917 р. Саме після падіння режиму гетьмана

П.Скоропадського заново починається об'єднання нечисельних напіврегулярних українських загонів у національну армію, яка майже безперервно веде бойові дії з військами радянської Росії, що без оголошення війни вторглися в Україну. У зв'язку з цим важливо осмислити процес трансформації повстанських загонів у регулярні частини, з'ясувати причини, особливості та методи створення Збройних сил Директорії, дослідити й проаналізувати внесок українського командування у воєнне мистецтво, розвиток воєнно-теоретичної думки, а також узагальнити бойовий досвід військ УНР.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з науково-дослідницькою роботою з історії Збройних сил України, яка проводиться кафедрою історії України, науки і техніки Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”, а також відповідає навчальним програмам Військового інституту Національного університету “Львівська політехніка”.

Мета і завдання роботи: здійснити комплексне дослідження історії Другої українсько-більшовицької війни, а також вивчити й узагальнити військовий досвід державного та армійського керівництва УНР даного періоду.

Автор поставив перед собою завдання дослідити:

- воєнно-політичні аспекти відносин між Україною та РСФРР на етапі антигетьманського повстання і відновлення республіканського режиму;
- воєнну політику уряду Директорії УНР;
- структуру, чисельний та якісний склад Дієвої армії УНР;
- динаміку бойових дій періоду Другої українсько-більшовицької війни;
- тактику ведення війни арміями УНР й РСФРР на різних її етапах, особливості та прийоми застосування військ;
- місце і роль основних бойових операцій Дієвої армії УНР, військову майстерність командування при їх проведенні;
- еволюцію поглядів керівництва УНР на створення регулярної армії як гаранта національної державності.

Об'єкт дослідження – процес створення та бойова діяльність Армії УНР, спрямованих на захист державної незалежності.

Предмет дослідження – воєнно-політичне протистояння УНР і РСФРР, яке знайшло свій прояв у Другій українсько-більшовицькій війні у листопаді 1918 - грудні 1919 рр.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють листопад 1918 р. (початок агресії радянської Росії проти УНР) – грудень 1919 р. (ліквідація регулярного антибільшовицького фронту урядом Директорії УНР). Цей період пов'язаний з утвердженням влади Директорії, створенням її армії, початком та завершенням більшовицької експансії.

Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережжя і Правобережжя України – ті терени України, на яких проводили бойові операції війська Директорії УНР та Галицька армія проти Червоної армії.

Методологічну основу дослідження складають наукові принципи: історизму, об'єктивності, науковості та достовірності висвітлення історичних подій. Для розв'язання поставлених завдань автор використав такі конкретні методи дослідження: проблемно-аналітичний, комплексно-хронологічний, описовий, історико-порівняльний.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передусім у комплексному дослідженні важливої наукової проблеми – Другої українсько-більшовицької війни. Дисертант уперше у вітчизняній історіографії виокремив її з низки традиційних для історичної науки тем у самостійну і застосував для її вивчення нові концептуальні підходи. Певною мірою заповнюється прогалина в історіографії шляхом цілісного розгляду динаміки воєнних дій українських військ проти Червоної армії, з'ясування особливостей їхньої тактики та воєнного мистецтва на різних етапах війни. Новим підходом відрізняються визначення місця і ролі основних бойових операцій Дієвої армії УНР, аналіз еволюції поглядів політичного керівництва на створення регулярної армії, виявлення суб'єктивних факторів, які впливали на прийняття рішень українським командуванням. Повніше і глибше, ніж це було зроблено раніше, простежується

процес формування воєнної доктрини УНР, розкриваються взаємозалежність військових і політичних чинників у перебігу бойових дій, вплив на них кадрової політики державних органів влади. Залучення до наукового обігу нових і маловідомих документів і матеріалів дало змогу переглянути існуючі погляди і положення, узагальнити доробок вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наявний у дослідженні фактичний і теоретичний матеріал, висновки можуть бути використані для наукових розробок питань військової історії України та історії національного воєнного мистецтва. Матеріали дисертації стануть важливим підґрунтям при підготовці лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій як у системі військової освіти, так і безпосередньо у виховній роботі з особовим складом Збройних сил України.

Особистий внесок автора полягає в тому, що тема “Друга українсько-більшовицька війна” на рівні наукового дослідження розглядається вперше. Автор проаналізував і дав власну оцінку бойовим операціям, подіям, фактам і явищам, які впливали на хід війни і боєздатність українських військ.

Апробація результатів дисертації відбулася на Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях: “Державність України та її Збройні сили: уроки історії та сучасність” (Львів, 2001); “Ефективність державного управління” (Львів, 2001). Матеріали дослідження також використовувалися при науково-методичній роботі у Військовому інституті Національного університету “Львівська політехніка”.

Публікації. Основні положення дисертації викладені в п’яти статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, затверджених ВАКом України.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків. Її загальний обсяг складає – 233 стор., основний текст даного дослідження – 186 стор., список використаних джерел та літератури – 26 стор.(268 назв), додатків – 21 стор. (12 схем і 6 карто-схем).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Незважаючи на певні досягнення сучасної вітчизняної військово-історичної науки, слід зазначити, що історія Збройних сил Директорії УНР розглядалася недостатньо. Аналізуючи історичні джерела та сучасний стан української військово-історичної науки, бачимо, що історія Дієвої армії УНР майже не досліджувалася в повному обсязі. На сьогодні є небагато серйозних досліджень, які в узагальнюючому плані розглядають характер проведення бойових операцій, аналізують воєнне мистецтво українських військ та їх командування під час ведення Другої українсько-більшовицької війни, найбільш повно розкривають засади формування Дієвої армії УНР напередодні й в ході війни з радянською Росією, вплив політики уряду Директорії на військове будівництво.

Дотепер тема Другої українсько-більшовицької війни не була об'єктом спеціальних наукових досліджень вітчизняних істориків. Історіографію цієї теми можна умовно поділити на чотири групи: українську історіографію міжвоєнного двадцятиліття, повоєнну емігрантську, радянську та сучасну (після 1991 р.) історіографію. Окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення у наукових дослідженнях, які розпочалися майже одразу ж після завершення Другої українсько-більшовицької війни. Період міжвоєнного двадцятиліття був своєрідним вибухом для воєнної літератури. Першими дослідниками теми були переважно безпосередні учасники подій, саме тому головна особливість історіографії того періоду полягає у тому, що їй притаманний значний мемуарний відтінок. Проте, не можна не відзначити вагомість цих праць для української військової історіографії. На перше місце серед них слід поставити дослідження, написані українськими генералами та офіцерами про окремі операції та бойові дії українських військ проти Червоної армії. Надійне підґрунтя для вивчення Другої українсько-більшовицької війни було закладено працями колишнього начальника оперативного відділу Штабу Дієвої армії генерала М.Капустянського, і,

передусім, його монографією “Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р.” [163]. Безпосередній учасник цих подій, котрий обіймав вищі посади в Дієвій армії УНР, він яскраво змальовує бойові операції, прорахунки та набутки командного складу, умови, в яких воювали українські війська. Праця М.Капустянського присвячена переважно операціям Дієвої армії УНР з 1 червня 1919 р., а також діям об’єднаних українських армій у наступі на Київ та Одесу з 15 липня по 31 серпня 1919 р. На жаль, події початку Другої українсько-більшовицької війни розглянуті дуже стисло та поверхово, це не дозволяє в повному обсязі зрозуміти особливостей проведення бойових операцій у війні з радянською Росією на перших її двох етапах – від грудня 1918 р. до червня 1919 р. Відсутність відомостей про бойові операції українських військ проти Червоної армії з вересня 1919 р. пояснюється не стільки концепцією монографії (яка присвячена, головним чином, тільки операціям українських військ на Київському та Одеському напрямках), скільки переконанням автора, що здача Києва 31 серпня 1919 р. фактично вирішила результат війни для українських військ. У цьому можна переконатися, ознайомившись із загальними висновками книги М.Капустянського.

До праць, пов’язаних з різними аспектами українського військового будівництва, військової політики, історією бойових дій та їх аналізом належать праці генералів та офіцерів М.Безручка, А.Пузицького, В.Савченка та ін. [122,174,210,217,226]. В.Прохода у роботі “Записки до історії Сірих” досліджує історію бойових дій Сірожупанної дивізії, починаючи з травня 1919 р. [207]. Початок цієї праці В.Прохода друкує пізніше у журналі “За державність” [206].

Серйозної уваги заслуговують праці офіцерів-ветеранів українських визвольних змагань, в яких аналізується проведення бойових операцій під час Другої українсько-більшовицької війни [145,175]. Серед таких робіт на увагу заслуговує стаття майора Я.Дякова, котрий дає оцінку воєнній ситуації Галицької армії після її переходу через р.Збруч [148].

В історіографії міжвоєнного двадцятиліття на фоні багатьох досліджень з воєнної тематики, своєю фундаментальністю відзначається колективна праця “Історія Українського Війська” [159]. Не можна не погодитися з відомим вітчизняним істориком Я.Дашкевичем, який пише, що це “..., перша, дуже амбітна за задумом аналітично-синтетична українська військова історія, науково популярна за зовнішнім оформленням та критично наукова (на жаль, позбавлена підрядкового наукового апарату) за своїм змістом” [159, с.7].

Політичні аспекти війни, що впливали на перебіг бойових дій, знайшли своє відображення в роботах таких видатних політичних діячів, як В.Винниченко, М.Грушевський, Д.Дорошенко [129,140,143]. Автори цих праць діаметрально протилежно розставили акценти на політичних подіях того часу. У воєнних поразках під час Другої українсько-більшовицької війни вони звинувачують як бездіяльність Антанти, так і неспроможність уряду Директорії знайти для України сильного союзника у війні з радянською Росією. Робота М.Шаповала [247] звертає на себе увагу передусім великою кількістю наведених фактів. Праця І.Мазепи – об’єктивна і змістовна характеристика Головного Отамана військ УНР С.Петлюри, відображенням його ролі у тогочасних подіях [192]. Спільною рисою, яка притаманна працям політичних діячів, є певна упередженість в оцінках тих чи інших подій, зважаючи на широкий політичний спектр тогочасного суспільства та погляди зазначених авторів.

До цього часу існує чимало розбіжностей в оцінках лідерів українських національно-визвольних змагань, їх особистої ролі і відповідальності за невдачі та прорахунки. Виходячи з цього, важливе місце у висвітленні Другої українсько-більшовицької війни займає дослідження праць, написаних Головним Отаманом Дієвої армії УНР С.Петлюрою, який стояв біля витоків створення українських військ та очолював їх до кінця визвольної боротьби [203]. У своїх статтях С.Петлюра сформував низку основних засад військового будівництва в Україні, які згодом заклали підвалини національної воєнної доктрини того часу. На сьогодні вони можуть служити своєрідною аксіомою для українських політиків

та вищого командування. Серед питань, які розглядав С.Петлюра щодо військової сфери, можна виділити:

- шляхи формування українського офіцерського корпусу;
- зміцнення авторитету армії та її зв'язок з широкими верствами населення України;
- забезпечення безперервного процесу професійної підготовки військ;
- підвищення морального стану та боєздатності в Дієвій армії УНР.

Монографія генерала О.Удовиченка вийшла вже після Другої світової війни [237]. Це своєрідний огляд визвольної боротьби українського народу періоду 1917-1921 рр. О.Удовиченко, як безпристрасний історик, висвітлює перебіг військових операцій, у більшості яких він брав участь. Вивчаючи події Другої українсько-більшовицької війни, автор торкається зовнішньо- та внутрішньополітичних питань, показує труднощі, з якими зіткнулася влада Директорії УНР та її військове командування, аналізує роль Дієвої армії УНР у війні з Червоною армією. Однак, огляд бойових операцій зроблений загальною поверхово, стислий акцент ставиться на кінцевий результат операцій. Наступальні операції 1919 р. на Київ – Одесу змальовуються в руслі книги М.Капустянського.

У 1957 р. у США вийшла книга М.Стахіва “Друга Советська Республіка в Україні” [223], яка подає панораму подій від грудня 1918 до кінця серпня 1919 рр., розглядаючи зокрема і більшовицьку агресію проти УНР.

Окремі аспекти визвольної боротьби українського народу висвітлені у монографіях П.Мірчука “Українсько-московська війна 1917–1919” і “Українська державність 1917–1920” [198,199]. Суттєвим недоліком праць М.Стахіва і П.Мірчука є переважання суб’єктивних поглядів і особистих уподобань.

Цінну інформацію містять монографії українського історика Л.Шанковського. На відміну від праць М.Капустянського та О.Удовиченка вони визначаються змістовним аналізом і фактологічним матеріалом. В 1958 р. у Мюнхені вийшла його книга “Українська Армія в боротьбі за державність” [245]. Це дослідження дає огляд створення Української армії у період 1917-1921 рр. У ньому наведені відомості про керівництво армії, вищі штаби та армійські

з'єднання, організацію родів військ та тилових служб, які займалися постачанням озброєння. На жаль, у книзі практично нічого не сказано про бойові операції та тактику їх проведення: тільки коротко розглядається наступ на Київ улітку 1919 р. та описується політичне і воєнно-стратегічне положення українських військ. Друга монографія Л.Шанковського видана у Вінніпезі в 1974 р. й написана у військово-історичному жанрі. Її назва повністю відповідає змісту – “Українська Галицька Армія” [246]. Тут автор не тільки констатує хід подій, але й аналізує інші ймовірні варіанти проведення операцій. Крім аналізу тогочасних подій на фронті, Л.Шанковський досліджує умови формування Галицької армії та проведення воєнних операцій. Цікавим і історично корисним, як огляд бойових дій періоду Другої українсько-більшовицької війни, є розділ, присвячений наступу об'єднаних українських армій на Київ – Одесу. Займаючи лише 27 сторінок тексту, він показує, наскільки досконало автор володіє даним матеріалом.

Серед історіографії повоєнного періоду, що друкувалася в еміграції, найбільш змістовними та цікавими у військово-історичному відношенні є публікації часописів “Вісті комбатанта”, “Голос комбатанта”. В них публікувалися статті істориків, котрі досліджували визвольну боротьбу українського народу періоду Другої українсько-більшовицької війни [124,135,190,205,208,214,224,240]. Питання цієї війни знайшли висвітлення у статтях, які друкувалися на сторінках емігрантського журналу “Український історик” [130,209,242,244,249].

Симон Петлюра, як і будь-яка інша людина, поєднував у собі суперечливі начала, які, природно, вплинули на його діяльність. Саме тому найбільше зацікавлення викликають праці, безпосередньо присвячені особистості, Головного Отамана, як політика та військового діяча. Серед таких робіт виділяється дослідження В.Іваниса “Симон Петлюра – Президент України” [156]. Монографія опублікована в еміграції і написана на підставі спогадів сучасників Головного Отамана. Автор також використовує статті із газет та журналів, які присвячені С.Петлюрі, цитує їх, досліджуючи окремі епізоди з життя видатного

діяча. В.Іванис не зайняв нейтральної позиції щодо постаті С.Петлюри, з першої і до останньої сторінки він висловлює свою глибоку симпатію до нього. Період Другої українсько-більшовицької війни описується в розділі “Доба Директорії”, який налічує 50 сторінок. Стисло, але правдиво, В.Іванис розповідає про цей складний час, дає змістовну характеристику політичній ситуації та особистій ролі Головного Отамана і його впливу на тогочасні події.

Розглядаючи загалом праці українських істориків, виданих в еміграції до 1991 року, слід зазначити, що їх автори, не маючи відповідних архівних та інших документальних матеріалів, які знаходилися у фондах радянських архівів, були позбавлені можливості дати повну та об’єктивну картину Другої українсько-більшовицької війни. Яскравим свідченням цього в працях авторів-емігрантів є постійне згадування того, що бойові дії з 1 червня проти Дієвої армії УНР, а потім і Галицької армії, проводила 14-та радянська армія. Насправді ж у бойових діях з українськими військами брала участь не 14-та, а 12-та радянська армія [134,163,223,225,237,245 та ін.].

Досліджувана проблема належить до числа мало вивчених ще й тому, що у колишній радянській історіографії майже відсутні будь-які згадки про існування Дієвої армії УНР. Це питання протягом десятиліть майже не досліджувалося радянською історіографією. Радянські історики вивчали тільки створення та функціонування в Україні Червоної армії. Головна концепція цих досліджень зводилася до того, що в боротьбі з внутрішнім ворогом в Україні на класовій основі була сформована Червона армія, яка отримувала постійну “братню” допомогу від радянської Росії. Отже, радянська історіографія взагалі не ставила перед собою мети дослідити процес українського державотворення, а відповідно з ним – і формування та функціонування українських національних збройних сил.

Українські радянські історики, котрі спеціально аналізували проблеми, пов’язані з подіями Другої українсько-більшовицької війни, старанно обходили самий факт функціонування національної армії на Україні в цей період. В умовах багаторічного ідеологічного тиску внутрішньої комуністичної цензури

українським історикам не дозволялося в своїх працях наводити загальноновизнані, опубліковані вже навіть в енциклопедичних виданнях відомості про історію існування національної Дієвої армії УНР та її визвольну боротьбу проти агресії радянської Росії. З іншого боку, не можна стверджувати, що проблема Другої українсько-більшовицької війни взагалі оминалася радянською історіографією – в певному ідеологічному освітленні радянські історики все ж порушували цю тему. В своїх дослідженнях вони розглядали тільки єдину концепцію цієї війни: йдучи назустріч прагненню трудящих України, “визвольна” Червона армія воювала з “петлюрівськими бандами” за радянський лад у країні.

В радянській історіографії заслуговують на увагу монографії, присвячені громадянській війні в Україні. У середині 20-х років вийшла монографія відомого радянського військового експерта періоду громадянської війни М.Какуріна [162]. Як колишній офіцер Штабу Дієвої армії УНР та безпосередній учасник подій, М.Какурін висвітлює деякі епізоди війни з участю в них українських військ. Проте, виконуючи розпорядження вищих ешелонів більшовицької влади у приховуванні ролі українських збройних сил у визвольній боротьбі українського народу, автор доволі стисло описує характер бойових дій, намагаючись применшити в них значення участі Дієвої армії УНР.

Якщо у М.Какуріна Дієва армія УНР згадується лише як “військо Директорії” чи “армія Петлюри”, то в працях 50-х – 80-х років авторами використовуються назви, які вже формують у читача негативне ставлення до Української армії і загалом українського визвольного руху, навішуючи своєрідні “ярлики”: “війська буржуазно-націоналістичної Директорії”, “куркульський бандитизм”, “збройні сили націоналістичної контрреволюції”, “петлюрівські війська”, “куркульсько-бандитський набрід” і таке інше [120,154,164,172,233].

Майже в усіх публікаціях радянської історіографії досліджувана тема подавалася однобічно, наприклад, у монографіях таких відомих радянських істориків – дослідників періоду Директорії, як А.Лихолат та І.Рибалка [188,189,213]. А.Лихолат у своїй монографії “Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922 рр.)” відверто фальсифікує всі події,

пов'язані з боротьбою Директорії УНР та її військ проти більшовицької Росії. Безпідставно вказується на те, що Дієву армію УНР підтримували денікінці та “білополяки” [189, с. 388]. Голослівно стверджується, що Антанта всіляко допомагала Директорії УНР, постачаючи їй зброю та інше майно [189, с. 259].

Більш серйозних зауважень заслуговує монографія І.Рибалки “Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні”, видана в 1962 році Харківським університетом. Навіть розуміючи, що радянські історики давали лише негативні оцінки Дієвій армії УНР та Галицькій армії, а їх історія залишалася під час радянської влади за межами об'єктивного історичного дослідження, викликає відверте здивування той факт, що в монографії цього автора Дієва армія УНР Директорії була “вщент розбита” Червоною армією і вже взагалі не існувала наприкінці березня 1919 р. [213, с.167].

Огляд виданої радянської літератури свідчить, що незважаючи на чисельні звертання радянських дослідників до історії громадянської війни на Україні, тема Другої українсько-більшовицької війни ще не була предметом спеціального неупередженого наукового дослідження.

Новий період у розвитку історіографії проблеми пов'язаний з дев'яностими роками ХХ століття. З проголошенням незалежності України, вітчизняна військова історіографія вийшла на якісно новий етап у дослідженні періоду визвольної боротьби українського народу 1917-1921 рр. Для сучасних українських істориків відкрилися недоступні колись архівні фонди, що дозволило по-новому переглянути події цієї доби та розпочати дослідження низки питань українського військового будівництва.

Із сучасної монографічної літератури заслуговує на увагу праця В.Вериги [126], в якій розглядаються як політичні, так і військові події періоду Директорії УНР. Але тема Другої українсько-більшовицької війни у автора займає незначне місце, а опис подій має доволі розпорошений характер.

Розвитку національної військової історіографії сприяло видання у 1996 р. колективом авторів монографії “Історія Українського війська 1917-1995” [151]. У ній вміщені матеріали про відзнаки Української армії, аспекти її формування на

різних історичних етапах від 1917 до 1995 рр. Для даного дисертаційного дослідження важливим є перший розділ монографії, в якому висвітлюється період організації 12-ої та 14-ої радянських армій, котрі брали участь у бойових діях проти Дієвої армії УНР. У цьому розділі розглядається й упереджене ставлення радянської Росії до питань створення національних формувань на Україні. В монографії автори не ставили за мету дослідити саме бойові дії Дієвої армії, тому вони не торкаються проблем Другої українсько-більшовицької війни.

Зрозуміти всю складність ситуації, в якій опинилися українські війська на початку Другої війни з радянською Росією дає змогу монографія Я.Штендери “Засуджений до розстрілу” [250]. Немає сумніву, що перехід Запорізького корпусу на бік Директорії УНР був головною причиною її успіху в повстанні проти гетьмана П.Скоропадського. Тому неабиякий інтерес викликає постать полковника П.Болбочана – організатора і командира Запорізького корпусу. Книга Я.Штендери розповідає про цього видатного військового діяча. Автор зібрав воедино різні інформаційні джерела та лаконічно і змістовно, без прикрас, висвітлив події першого етапу війни щойно створеної Армії УНР з Червоною армією на Лівобережжі України. Вивчення цього цінного матеріалу в повному обсязі дає зрозуміти, наскільки неординарною особистістю був П.Болбочан та осмислити, яку важливу роль він відіграв у війні з радянською Росією.

Прослідкувати генезу політики РСФРР щодо становлення незалежної України, а також порівняти проведення бойових операцій українських військ проти Червоної армії під час першої агресії більшовицької Росії, дає змогу дослідження Я.Тинченка “Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)” [231]. Заслуговує уваги і друга монографія цього автора, в якій він вивчає проблему становлення офіцерського корпусу української армії у період 1917- 1921 рр. [232]. У працях Б.Савчука, Б.Якимовича, В.Кондратюка та інших авторів дається узагальнюючий комплексний аналіз історії Української держави періоду Директорії. Торкаються автори і питань Другої українсько-більшовицької війни, вивчаючи хід політичних подій та становище на фронтах Дієвої армії УНР [149,166,168,194,227,235,238,253].

Роль Головного Отамана під час Другої українсько-більшовицької війни розкрита у монографіях С.Литвина “Симон Петлюра у 1917-1926 роках” і “Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана” [186,187].

В.Верстюк, В.Голубко, Л.Дещинський, А.Панюк, О.Реєнт, О.Рубльов, В.Солдатенко ґрунтовно розглядають воєнні події 1917-1921 рр., аналізують уроки та з'ясовують причини поразки УНР у війні з радянською Росією. Найважливішу з них деякі автори вбачають у недостатній увазі Директорії до потреб власної армії, грубих помилках у військовому та державному будівництві [127,137,142,211,212,216,221].

У контексті розгляду боротьби за українську державність окремий аспект становлять воєнна-дипломатична діяльність ЗУНР, бойові операції Галицької армії, наступ об'єднаних українських армій на Київ і Одесу. Його вивченню присвячені ґрунтовні дослідження М.Литвина, С.Макарчука, О.Красівського [170,184,185,193], колективна монографія “Західно-Українська Народна Республіка, 1918-1923: Історія” [153].

Окремі аспекти вказаної теми розглядаються у колективній роботі “Військове будівництво в Україні в ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети.” [133].

Сучасні видання, в основному, напередодні ювілейних дат друкують дослідження, присвячені відомим українським державним і військовим діячам, політичній боротьбі періоду Директорії УНР, питанням зовнішньої політики уряду Директорії та її відносин з державами Антанти [196,197,229,241]. У дослідженнях з військової історії в тематиці Другої українсько-більшовицької війни вивчається головним чином військова атрибутика, структура військ, а також робиться загальний огляд військового будівництва періоду 1917-1920 рр. [141]. Зауважимо, що автори статей не ставили за мету комплексне дослідження цієї тематики, тому матеріал, присвячений дослідженню бойових дій українських військ періоду Директорії УНР, носить вузько вибіркового характер і здебільшого описує події окремих епізодів та воєнних операцій Другої українсько-більшовицької війни [169,176].

Безперечний інтерес для дослідження становлять статті О.Левченка, які певною мірою розкривають характер операцій і бойових дій за участю Армії УНР [177,178].

Визвольні змагання українського народу доби Директорії УНР досліджуються і в дисертаційних роботах [260,261,265,267]. Становлення українських радянських військ та їх бойові дії проти Дієвої армії УНР розглядаються у працях О.Божка [259]. Безпосередньо аспекти створення та формування Дієвої армії УНР висвітлюються у дослідженнях В.Задунайського, Л.Кривизюка, О.Мацагора, М.Яцюка [262,263,266,268]. Згадані вище дисертаційні дослідження не аналізують перебіг бойових дій з більшовицькими військами, оскільки їх автори не ставили перед собою цього завдання. Бойовій діяльності Дієвої армії на фронтах Соборної України присвячена дисертація О.Левченка [264]. Проте, не принижуючи її наукової цінності, слід зауважити, що Друга українсько-більшовицька війна ним розглядається лише як один з епізодів боротьби Дієвої армії УНР в захисті суверенітету держави. Окрім того, хронологічні рамки дослідження О.Левченка обмежуються лише листопадом 1918-липнем 1919 рр., коли тільки почали розгортатися основні бойові операції українських військ проти Червоної армії. Не беручи за мету вивчення доби Другої українсько-більшовицької війни, сам автор зауважує, що ця тема потребує подальшого ретельного дослідження.

Окремі проблеми теми висвітлення Другої українсько-більшовицької війни знайшли відображення в польській історіографії. Автори досліджень всі події цього періоду висвітлюють відносно участі в них польського політичного проводу або польських військ [256-258]. Інформація про Дієву армію УНР та її боротьбу проти червоних військ у польських дослідників носить епізодичний характер. Винятком є монографія Я.Бруцького “Петлюрівці”, де певна увага приділяється питанням формування військ УНР та їх бойової діяльності проти Червоної армії [255].

Підсумовуючи огляд історіографії, слід зазначити, що попри свою цінність, вона переважно має фрагментарний характер, який необхідно узагальнити для

повного розуміння і дослідження Другої українсько-більшовицької війни. Разом з тим, необхідно відзначити, що питання воєнного мистецтва у проведенні бойових дій українськими військами не знайшло свого повного відображення на сторінках періодичних та монографічних видань не тільки еміграційного, а й сучасного періоду. Отже, огляд історіографії Другої українсько-більшовицької війни показує, що вона не знайшла комплексного розкриття в історичних дослідженнях, а тому для її подальшого поглибленого розроблення необхідно було звернутися до джерельних матеріалів.

Джерельну базу дослідження можна класифікувати за наступним переліком: періодичні видання (політичних партій, офіційні та військові видання); мемуарна література (спогади військових, політичних і державних діячів та очевидців); неопубліковані архівні матеріали та опубліковані збірники документів.

Періодичні видання, передусім газети, які видавалися під час Другої українсько-більшовицької війни, допомагають зрозуміти атмосферу того складного періоду. Офіційні видання друкували головним чином повідомлення та рішення державних органів влади УНР [111,112,118]. Партійні видання відображали погляди тогочасного українського політикуму на події, що мали місце [108,109]. Військові газети друкували матеріали, присвячені бойовим і побутовим умовам фронтового життя, а також повідомлення та розпорядження вищого командування [110,113,114,115,116,117,119]. Не можна не зауважити, що вся газетна періодика, попри свою цінність, носила надто упереджений характер у висвітленні тогочасних подій.

Важливим джерелом для висвітлення дисертаційної проблеми послужила мемуарна література. У міжвоєнний період події Другої українсько-більшовицької війни широко висвітлювалися на сторінках журналів. Серед них можна виділити ті, які видавалися в таборах інтернованих воїнів Дієвої армії УНР та Галицької армії у Польщі і Чехословаччині. Основу цих матеріалів склали спогади офіцерів та генералів інтернованих українських армій про бойові операції проти Червоної армії, а також історію організації українських військ. У цих часописах надруковано чимало вартісного воєнно-історичного матеріалу, який

складає джерельну базу у вивченні історії періоду Директорії УНР і цінних фактів з історії визвольних змагань українського народу.

Так, у “Таборі” колишній командир полку сірожупанників підполковник В.Прохода розповідає про участь Сірожупанної дивізії у повстанні проти гетьмана П.Скоропадського [90]. Сотник Б.Монкевич описує шлях Запорізького корпусу під час воєнних дій проти Червоної армії [77].

Велика кількість спогадів учасників та очевидців періоду визвольних змагань українського народу вийшла у світ завдяки редакції часопису “Літопис Червоної Калини”. Основу цих матеріалів складають статті стрільців, офіцерів та військової обслуги. Незважаючи на літературно непрофесійний виклад та описи бойових дій українських частин, не можна заперечувати наукове значення таких матеріалів. Цінною в них є інформація про моральну атмосферу українських військ на різних етапах війни, перелік дат, назв частин та містечок, де проводилися бойові операції [41,49,65,91]. Важливим джерелом інформації є спогади про вище командування визвольних змагань та про оперативну роботу штабів угруповань Дієвої армії УНР [37,70,85,86]. Найбільш повну картину наступу на Київ об'єднаних українських армій влітку 1919 р. подають у своїх спогадах колишній державний інспектор М.Скидан [93], К.Купчанко у “Календарі Червоної Калини” [62], та В.Климчук в “Українському інваліді” [55].

Загалом у міжвоєнний період була видана значна кількість книг, які носили, здебільшого, мемуарний характер. Їх автори – колишні учасники Другої українсько-більшовицької війни, тому їх свідчення та спогади є вартісним джерелом вивчення історії формування Дієвої армії УНР та її бойових дій проти Червоної армії. Серйозної уваги в цьому відношенні заслуговують мемуари колишніх військових діячів, офіцерів, генералів, таких як В.Петрів, З.Стефанів, П.Єрошевич, М.Омелянович-Павленко, Р.Дашкевич. Їх спогади особливо цікаві тим, що вони відображають погляди висококваліфікованих військових фахівців на тогочасні події. У цих мемуарах даються детальні оцінки не тільки стратегічного, а й політичного становища УНР під час Другої війни з радянською Росією, аналіз морально-політичного клімату Дієвої армії УНР на різних етапах

війни, її озброєння, настрої населення, опис побуту українських військ та інші важливі відомості [46,50,82,84].

Аналітичним змістом відзначаються спогади командира Корпусу Українських січових стрільців полковника Є.Коновальця [57]. Його мемуари насичені критичним ставленням до зроблених політичних і військових помилок та прагненням на підставі цього зробити висновки, які сприяли б подальшій визвольній боротьбі.

Відомий діяч Галицької армії С.Шухевич у своїх мемуарах досить детально, без перебільшень і прикрас, дає характеристику Галицькій армії під час її бойових дій проти Червоної армії. Він порівнює бойові якості об'єднаних українських армій з бойовими якостями противника, правдиво вказує на помилки, які були допущені у ході війни з радянською Росією [106].

Значну джерельну базу містять мемуари таких відомих політичних діячів того періоду, як В.Винниченко, О.Назарук [40,79]. Саме в цих публікаціях повніше і глибше, ніж у інших працях, відтворені та висвітлені політичні події доби Директорії УНР. Головний недолік, притаманний більшості цих мемуарів, полягає у тому, що вони мають занадто особистий характер і тому не можуть сприйматися як цілком об'єктивні. Наприклад, у праці “Відродження нації” В.Винниченко аналізує причини поразок Директорії УНР, дає характеристику як політичним партіям, так і їх лідерам, розмірковує про втрачені можливості. Проте, в його мемуарах чітко простежується суб'єктивний підхід, особисті симпатії та амбіції. Автор намагається виправдати свою діяльність в уряді Директорії, участь у деяких політичних акціях, піддає критиці свого політичного опонента С.Петлюру, котрий, на думку В.Винниченка, випадково опинився у центрі подій. Загалом політичні діячі періоду Директорії УНР у своїх мемуарах багато уваги приділяють опису особистого ставлення до тих чи інших політичних подій, побіжно торкаючись головної проблеми – війни з радянською Росією.

Джерелом для розуміння особистості С.Петлюри та його впливу на тогочасні події є спогади різних авторів, присвячені Головному Отаману та його державницькій діяльності. Статті написані людьми, котрі особисто знали цього

непересічного діяча українського визвольного руху та безприкрас розповідають про ту добу [69,88,92,101].

Мемуари, які вийшли з друку після Другої світової війни, відзначаються більш виваженими оцінками та позбавлені надмірних емоцій. Їх автори висвітлюють хід воєнних дій, стан Дієвої армії, втрати під час боїв. Майже кожен з них намагався зробити аналіз формування українських військових частин та ведення ними бойових операцій проти Червоної армії. Переважно такі мемуари друкувалися у “Вільній Україні”, “Альманасі Українського Народного Союзу” та інших виданнях [66,71].

Друга українсько-більшовицька війна знайшла своє відображення й в мемуарах О.Удовиченка, котрий згадує бойовий шлях “Залізної дивізії”, командиром якої він був під час ведення бойових дій проти Червоної армії у 1919 р. [100].

У радянській період, Другій українсько-більшовицькій війні присвячено ряд праць узагальнюючого характеру з оглядом історії бойових дій Червоної армії на Україні в 1919 р. Авторами цих робіт були і професійні історики, і публіцисти. Побудовані на обмеженому джерельному матеріалі, позбавлені будь-якого аналізу, ці праці мають невелику наукову вартість [104].

Викликають інтерес мемуари учасників Другої українсько-більшовицької війни, колишніх військових командирів Червоної армії С.Каменєва, В.Примакова, І.Федька, М.Тухачевського [53,56,87,99]. Деякі з них носять унікальний характер, залишаючись єдиним джерелом відомостей про окремі епізоди війни серед радянської мемуарної літератури. Проте, зважаючи на певне ідеологічне обрамлення мемуарів, їх фактологічний матеріал необхідно зіставляти зі свідченнями інших джерел і критично аналізувати.

В дисертації введено до наукового обігу нові архівні документи, зокрема матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України) та Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА України у Львові). Значний інтерес тут становлять матеріали установ УНР: звіти, повідомлення, відозви, офіційні листування та

звернення вищих урядових і військових посадових осіб, в тому числі оригінали документів або засвідчені копії, більшість з яких власноручно підписані Головою Директорії і Головним Отаманом військ УНР, військовими та іншими високими посадовцями, які брали безпосередню участь у подіях Другої українсько-більшовицької війни. Особливо вартісні матеріали, які дозволяють простежити й усвідомити становище на фронтах, настрої серед українських вояків, з'ясувати методи та ефективність роботи уряду Директорії, її військового керівництва у війні з радянською Росією, містяться у фондах військового міністерства УНР [Ф.1075], Головного управління Генерального штабу УНР [Ф.1078], Канцелярії Директорії УНР [Ф.1429], Інформаційного бюро Армії УНР [Ф.2250], Державного секретаріату з військових справ ЗУНР [Ф.1073], Ради Народних Міністрів УНР [Ф.1065], Міністерства закордонних справ УНР [Ф.3696] і фондах ЦДІА України у Львові, де зібрана колекція документів про діяльність урядів і армій УНР та ЗУНР [Ф.359,581,760]. Вивчення останніх дає змогу зрозуміти, які труднощі супроводжували обидві українські армії до їх об'єднання і після нього, під час війни з Червоною армією. Джерелом цінної інформації є також звіти та інформація повітових радянських осередків про бої з повстанцями, постанови більшовицьких нарад по боротьбі з “куркульським бандитизмом”, розпорядження центральної влади, які зосереджені в ЦДАВОВ України [Ф.2,1738,2360,2579].

Цей великий масив матеріалів, які подекуди є єдиним джерелом з багатьох подій, дає можливість заповнити прогалини, що існують у розробці досліджуваної теми. Водночас їх істотний недолік – брак статистичних даних про кількісний і якісний склад новостворених українських частин.

Суттєвим доповненням до архівних джерел є збірники опублікованих документів і матеріалів, у тому числі фундаментальні видання, які розкривають розмах і глибину збройного протистояння на території України, вміщують важливу інформацію військового характеру. До них належать “Денник Начальної Української Команди Галицької Армії”, “УНР. Головна Управа Війська: Накази (грудень 1918 – вересень 1919)”, “Гражданская война на Украине 1918-1920: Сборник документов и материалов”, “Директивы командования фронтов Красной

Армии (1917-1922)”, “Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г.”, “Українська РСР в період громадянської війни” та інші публікації [24,25,26,27,28,34,35 та ін.]. В останні роки побачили світ “Збірник статей і документів С.Петлюри” та “Погроми в Україні: 1914-1922. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах”, підготовлених В.Сергійчуком [31,33]. Звідси почерпнуті матеріали, які спростовують властивий радянській історіографії стереотип про погромницьку діяльність українських військ і розкривають принципи роботи вищого командування, спрямовані на побудову дисциплінованої та боєздатної Армії УНР.

Отже, опрацьований матеріал досить об’ємний та є достатньою і цілком достовірною джерельною базою, яка дозволяє вирішити дослідницькі цілі та завдання обраної теми дисертації.

Підсумовуючи огляд історіографії та джерельної бази дослідження, слід зазначити, що, хоча, тема Другої українсько-більшовицької війни і викликала певне зацікавлення у дослідників цього періоду та знайшла відображення у вітчизняній і зарубіжній літературі – на сьогодні вона, безперечно, ще недостатньо вивчена й проаналізована, а спроб комплексного її дослідження взагалі не було. Це і зумовило вибір теми даного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УНР ВОСЕНИ 1918 р. ТА ПОЧАТОК ВІЙНИ З БІЛЬШОВИЦЬКОЮ РОСІЄЮ

Восени 1918 р. відносна стабілізація ситуації в Україні, яку вдалося досягти гетьманському уряду за допомогою німецько-австрійських союзників, захиталася. До цього значною мірою спричинилися як прорахунки у сфері внутрішньої політики самого режиму, так і різке погіршення для Української держави міжнародної кон'юнктури. Глибока внутрішньополітична криза гетьманського режиму, яка розпочалась восени 1918 р., ускладнювалася важким міжнародним становищем Української держави. Зв'язана Берестейським мирним договором з країнами Четверного Союзу Україна, з наближенням їхньої неминучої воєнної катастрофи, все більше відчувала міжнародну ізоляцію. У вересні 1918 р. на Західному фронті та на Балканах ці країни зазнали поразки і одна за одною почали виходити з війни: підписала перемир'я Болгарія, за нею – Туреччина, а на початку жовтня – Австро-Угорщина та Німеччина [251, с.516; 235, с.37].

Сподіваючись на швидкий вихід німецько-австрійських військ з України, радянська Росія зосереджує свої війська на північно-східних кордонах. У “нейтральній зоні”, яка була встановлена прелімінарним договором і простягалась шириною 10-20 км уздовж всієї прикордонної смуги між Україною і радянською Росією, концентруються дві дивізії Червоної армії, великі військові підрозділи формуються у північних районах Чернігівської та Харківської губерній [239, с.517; 47, т.4, с.181].

Капітуляція Німеччини і підписання нею 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я підштовхнуло радянську Росію до давно очікуваного анулювання Брест-Литовського мирного договору, що зобов'язував її вивести війська з території України [111, ч.211, с.3]. 13 листопада 1918р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) оголосив договір таким, що втратив силу. Останнє стало підставою відмовитися від визнання РСФРР самостійності

Української держави і спробувати силою включити її в орбіту своїх впливів. Відтепер жодних формальних перешкод для вторгнення російських більшовицьких військ в Україну не було [155, т.3, с.280].

Втрата німецько-австрійської військової підтримки і відсутність власної боєздатної армії змусили гетьмана П.Скоропадського змінити зовнішньополітичний курс країни – налагодити зв'язки з державами Антанти – Англією та Францією. Для нав'язування переговорів уряд спрямував до Ясс (Румунія), де знаходились у той час послы всіх держав Антанти, Івана Коростовця. На початку листопада французький та англійський послы – Де Сент-Олер та Г.Барклей – заявили українському дипломату, що "...Україна є частиною Росії... Україна ніколи не була державою і не може претендувати на визнання її державами Антанти" [105, с.302; 47, т.4,с.182]. США, не переймаючись "українською проблемою", також підтримували концепцію Ж.Клемансо, а саме "єдину та неподільну Росію" [235, с.37; 204, с.507].

Вимушена одностороння зовнішня політика гетьманського уряду в кінцевому рахунку призвела до краху самостійної Української держави. Країни-переможниці не виявили зацікавленості у збереженні суверенітету України і були роздратовані її союзницькими відносинами з австро-німецьким блоком, спонукаючи П.Скоропадського на проголошення федерації України з майбутньою небільшовицькою Росією. Зрештою, гетьман і сам не був проти такого об'єднання. Доказом для цього твердження є позиція самого П.Скоропадського, котрий у вступній статті до своїх спогадів написав чітко і недвозначно: "Особисто я розумів, що Україна на існування має повні підстави, однак, лише як складова частина майбутньої Російської Федерації" [94, с.54].

Тим часом становище режиму стало безнадійним: країна була охоплена повстаннями, постійно знаходилась під загрозою війни з радянською Росією, без достатньо чисельної боєздатної регулярної армії, без будь-якої зовнішньої підтримки з боку держав Антанти. Ці обставини підштовхнули гетьмана П.Скоропадського зробити "рішучий крок": 14 листопада германофільський кабінет було розпущено, і в той же день проголошено грамоту про федерацію України з майбутньою, небільшовицькою Росією [204, с.508; 128, с.31]. Після

оголошення “грамоти” П.Скоропадський заявляє: “В грамоті я ясно висловив те, що давно хотів (висловити), але не міг раніше... А обставини вимагали зважитись на щось зараз” [47, т.4, с.191]. Того ж дня розпочався відкритий збройний виступ проти гетьмана.

Повстання не було випадковою чи спонтанною відповіддю на грамоту 14 листопада 1918 р. Воно було зумовлене вже згаданими вище вагомими факторами та готувалося тривалий час. В.Винниченко пише, що думки про збройний виступ у нього з’явилися ще влітку, під час масових зіткнень селян та робітників з гетьманською та окупаційною владою, протидіяти якій могла тільки сила [40, с.87]. Склалися досить сприятливі умови: слабшали позиції окупаційної влади (поразки на західних фронтах, зміна настроїв солдат напередодні мирних переговорів, скрутне становище з продовольством). Але основною причиною було зростаюче невдоволення гетьманщиною.

Однак найбільш реальні дії у підготовці до повстання здійснив М.Шаповал, який у своїх мемуарах згадує: “У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, Осецьким, полковником Павленком та Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план був заздалегідь вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і ін.). Потім у цей план було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього. Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського Генерального Штабу нам давав відомості полковник Генштабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом було втаємничено в цю справу представників Січових Стрільців (пол. Є.Коновалець і ін.). Командир Чорноморського кошу полковник Пелешук і начальник Запорізької дивізії полковник П.Болбочан восени самі запропонували довірно свої послуги. Зносини з цими особами я таємно підтримував” [247, с.120-121].

Члени Українського Національного Союзу (УНС), знаючи, що січові стрільці (УСС) були незадоволені “русифікаторською” політикою генерала П.Скоропадського, схилили їх на свій бік. Після цього УНС залучив для активної участі в підготовці повстання залізничників та почав підраховувати всі військові сили, які могли перейти на бік повстанців [221, с.548].

За підрахунками М.Шаповала та генерала О.Осецького, напередодні повстання сили Директорії могли б налічувати декілька десятків тисяч рушниць. Вони вбачали “революційне військо скрізь і в кожній частині” [174, с.116]. Реально ж на день повстання Директорія могла розраховувати на такі сили: в Харкові 2-ий Запорізький полк полковника П.Болбочана, який складався з 1600 гвинтівок, кінної сотні, двох гарматних батарей, 12 легких та 24 станкових кулеметів [250, с.87]. Крім цього, полковник П.Болбочан був впевнений, що весь Запорізький корпус підтримає повстання Директорії [83, с.7]. У Білій Церкві окремий загін УСС полковника Є.Коновальця налічував 46 старшин та 816 стрільців [215, с.251]. У Бердичеві Чорноморський кіш полковника Д.Пелищука налічував 400 чол. [46, с.87]. Існували ще загони залізничної охорони генерала О.Осецького, але вони були розкидані по всіх залізничних станціях України і тому були нечисленні [45, с.220]. У Чернігові свою згоду на повстання дали полки Сірої дивізії, однак вони теж нараховували по 100-150 чол. [159, с.165; 90, с.93].

Гетьманська армія, яка за планом на 1 березня 1919 р. повинна була налічувати 175 генералів, 14930 старшин, 2975 військових урядовців, 291221 підстаршин і козаків, ще не встигла розгорнутися, оскільки першу мобілізацію було заплановано лише на 15 листопада 1918 р. [255, с.99]. Тому в листопаді 1918 р. Українська армія разом із кадрами новостворених частин нараховувала 65 тис. чол.. Її основною силою були січові стрільці, Чорноморський кіш та Запорізький корпус, у який входив 2-ий Запорізький полк [226, с.114-118; 84, с.84-86, 88].

Фактично, у гетьмана П.Скоропадського боездатними були Сердюцька дивізія, чисельністю 5 тис. чоловік, та 3-тисячний добровольчий “Особый корпус”, який складався з російських офіцерів. Загалом, як пише Н.Полонська-Василенко, без цих частин війська гетьмана були “мізерні”, але й вони були “розкидані по всій Україні” [204, с.503-504, 512]. Більше того, за декілька днів до повстання деякі військові частини телеграфом отримали наказ генерала О.Осецького “...про підпорядкування владі Директорії УНР” [249, ч.1-2, с.59]. З огляду на таку розстановку сил, для успішного проведення повстання Директорії важливо було нейтралізувати німецько-австрійські війська.

Німецькі війська в Україні нараховували шість армійських корпусів (по три дивізії в кожному), австрійські – чотири корпуси та дві окремі кавалерійські дивізії [168, с.153]. Не зважати на таку силу було неможливо. Тому УНС таємно спрямував полковника М.Шаповала та соціал-демократа П.Бензя до Німеччини, в Берлін, до представників німецької соціал-демократії, щоб “... вона енергійно виступила проти німецького режиму в Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ” [247, с.121]. На той час революція в Німеччині та Австрії вже суттєво вплинула на німецько-австрійські війська в Україні; тому на початку листопада австрійські війська, цілковито розкладені й небоєздатні, безладно залишали українську територію. У кращому стані були німецькі війська, але й вони під впливом революційних подій у Німеччині втратили свою “трізню силу”. Така ситуація дозволяла членам УНС вірити в успішне проведення повстання [159, с.192].

Щоб забезпечити невтручання радянської Росії у хід повстання, В.Винниченко провів переговори з головою більшовицької мирної делегації в Україні Х.Раковським [222, с.36]. Згодом у своїх мемуарах В.Винниченко писав: “Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совєтської делегації Х.Раковським і Д.Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони погоджувались підтримувати нас не активно, а посиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов’язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки” [40, с.158].

Цілком очевидно, що загравання лідерів антигетьманського повстання з російськими комуністами приховувало велику небезпеку для української державності, оскільки заохочувало їх до втручання у внутрішні справи України, а відтак негативно впливало на організацію її обороноздатності в черговій українсько-більшовицькій війні, що насувалася.

Настрої політичних сил майже всієї України були близькі до позицій УНС. Значно цьому сприяло і створення розгалуженої структури організацій УНС в

різних містах України, про що згадує у своїх мемуарах М.Шаповал. Далі він відверто каже, що УНС був створений лише з однією метою – боротьби з гетьманом П.Скоропадським. [247, с.119].

П.Христюк також зазначає, що швидке зростання авторитету УНС пояснювалося не стільки революційним характером його позицій та конкретною протидією гетьманській владі, скільки поширенням репресій з боку цієї влади та посиленням “московського шовінізму” в Україні. Тим самим П.Христюк підтверджує, що УНС став “осередком легальної боротьби” проти гетьманщини [36, т.3, с.90].

Водночас В.Винниченко та М.Шаповал, готуючи повстання таємно та без згоди УНС, вирішили винести на його пленум питання про залучення Союзу до повстання, чим практично поставили останній перед доконаним фактом [40, с.89; 143, т.2, с.406-407]. На пленумі УНС були затверджені всі заходи для підготовки та організації повстання. Пленум також ухвалив обрати керівний центр антигетьманського повстання – Директорію.

У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулася таємна нарада представників усіх партій УНС під головуванням В.Винниченка, яка затвердила план антигетьманського повстання з метою відновлення Української Народної Республіки. Очолити це повстання повинна була Директорія. На нараді було затверджено її склад: головою її пропонувався В.Винниченко, представник УСДРП; членами – Ф.Швець, професор університету, кандидат Селянської спілки УСРП; П.Андрієвський, адвокат, самостійник-соціаліст; А.Макаренко, кандидат Корпусу охорони залізниць, безпартійний, голова спілки залізничників; С.Петлюра – член УСДРП, кандидат січових стрільців, на вимогу яких він обійняв посаду Головного Отамана військ Директорії УНР [40, с.108-110].

У той час, коли В.Винниченко та С.Петлюра користувалися значною політичною популярністю в українському суспільстві, П.Андрієвський, Ф.Швець та А.Макаренко були зовсім невідомими широкій громадськості [156, с.84; 36, т.3, с.131; 247, с.122].

Центральним питанням наради було затвердження плану збройного повстання. Оцінюючи обстановку в Україні, яка вимагала рішучих дій, члени Директорії заздалегідь підготували план збройного повстання. Ще 30 жовтня 1918 р. був створений Оперативний штаб на чолі з генералом О.Осецьким. Полковник В.Тютюнник очолив його оперативний відділ, а полковник В.Кедровський – адміністративний. Представниками УСС в Оперативному Штабі були підполковник А.Мельник та сотник Ф.Черник. За безпосередньою участю Є.Коновальця та А.Макаренка Оперативний штаб розробив план повстання [253, с.101-102; 159, с.192]. Було намічено два варіанти ведення бойових дій проти військ П.Скоропадського. Згідно з першим із Білої Церкви на Київ мав вирушити полк січових стрільців та протягом одного-двох днів зайняти місто. У тому, що опір з боку гетьманських військ буде слабким, ніхто не сумнівався, бо “...гетьманське офіцерство, – за твердженням В.Винниченка, – було неорганізоване, слабодухе й боязке... Ті офіцерські “корпуси”, що були під командою руських генералів, розбіглися б від перших звуків стрілецьких гармат”. Але “...ми не були певні, як у дійсності поставиться до нашого виступу Київська Німецька рада солдатських депутатів... коли б ми прийняли цей план і рушили зразу на Київ, то могли стикнутися з німецьким військом. Воно нас безперечно розбило б одним махом...”. Отже нарада затвердила другий варіант: “...піднімати круг себе народ, озброювати його, формувати в правильне військо і помалу охоплювати Київ з усіх боків” [40, с.121, 122].

Вранці 15 листопада, після таємного засідання УНС, на вулицях Києва з’явилась “Відозва”, в якій Директорія УНР закликала населення України до збройного повстання [40, с.110]. У той же час у Білій Церкві С.Петлюра опублікував свій “Універсал” із закликом до повстання. Так, практично одночасно, з’явились два документи з однаковими закликами до збройної боротьби: один від імені Директорії, другий – від імені одного з її членів. Ця неузгодженість була одним із проявів розбіжностей, які з часом наберуть непримиренного характеру та призведуть до згубних наслідків.

15 листопада 1918 р. члени Директорії та Оперативний штаб прибули у Білу Церкву, де вже знаходився С.Петлюра. Цього ж дня, вийшов наказ Виборного

Головнокомандувача Українським військом отамана О.Осецького про початок бойових дій проти гетьманських військ [4, оп.1, спр.10, арк.5(зв)]. Безпосередньо перед наступом на Київ С.Петлюра звернувся до Українських січових стрільців: “Звичайно, хіба ж можна думати, що чотирма гарматами й кількома сотнями людей ми розіб’ємо гетьмансько-німецькі полки? Я знаю, що всі йдемо на смерть. Але ми мусимо пожертвувати собою. Це має бути крик розпуки народу, котрого насильно женуть в обійми ненависної Москви” [174, с.122]. З такою оцінкою військово-стратегічного та політичного становища, повстанських військ та самої Директорії був згідний і В.Винниченко, який пише що ця акція була майже безнадійна [129, с.28].

16 листопада Директорія домовилася з німецькою військовою Радою про нейтралітет [204, с.512]. 17 листопада УСС захоплюють Фастів.

18 листопада гетьман П.Скоропадський призначив командувачем усіх Збройних сил російського генерала графа Ф.Келлера [179, с.93]. Як пише Н.Полонська-Василенко, призначення Келлера було дуже невдалим: він виявив себе ворогом України і навіть хотів стати диктатором, усунувши гетьмана [204, с.512]. В той же день – 18 листопада – відбувся перший бій між військами Директорії та гетьмана П.Скоропадського в районі Мотовилівки-Василькова [46, с.91]. Сили гетьмана нараховували батальйон російських офіцерів (близько 1000 чоловік), один сердюцький полк, одну батарею, бронепоезд та кінну сотню – разом біля 3 тисяч чоловік. Командував ними генерал князь Святополк-Мірський.

Сили Директорії склалися з авангарду січових стрільців яких було не більше 300 чоловік, одного бронепоезда з гарматою [215, с.257], одного куреня Чорноморського коша, який налічував до 400 чол. [95, с.111]. Перемогу одержали війська Директорії. Успіх бою вирішило правильне розташування кулеметів та бронепоезда УСС, які, перебуваючи на узвишші флангу гетьманських сил, фактично не давали їм піднятися від землі, знищуючи їх на місці [97, с.27-29]. Про жорстокість та непримиренність цього бою свідчить і той факт, що “...москалям з боку С.С. не було ніякої пощади, ніхто з золотопогонників не вийшов живим. В полон брали С.С.лише гетьманських сердюків” [51, с.9].

Блискуча перемога військ Директорії під Мотовилівкою мала вирішальне значення для подальшого ходу повстання. Мотовилівський розгром одразу зламав ініціативу ворога, П.Скоропадський вже не мав тих сил, котрі могли протистояти республіканським військам. Головним досягненням цієї перемоги було те, що "... з військового боку успіх повстання взагалі, а дальший... марш на Київ являвся нічим іншим, як лиш дальшим послідовним використанням грандіозного в даних умовах успіху...", "...перемога С.С.... рішила про суто національно-український характер повстання" [192, т.1, с.9].

Як свідчать факти, перемога під Мотовилівкою значно збільшила кількість повстанців, які приєдналися до військ Директорії, а також зумовила збройні сутички у різних куточках України. Учасники тих подій згадують: "Коли ж рознеслася звістка про мотовилівський бій, а потім прийшов Мобілізаційний наказ Директорії, то з усієї Білоцерківщини народ сотнями і тисячами, вдень і вночі почали стягатися в стрілецькі бараки озброєні і беззбройні селяни" [174, с.144]. До повстанців приєднувалися цілі озброєні загони, а часом і загони з гарматами та власними керівниками [126, т.1, с.384].

Історики та свідки, котрі описували цей період української революції, підкреслювали, що масштаби антигетьманського повстання були вражаючими. В.Винниченко згадував, що "...за кілька тижнів революція обняла всю Україну..." [40, с.130].

П.Христюк, відзначаючи масовість антигетьманського руху, додає, що крім селянства та робітників, "...повсталала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші "гетьманці" ... всі були охоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його" [36, т.3, с.135].

Директорія, закликаючи 18 листопада у Фастові до мобілізації, не була готова до такого напливу добровольців. Активний учасник тих подій О.Назарук пізніше писав: "Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії утратив еведенцію щодо їх числа. Я хотів бодай у приближенні довідатися про кількість наших сил, щоб записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати що-небудь спільного з

інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядових постачання. Одначе, вони або подавали мені найбільш суперечні числа, або просто знизували плечима і говорили щиро: “Тут уже й чорт не розбере в тому всьому”. Урядовці постачання відповідали, що зареєструватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи.” [79, с.25].

Природно, що таку кількість добровольців неможливо було добре озброїти, хоча на початку повстання зброї не бракувало. Як згадував учасник подій під Києвом В.Кучабський, зброю, в основному, знаходили на станціях, а також на гетьманських військових складах, які вже потрапили під владу Директорії, вздовж залізничних колій. Так, у Фастові було знайдено 40 тис. гвинтівок, які П.Скоропадський не встиг передати генералу Краснову. Вже до 22 листопада був озброєний кулеметний полк (1500 чол.), для якого з Козятина січові стрільці переправляли знайдені ешелони зі зброєю. В Попельні було знайдено великі запаси патронів та гвинтівок. Посланці УСС їздили вздовж залізниць та збирали військове майно, що лежало на складах та в ешелонах без будь-якої охорони, та відправляли у Фастів потяг за потягом гармати, кулемети, патрони, одяг та харчі [174, с.145]. Таким чином, повстанці озброювалися не тільки під Києвом, але й в інших районах України.

На бік повстанчих сил стали переходити і гетьманські війська. Так, 17 листопада в Конотопі, у штабі дивізії сірожупанників стався переворот: командування дивізії оголосило про свій нейтралітет. Очолив дивізію призначений Директорією сотник Палій. Полки цієї дивізії налічували по 100 чол., у кожному, “...майна і зброї було на повний склад...”. Після мобілізації, проголошеної 19 листопада, вже за декілька днів полки збільшились до 1500 чол. кожний. Найзапекліші сутички з гетьманськими військами, в яких брали участь ці полки, були під Бахмачем та Крутами [90, с.93].

18 листопада в Харкові полковник П.Болбочан заарештував штаб гетьманського 7-го корпусу. Харків був захоплений без крові. У той же день за розпорядженням Директорії П.Болбочан був призначений Головнокомандувачем усіх військ Лівобережної України [98, ч.5, с.15]. Захопивши Харків силами 2-го

Запорізького полку, він розпочав наступ на Полтаву. Коли його війська підійшли до міста, там проходили збори російських офіцерів. Вони заявили, що готові воювати з більшовиками, але проти П.Болбочана не підуть [47. т.4, с.193, 195].

Подібна ситуація складалась і в інших містах України: гетьманські війська або переходили на бік Директорії, або заявляли про свій нейтралітет. На Лівобережжі запеклі бої точилися навколо Чернігова. Повстанці ніяк не могли зламати сильний опір гетьманських військ, які склалися з місцевого корпусу. Лише 10 грудня сірожупанникам вдалося захопити Чернігів [206, с.85-91].

Відзначився у бойових діях Чорноморський кіш під керівництвом полковника Пелешука, котрий воював з гетьманськими військами в Пуща-Водиці на Куренівці. Вже до кінця листопада Чорноморський кіш контролював територію районів Буча – Ірпінь – Ворзель, тобто вздовж залізниці Київ – Ковель. На початку повстання Чорноморський кіш нараховував 600 чол., а зброї – на 5 тис. чол. Протягом двох тижнів кількість “чорноморців” збільшилась, перетворивши кіш у дивізію. Нападаючи на передмістя Києва, полковник Г.Пелешук наводив жах на гетьманську армію та адміністрацію, а також відтягував частину гетьманських сил від Білої Церкви [36, т.3, с.136-138].

На півдні України від імені Директорії діяв великий загін (12 тис.чол.) отамана М.Григор'єва, який захопив Миколаїв. На Трипільщині воював партизанський загін отамана Зеленого (Данило Терпило), який нараховував 10 тис. чол. і був названий Дніпровською дивізією [218,с.31; 253, с.103].

На жаль, не всі загони, що були створені під час повстання, підпорядковувались Директорії УНР. Це був період, коли користуючись моментом та соціальними гаслами, різноманітні партії – більшовики, есери, меншовики, анархісти та інші – збирали повстанців під свої прапори. Були й окремі “отамани”, які створювали бойові загони лише з однією метою – грабінництва. Такі загони та “отамани” підривали авторитет Директорії, заважали діям влади на місцях, викликаючи стихійність, неорганізованість, анархію. Особливо активними були загони під керівництвом більшовиків, які відверто виступали проти української влади [250, с.86]. На Сарненщині такий загін з

декількох тисяч селян оточив та дочиста пограбував маєток Воробин, а потім живцем закопав двох господарів – графів Боель-Плятерів, а також їх 20 чол. охорони. Після цього він проголосив “Пригоренську Радянську республіку”, яка стала доказом того, що керували цим загonom більшовики, а не Директорія [91, с.12-15].

Очевидці цього бурхливого періоду звертали увагу на те, що “...в повстанчій війську виступають чисто більшовицькі способи боротьби, що брак там карності...”, ось чому багато повстанських загонів розпадалися, а повстанці розходилися, забираючи з собою зброю та військове майно [58, с.12]. Не безпідставно учасники тих подій стверджували, що “...то був час складної для населення політичної ситуації: траплялися випадки, коли протягом одного дня село вислуховувало і добровольчих, і більшовицьких, і наших агітаторів, і, нарешті, тратило голову – хто бреше, а хто каже правду. Неймовірно тяжка боротьба була з місцевими більшовиками, обличчя яких неможливо було розпізнати. Прикриваючись своєю прихильністю до Директорії, вони влазили в довір’я військових відділів, і, користуючись їх безпечністю, нищили їх при кожній нагоді” [219, ч.12, с.19].

У деяких районах України такий стан призводив до анархії та грабунків, і, на жаль, керівництво Директорії не завжди та не всюди в таких випадках могло навести порядок. Характерним прикладом підтвердження цього становища була обстановка в Катеринославі. Місто до середини листопада було розділено між добровольчими дружинами, єврейською самообороною, німецькими частинами, військами Директорії, і нарешті, все місто оточували більшовики та махновці [47, т.4, с.195-196].

Після двох тижнів постійних бойових дій на всій території України, крім Києва, повстанці мали перевагу над військами гетьмана.

Коли 19 листопада 1918 року війська Директорії наблизились до Києва, Військово-революційний комітет (ВРК), який був створений Директорією відразу ж після її обрання для координації повстанської боротьби в Києві під керівництвом М.Авдієнка і В.Чехівського, вирішив розпочати в місті повстання. В ніч на 23 листопада загони ВРК захопили Подол, Либідський район, частину

Старокиївського району, Лук'янівку та Куренівку. Але через відсутність координації між загонами захопити весь Київ не вдалося, тому за наказом ВРК захоплені райони довелося звільнити [36, т.3, с.135].

Здавалось, що в найближчий час Київ буде взятий військами Директорії, проте, всупереч Білоцерківській умові, німецький гарнізон заявив, що боронитиме Київ перед наступом військ Директорії [36, т.3, с.135].

Всю складність та трагічність ситуації для військ Директорії описує В.Винниченко: "...не наступати не можна. Надій на перемогу над Києвом нема, але одступити, ... було б ще гіршою поразкою". У своєму щоденнику Голова Директорії зазначає: "...28/XI-18р. Розпочався наш наступ. Німці проти нас. Надії на успіх мало. З східного півдня наступають дончаки. З Румунії, з Чорного моря от-от з'являться війська Антанти. З боку Галичини – поляки, більшовики на півночі поводяться дивно – підозріло. В Києві стоїть тисяч 20 німців. У них біля 100 гармат, гетьманців – біля 5 тисяч при 40 гарматах. У нас же 8 тисяч війська при 30 гарматах" [40, с.156-157]. Але сили повстанців, що підійшли до Києва, швидко збільшувались. 24 листопада 1918 р. С.Петлюра видав "Наказ Армії УНР", в якому фактично проголошувалося про створення Збройних сил Директорії [114, ч.1, с.2]. Законом від 27 листопада почалася масова мобілізація в Армію УНР [216, с.173-174]. Вже до 10 грудня Дніпровська дивізія нараховувала 20 тис. чол. А дивізія Українських січових стрільців 3 грудня 1918 р. розгорнулася в Осадний корпус, який був сформований з трьох дивізій – УСС, чорноморців та дніпровців. Їх загальні сили становили 50 тис. чол. [215, с.268].

Війська Директорії також поповнювалися військовими частинами гетьмана, які приєднувалися до повстанців. Так, на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням Ю.Отмарштейна, вся Сердюцька дивізія, Радомишльський полк та багато інших частин [204, с.514-515; 6, оп.1, спр.6, арк.1].

У цей час у Києві П.Скоропадський намагався будь-яким чином утримати владу, а саме: усунув Ф.Келлера та призначив своїм заступником генерала князя П.Долгорукова, який відразу оголосив мобілізацію. Так була сформована добровільна дружина "Родина", що складалася переважно зі студентів та учнів

старших класів гімназій і стала головною обороною Києва [204, с.513; 47, т.4, с.196-198]. Генерал Дієвої армії УНР В.Петрів у своїх “Споминах” пише, що в Києві спішно формувались війська, але не шляхом звичайної мобілізації військовозобов’язаних, а “шляхом заклику до добровільної служби, хто куди захоче” [84, с.105].

Це є свідченням того, що військова організація гетьмана на той момент була абсолютно безпорадна, “...розбухші штаби, неминучі контррозвідки та “загони особливого призначення” домінували над “штиками”. Розплодились також багаточисленні “вербовочні бюро” з величезними штатами, численними реквізованими приміщеннями та автомобілями. Кожне з них формувало не менше, ніж “армію”, а налічувало 100-150 бійців” [47, т.4, с.190]. У зв’язку з цим, гетьманський “фронт” “...був завжди без людей, бо годі було підпорядкувати комусь всю цю безліч організацій, які заєдно були не готові, заєдно мали більше людей в запіллі, як на фронті” [84, с.106].

12 грудня 1918р. німецьке командування, усвідомлюючи всю безперспективність ведення бойових дій, розуміючи, що частини деморалізовані більшовицькою пропагандою, під натиском німецьких соціал-демократів, які вплинули на Німецьку солдатську раду, вирішило, здати Київ [47, т.4, с. 200].

Київ, практично, опинився без захисту, оскільки наспіх сформовані офіцерські дружини налічували всього 3-4 тис.чол. [47, т.4, с.190], а загони зі студентів симпатизували військам Директорії та відмовлялись з ними воювати. В.Петрів описує характерний епізод, який підтверджує цей факт. Коли повстанці розпочали наступ, гетьманські гарматники, які були переважно з російськими офіцерами, стріляли влучно, а гарматники з українських студентів навмисно стріляли по сусідньому гаю, де повстанців не було [84, с.115].

13 грудня українське повстанське військо впритул підійшло до Києва. В ніч на 14 грудня за наказом Оперативного штабу українські робітники та військові загони захопили Печерськ, Куренівку, Лук’янівку, Шулявку та район залізниці. До ранку в районі Генерального штабу та Військового міністерства були роззброєні всі гетьманські частини. Велику допомогу повстанцям у захопленні

Києва надали Лубенський, Радомишльський полки, батарея Сердюцького полку та підрозділи інших військових частин.

Вдень, о третій годині, в Київ уже увійшли передові частини військ Директорії – Дніпровська дивізія отамана Д.Зеленого та УСС полковника Є.Коновальця, до якого перейшла вся повнота влади в столиці [112. ч.236, с.1]. На той час всі 8 корпусів гетьмана по всій Україні перейшли на сторону Директорії [158, с.162]. 14 грудня 1918 р. гетьман П.Скоропадський зрікся влади, а пізніше за допомогою німецького командування виїхав до Німеччини [143, т.2, с.424].

Гетьманщина припинила своє існування. Була відновлена Українська Народна Республіка. Директорії вдалося захопити владу за допомогою повсталих селян, залишилося найскладніше – утримати цю владу. Це можна було зробити лише за допомогою добре організованої національної армії.

Ще 19 грудня, коли Директорія триумфально увійшла до Києва на чолі своїх військ, очевидці захоплювалися військами Директорії УНР: “...Петлюра ввійшов урочисто. Дивно було дивитися на його карні відділи, що йшли струнками колонами по вулицях міста. Все це були селяни ...В сірих шинелях, мовчки, приспішено, але спокійно йшов відділ за відділом” [156, с.81]. “Я бачив ці веселі та грізні лави..., бачив Дніпровську дивізію, сформовану без одного кадрового старшини, але карну як Січові Стрільці”, – згадував генерал В.Петрів [84. с.116].

Справді, це був період зміцнення та переформування військ Директорії, тобто створення нової регулярної Армії УНР, але цією ситуацією остання не змогла скористатися.

Після взяття Києва селянські маси, з яких були сформовані повстанські загони Директорії, вирішили, що їх завдання виконане – невідомий гетьман втік, влада опинилася в руках Директорії, отже можна йти додому. “Те саме, що надавало повстанню масового характеру, врешті і робило його слабким і безсилим; це – селянський характер української нації, - слушно зауважував І.Мазепа. - Тільки селянські повстання починаються і кінчаються так, як починалося й потім закінчилося повстання протигетьманське. Швидко, як гірський потік, виросла армія Директорії, але так само скоро почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської армії селян, маси

неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну” [192, т.1, с.59].

Військові сили Директорії миттєво розтанули. Історики та мемуаристи відзначають, що до взяття Києва повстанців, котрі підтримували Директорію, важко було перелічити, тому дослідники наводять приблизні цифри: 100 тис.; 150 тис.; 300 тис.; 400 тис.; 500 тис. [133, с.67; 227, с.317; 245, с.13; 159, с.197; 36, т.3, с.100; 92, с.226]. Але знаючи, що під Києвом було від 50 тис. до 60 тис. повстанців [174, с.154; 227, с.314], можна припустити, що загальна чисельність військ Директорії по всій Україні становила не більше 250 – 300 тисяч чоловік. Постає питання, чи лише тому, що “селяни почали розходитися додому”, керівництво Директорії та Головний Отаман напередодні більшовицького наступу не змогли запобігти масовій втечі своєї майбутньої армії?

На це питання знаходимо відповідь у Д.Дорошенка: “Не знаю, чи здавали собі справу ті, що починали повстання, - що завалити гетьмана може й легко, але що наладити якийсь інший лад – дуже важко вже через одне те, що при кожному рухові, який ставить собі метою щось скинути, щось зруйнувати, набирають великої сили всякі деструкційні устремління взагалі. Отже, і Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з ним ради. Та армія, що так легко та швидко зібралася в її руках в падолисті, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета – повалення гетьмана – була досягнута. Перейшовши до рук ріжних отаманів, військова справа опинилась в такому самому стані, як і була рік тому назад, в січні 1918 р.” [48, с.118-119].

До цього стану військ Директорії призвело таке явище, як “отаманія”. Сталося це через грубі прорахунки в галузі військового будівництва. М.Шляхтиченко, колишній хорунжий гетьманського Брацлавського полку (м.Тульчин), згадуючи тогочасні події, пише: “Влада Директорії зразу ж зробила хибу, яка дуже негативно відбивалась на організації збройних сил України,... ліквідацію старшинських рангів у армії України. Три генеральні степені... були деградовані в “Отamana”, але назва “Отаман” не все означала генеральську рангу, а генеральське становище чи посаду. Тому отаманами раптом поробились учорашні хорунжі, значкові та інші молодші старшини, а то й звичайні цивільні

особи, що взяли за зброю” [249, ч.1-2, с.59]. Такої думки дотримується і генерал-хорунжий Дієвої армії УНР П.Єрошевич [50, зб.9, с.31.].

Скасовуючи офіцерські звання та запроваджуючи новий ранг, С.Петлюра та Оперативний штаб намагались надати національного характеру майбутньому українському війську. Цей недосконалий наказ Директорії узаконив анархію у військах, до якої і так були схильні нерегулярні повстанські загони. До того ж у військах Директорії катастрофічно бракувало офіцерських кадрів. Є.Коновалець також вказує на ті негативні наслідки, до яких призвела загальна мобілізація: “Стрілецька Рада була проти оголошення загальної мобілізації. Для планового проведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстарший, не було теж налагоджене діло озброєння та умундурування... внаслідок такої загальної мобілізації повторяться дуже скоро неорганізовані та недисципліновані частини, які, залишені на самих себе, будуть готові на всякі самочинні виступи. Дальшим важливим аргументом проти оголошення мобілізації був факт, що при загальній мобілізації нахлине у військові частини дуже багато непевного й розкладового елемента, який буде тільки тягарем при формуванні боєдатних частин. На тлі повної неприготованості апарату та безсилля військової влади взяти в руки маси мобілізованих, появилися самочинні команданти менших і більших збройних гуртів, які вели всякого роду самочинні операції, та, швидше або пізніше, розходилися додому або переходили на бік більшовиків” [57, с.22].

Уже в перші дні повстання бракувало офіцерських кадрів. “Збірка тих селянських мас,— як свідчать очевидці, - відбувалася на диво спокійно й упорядковано. ...За старшин призначувало селян, що колись служили підпрапорщиками чи заурядпрапорщиками російського війська. Були вони здебільше дуже мало освічені й мало тямучі у військовій ділі і своїх частин провадити не вміли. Траплялися й темні типи, що видавали себе старшинами, ніколи ними не будучи” [174, с.144]. І хоча в повстанських масах зберігався порядок, який тримався на тому, що “...ще був той святий порив перших днів протигетьманського зриву, який не дозволяв на безчинства. ...Але отаманське старшинство пило й гуляло, мало дбаючи про своє військо, і їхня розперезаність

повагом починала втискатися в повстанчі маси”[174, с.144]. Такий стан призвів до того, що вже на початку грудня 1918 р., намагаючись нейтралізувати вплив отаманського розкладення, “...дивізія січових стрільців була присилувана видати вже 5 грудня наказ, що в її районі буде на місці покараний смертю всякий козак іншої дивізії, який без службової потреби туди заблукається” [198, с.261]. Напередодні взяття Києва такі отамани Дніпровської дивізії обіцяли своїм підлеглим “...три дні вільної і безкарної гулянки по київській буржуазії”, тобто три дні грабежів і погрому. Дізнавшись про це, командування Осадного корпусу, якому підпорядковувалася Дніпровська дивізія, заборонила їм входити до Києва, проте цей наказ не був виконаний [174, с.156].

Найбільш дисциплінованими та боєздатними були повстанські загоны під керівництвом офіцерів. А частини, сформовані УСС “...ніколи не впали жертвою розкладу – доказ, що для того, щоб створити армію, замало того, щоб до неї наплинула вояцька маса, а ще й треба совісного й розумного та досить чисельного старшинства” [174, с.149]. Однак у січових стрільців було лише 40 офіцерів, і тому під Києвом уже всі підстаршини виконували роль офіцерів. Для полку січових стрільців, який від масового напливу повстанців протягом трьох тижнів переформувався в дивізію, а згодом і в корпус, цих офіцерських кадрів було замало.

Яка ж ситуація склалася з офіцерськими кадрами по всій Україні? М.Шляхтиченко згадує, що в Брацлавському полку до повстання ті офіцери, котрі підтримували російський добровольчий рух, “...прямо з полків пішли в добровольчі армії”. У цьому полку здебільшого залишились патріотично настроєні українські офіцери. Тому офіцерські кадри більшості гетьманських частин, в основному, становили свідомі українці і не дуже великі прихильники гетьманської влади. Таке становище склалося майже в усіх полках українських військ [249, ч.1-2, с.58; 95, с.103]. Проте, коли за наказом Директорії почалася мобілізація, кадрові військовослужбовці, а особливо офіцери, відчували до себе вороже ставлення з боку мобілізованих, які раніше служили в гетьманських військах [249, ч.1-2, с.60]. Становище ускладнювали і дії самої Директорії, яка, наприклад, заборонила генералу Лігнау (командиру 7-го Харківського

армійського корпусу) залишитись на службі УНР. Директорія, з сумом констатує С.Шемет, "...рішуче тому спротивилася і вимагала навіть його арешту. Це зробило дуже погане враження на все старшинство, а тут ще дійшли чутки з Києва про масові розстріли старшин урядом Директорії. Старшинство почало ухилятися від служби у військах Директорії, та тікати на Дін під захист Добровольчої армії. Була оголошена мобілізація. Велика кількість людей зголосилася до війська, але не було вже кому цю масу прибрати до рук, бракувало командного складу, особливо вищого авторитетного" [248, с.213-214]. Тому командні посади в діючій армії "...заповняли в революційний спосіб, підносячи в отамани і полковники людей без належного військового вишколу... в діючій Армії в скорому часі зароїлося від полковників без полків" [135, с.4].

Для Директорії основним критерієм при призначенні на офіцерську посаду був не професіоналізм, а ідейна переконаність (соціалістична). Внаслідок цього, замість професійних офіцерів, на керівні військові посади призначалися люди без військової освіти, представники різних партій, кожен з яких нав'язував свої погляди на те, що відбувалося. Це ще більше посилювало анархію та спричинило розкладення армії. Так, наприклад, Директорія призначила командиром дивізії Сірожупанників сотника С.Палія, а начальником штабу – хорунжого М.Гаврилка, котрі були зовсім некомпетентні у військовій сфері. Під час повстання колишні командири Сірожупанної дивізії – генерали С.Василів-Чечель і В.Піонтковський, полковники О.Локощенко та Є.Мазуренко – оголосили про свій нейтралітет, тому їх не взяли на службу, хоча вони і виявили бажання служити в армії Директорії [39, с.33].

Свідченням безвідповідального ставлення нової влади до офіцерських кадрів стали арешти вищих військових керівників. Так, був заарештований колишній командир Запорізької дивізії генерал О.Натієв, незважаючи на запевнення командувача військ Лівобережної України полковника П.Болбочана, що О.Натієв "...на шкоду Україні ніколи нічого не робив". Директорія, за підписом С.Петлюри, надіслала телефонограму, в якій зазначалося: "...В справі генерала Натієва ми робимо перевідкування... Справа перейде до Надзвичайної Слідчої

комісії Директорії”. Відповідь П.Болбочана була категоричною, і, власне, висвітлювала всю проблему офіцерських кадрів “...з ким маєте будувати, властиво затримати державність, коли всіх віддасте до надзвичайної слідчої вашої комісії”. Проте всі зусилля командувача фронту в справі звільнення генерала О.Натієва були марними [250, с.91].

Трагічною була ситуація з командиром 12-ої дивізії генералом В.Олександровичем. У Лубнах його кинули за ґрати тільки за те, що за гетьманату він командував дивізією, хоча ця дивізія жодного опору повстанцям не чинила, а згодом перейшла на бік Директорії. Місцева влада, не знаючи, що робити з арештантом, звернулася за інструкціями в Штаб армії та Генеральний штаб. Не отримавши відповіді, генерала В.Олександровича без суду та слідства розстріляли [81, ч.10, с.22].

Під час повстання траплялися випадки жорстоких розправ над офіцерами, особливо вищих рангів. Були розстріляні командир 10-ої дивізії у Прилуках генерал Г.Безкровний, командир артилерійської бригади в Полтаві генерал В.Богаєвський, полковник В.Кузьменко-Гвоздевич, командир 9-ої бригади в Дарниці генерал Д.Доценко та інші [243, с.76; 134, с.209].

У Києві були заарештовані генерали, котрі служили у П.Скоропадського, а потім і офіцери, які очолювали різні служби в гетьманській армії, а також всі, хто служив у Державній варті. Арештовували також гетьманських міністрів та службовців. Приводом для арешту була служба в адміністрації або військах гетьмана [152, с.98; 50, зб. 8, с.28; 134, с.208-209].

В Генеральному штабі П.Скоропадського працювало до 150 офіцерів з освітою академії Генерального штабу [165, с. 42]. Але українські соціалістичні партії не довіряли гетьманським офіцерам та генералам: якщо вони і не були заарештовані, то їх призначали на другорядні посади виконувати незначні обов’язки. Так вчинили з колишнім професором військової академії Генерального штабу в Санкт-Петербурзі, командувачем 7-ої російської армії генерал-полковником М.Юнаковим, який разом з колишнім начальником гетьманського Генерального штабу генерал-полковником О.Галкіним виконував канцелярську роботу в Міністерстві військових справ УНР [85, с.13; 37, с.6]. 15 грудня вийшов

наказ Військової офіції УНР про звільнення з посад офіцерів Генерального штабу гетьманської армії [5, оп.2, спр.1, арк.3, 4].

Не важко уявити, що відбувалось у різних регіонах України з гетьманськими офіцерськими кадрами. Замість того, щоб використати їхні знання та вміння у створенні нової дисциплінованої, боєздатної та професійної армії, нові республіканські власті їх арештовували. Тільки у Києві після запровадження Директорії було створено 8 слідчих установ. Найбільшу увагу вони зосередили на створенні власних розвідчих органів, що самостійно проводили обшуки та арешти [57, с.25]. Пояснюючи причини антиофіцерських настроїв у середовищі тогочасних політиків УНР, полковник В.Прохода констатував: "...Для деяких тогочасних діячів українське військо, що само без жодного примусу стало на захист Української держави, було нерозумілою силою. Вони боялись війська. Всюди їм марились "офіцерня" й "контрреволюція". Голова Директорії В.Винниченко, щоб позбавитись цієї офіцерні, запропонував організувати старшинські школи, до яких приймати лише соціально і політично свідомих робітників і селян. А до випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів" [88, с.133].

Отже, власних офіцерських кадрів у Директорії не було. Боячись арештів, гетьманські офіцери почали ухилятися від служби у військах Директорії, а нові кадри потребували навчання. Водночас колишні царські офіцери інтенсивно залучалися на командні посади в Червону армію – головного ворога Армії УНР. Так, генерал Г.Свечін був першим начальником радянського Генштабу, Б.Шапошніков, також колишній царський офіцер, керував цим Генштабом у 1919 р. - 1920 рр. Вже в 1919 р. Червона армія мала на командних постах 18410, а в 1920 р. – 48409 колишніх царських офіцерів [245, с.9]. У бойових діях Червоної армії проти Дієвої армії УНР 12-ою армією більшовиків командували колишні генерали царського Генштабу М.Семенов та С.Меженінов [246, с.193]. "Масштаби використання "воєнспеців" в Червоній армії були вражаючими. Вже в 1918 р. останні становили 75% її комскладу. Загалом же у 1918-1920 рр. колишні царські офіцери і генерали посідали переважну більшість в центральних і місцевих органах військового управління, понад 90% посад викладацького і

стройового складу воєнних академій, вищих шкіл, прискорених і короткотермінових командних курсів. З понад 200 тис. командирів Червоної армії “колишні” становили 75 тис. чол., з 20 командуючих фронтами – 17, з 100 командуючих арміями – 82, серед начальників штабів фронтів їх було 100%, серед начальників штабів армій – 83%” [160, с.153].

Варто зазначити, що спроби залучення військових фахівців до служби в Українській армії командування Галицької армії (УГА) практикувало набагато ширше, ніж Директорія. Начальна Команда армії та уряд ЗУНР докладали чимало зусиль для залучення офіцерських кадрів будь-яких національностей та з будь-яких армій для служби у військах ЗУНР. У Києві галицька делегація звільнила з-під арешту полковника Є.Мишковського та відразу ж запропонувала йому штабну посаду в УГА. Тільки генералітет УГА налічував трьох генералів російської армії, 5 – австро-угорської (з яких 3 були українці, 1 – німець, 1 – угорець) [246, с.75-76]. В.Прохода засвідчує, що в Галицькій армії “..брак військово-досвідчених керівників був поповнений німцями” [88, с.138].

Між тим, Директорія відмовила німецьким офіцерам, які запропонували їй свої послуги [250, с.83; 225, т.5, с.66]. На Лівобережній Україні полковник П.Болбочан відзначав, що багато німецьких військовиків згодні залишитись на службі в Українській армії. П.Болбочан як великий фахівець у військовій справі вважав за необхідне використовувати німців-добровольців у боротьбі як із зовнішнім, так і з внутрішнім ворогом, особливо в період, поки не будуть створені власні збройні сили для захисту УНР [248, с.220].

Військові фахівці – учасники тих подій негативно оцінюють дії Директорії та вищого військового керівництва, котрі у грудні 1918 р. – січні 1919 р., намагаючись створити власну армію, діяли абсолютно безграмотно. При цьому всі військові фахівці вважали головною проблемою питання кадрових офіцерів, а ставлення Директорії до військових кадрів їх ображало. Генерал А.Пузицький писав: “До кадрових старшин і далі не було довіри, їх вважали “москалями”, “фахівцями”, хоча такі старшини й були українцями чистої води й чесними ідейно, їх підпорядковують отаманчикам, не дають їм ходу. Коли з великими зусиллями удається їм викувати добру бойову військову частину з міцною

дисципліною, отаманчики підіймають крик, що це, мовляв, на московський лад, та й начальство косо поглядає” [210, зб.7, с.54]. М.Капустянський згадує: “За Гетмана на українську службу пішло багато старшин Генерального Штабу, які напевно перейшли б на службу Директорії. На жаль, новий військовий міністр генерал Отецький, як і Уряд, із недовір’ям поставились до старшин Генерального Штабу й витиснули цю інтелігентну військову силу з України, не пробуючи затримати її у себе й використати для організації та керування армією. Багато кадрових старшин було зметено революційною бурею, розігнано і зникло з України” [163, кн. 1, с. 20]. Полковник П.Болбочан гостро протестував проти дій Генерального штабу. “На відповідальні посади військові, – писав він С.Петлюрі, – призначається молодих і навіть викинутих з Армії старшин, в той час сильні військові сили фахові, які щиро бажають служити в Україні сидять у страху тероризовані або без діла усунуті. Треба їх притягнути до роботи”... [250, с.90]. Інформаційне бюро Армії УНР змушено було констатувати: “... козаки дезертирують тому, що старшини не працюють і не показуються до козаків... Відносини між козаками і старшинами – погані” [16, оп.1, спр.1, арк.8, 36].

Така політика Директорії щодо офіцерських кадрів посилювала анархію по всій Україні, де фактично був знищений адміністративний апарат. Виконувати функції цього апарату часто були змушені командири військових частин [135, с.4; 114, ч.11, с.4]. Проте, навіть там, де функції адміністративного апарату Директорії були впорядковані, новій владі бракувало військової сили для наведення порядку в провінції, де діяли повстанські загони різних політичних переконань, та підпорядкування їх штабам армії. Найбільш шкідливими для Директорії були ті повстанські загони, які під гаслами соціальної революції чинили грабунки, як-от: “Червоний курень смерті” отамана Ангела на Чернігівщині й “Чорний курень” отамана Гуцола на Волині. Більшовики, користуючись таким безладдям, додавали своєю агітацією ще більше анархії [88, с.132]. 29 грудня 1918 р. Головний Отаман С.Петлюра змушений був видати наказ, в якому вимагалось не допускати антиукраїнської, більшовицької агітації і затримувати провокаторів. Останній пункт цього наказу зазначав: “Всякі спроби непослуху уважати за бунт і карати польовим судом” [5, оп.1, спр. 1а, арк. 1-1зв].

Наплив тисячних селянських мас, позбавлених організації і керівництва досвідчених офіцерів, перетворював такі угруповання у недисципліновані й небоєздатні ватаги. На думку В.Проходи, головною причиною, яка викликала нестачу офіцерських кадрів, була “величезна помилка”, “... зроблена з самого початку, що всім штабам восьми корпусів та мобілізаційному апаратові, що були організовані за часів гетьманщини, дозволено було оголошувати нейтралітет. Їх треба було змусити працювати під суворим контролем вищих військових органів” [88, с.137].

Отже, легковажна політика відносно офіцерських кадрів призвела до того, що Директорія виявилася неспроможною зміцнити свою владу у провінції та підпорядкувати собі повстанські загони, які спочатку їй допомагали в боротьбі проти гетьмана П.Скоропадського. Це було однією з головних причин, яка привела Україну на грань хаосу, а потім поставила уряд УНР у дуже важке становище.

У цей період війська Директорії УНР зазнали великих втрат не стільки від бойових дій, скільки від безладдя та вседозволеності, що панували в армії.

Відтак весь тягар захисту молодої держави лягав на малочисельні боєздатні військові з'єднання, особливо на ті, що вже мали традиції визвольної боротьби, передусім, на Запорізький корпус та Корпус УСС, а також окремі регулярні частини, що відзначалися моральною згуртованістю особового складу і не піддавалися агітації та провокаціям [88, с.132; 156, с.88]. Ці військові частини склали стрижень Дієвої армії УНР. Окрім того, діяло чимало повстанських загонів, які не підпорядковувалися українському командуванню. Так, наприкінці грудня 1918 р. тільки на Правобережжі ці загони об'єднували щонайменше 55 тис. чол. [88, с.135-136].

Директорія УНР опинилася, практично, в такому ж становищі, що й гетьман П.Скоропадський перед повстанням (14 листопада 1918 р.). Дієва армія в третій декаді грудня 1918 р. нараховувала лише 73 тис. чол., трохи більше ніж армія П.Скоропадського в листопаді 1918 р. (65 тис. чол.) [84, с.84-88; 226, с.116].

Такої кількості регулярних військ було недостатньо для оборони республіки від зовнішніх ворогів. Директорія та уряд, намагаючись швидко поповнити лави своєї

армії, почали видавати різним отаманам значні кошти на формування військових частин. Однак ті, отримували гроші і при першій нагоді кидали фронт та й зникали [192, т.1,с.107]. Через те, що старі адміністративні органи були знищені повстанцями (зокрема, Мобілізаційне управління), Директорія не могла провести нормальної планової мобілізації. З утратою грамотних фахівців вона не знала, як правильно це зробити. Учасник антигетьманського повстання сотник УСС О.Думін (А.Крезуб) відзначав, що "...кожна військова частина, де вона була розташована, мала не тільки право, але й обов'язок притягати місцеве населення до військової служби. Мобілізованих могли частини задержати в себе або передавати своїм сусіднім частинам, які потребували поповнення. Звичайно, така мобілізація не могла бути плановою і причинитися до скріплення армії, а навпаки, витворювала хаос і ще більше деморалізувала населення. Такі мобілізації кінчалися звичайно тим, що мобілізовані перебували у назначеній їм частині так довго, як вона стояла в їхньому селі. Коли ж частина переходила в іншу місцевість, вони дезертували і забирали з собою все, що попало під руки, до кріса й набоїв включно" [61, с.59-60]. Полковник П.Болбочан відмовився проводити на Лівобережжі мобілізацію. "Мобілізація..., яку оголосила Директорія, – стверджував він, – є шкідлива. Для того, аби прийняти таку кількість людей, треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівно ж і по управліннях повітових військових начальників. Розхитана повстанням по місцях влада є дуже слаба, а місцями і цілком відсутня. ....Мобілізованих людей згоняється до управлінь, що будуть там голодними і неодягненими, це сприятиме пропаганді з боку більшовиків" [250, с.108]. Через таку мобілізацію Дієву армію УНР охопило масове дезертирство. Отже, в грудні 1918 р. Генеральному штабу не вдалося організувати запасні кадрові частини. Із запланованих 6 піших бригад, 3 кінних, 1 гарматного полку, 4 юнацьких шкіл і військової політехніки вдалося створити одну пішу бригаду, один кінний полк, у Житомирі – юнацьку школу, в Кам'янець-Подільському – військову політехніку [159, с.199; 147, с.1180].

В. Винниченко, критикуючи Військове міністерство та С.Петлюру, писав у своїх мемуарах: "Півтора місяці Військове Міністерство, штаби всіх корпусів, маючи всі засоби, апарати, необмежені кредити, треба думати, повинні були

сформувати чудесну армію. Коли за місяць повстання, не маючи ні грошей, ні міністерства, ні складів, Директорія могла придбати армію в сто тисяч, то скільки ж повинно було бути через півтора місяці?...” [40, с.245]. Щоправда Голова Директорії нічого не сказав про власне негативне ставлення до офіцерського корпусу, що значною мірою спричинило розвал багатьох військових частин.

З критикою В.Винниченком С.Петлюри та Військового міністерства не можна повністю погоджуватися, оскільки не лише військові керівники були винні в тому, що “... збройна сила військово-козацької нації не була належно використана й приведена в стан пасивності. Військова політика і стратегія нерозривно зв’язані з загальним напрямком національно-державної політики” [88, с.137].

В яких же умовах Військове міністерство на чолі з О.Осецьким намагалось сформувати Армію УНР? Відомо, що у військах УНР поширилося дезертирство; у зв’язку з тим, що адміністративний апарат був знищений, мобілізація проводилася неграмотно; офіцерські кадри розбіглися або були заарештовані ще в перші дні повстання; регулярних частин залишилося дуже мало.

Безумовно, “чудесну армію” можна було б сформувати за сприятливої зовнішньої та внутрішньої ситуації в Україні. А внутрішнє становище було надзвичайно складним. Хаосу, який охопив Україну в грудні 1918-січні 1919 рр., дуже сприяла невизначена внутрішня політика Директорії УНР. Перед Директорією постало безліч складних завдань, які вимагали негайного вирішення. Насамперед необхідно було організувати владу та створити віддані УНР збройні сили, але Директорія взялася за розв’язання другорядних справ [43, с.48-49]. Тільки через два тижні, а саме – 26 грудня 1918 р., після здобуття Києва, був створений перший уряд Директорії на чолі з В.Чехівським [158, с.163]. До цього “...тижнів два тяглися “шанування” “національних героїв”... уряджувалися обіди, вечери, банкеті...” [40, с.167]. Лише через півтора місяці після початку повстання у виданій Директорією УНР “Декларації” була проголошена програма дій нової влади. А протягом цього часу широкі верстви населення майже нічого не знали про основні засади її соціальної та політичної програми [40, с.167, 180].

Оскільки Україна була аграрною країною, 80% населення якої становило селянство, після захоплення влади перед Директорією постало основне завдання – вирішити питання про землю. Але навіть із розв’язанням такої нагальної проблеми Директорія не поспішала, чим скористалися більшовики для агітації серед селянства та залучення його на свій бік обіцянками дати землю. “... Село прагнуло землі”, а в той революційний час “... хто обіцяв землю, і був володарем села” [76, с.121]. Сподіваючись на більшовицькі обіцянки, селяни почали виявляти недовір’я Директорії УНР. Конфлікт посилювався після виходу 8 січня 1919 р. закону про землю [130, с.50]. Скасовуючи приватну власність на землю, закон водночас захищав земельну власність іноземців (польських, австрійських та німецьких поміщиків). Недоторканими залишалися і 15-десятинні господарства. Найсуттєвіше ж питання: коли селяни одержать землю? – не було вирішене [158, с.164]. Закон про землю вийшов через два місяці після початку повстання, чим уміло скористалися більшовики, розгорнувши бурхливу агітацію проти Директорії, яка нібито “не хоче” давати землі селянам [101, с.79]. Біограф С.Петлюри В.Іванис підкреслює, що більшовики вже відкрито “...розвинули надзвичайну пропаганду за встановлення в Україні советської влади” [156, с.85]. Таке становище призвело до виступів Виконавчого комітету Всеукраїнської Ради селянських депутатів (“Спілки”) проти Директорії, а також і виступів самих селян, які подекуди вимагали відновлення радянської влади [158, с.165].

Щоб протистояти радянській агітації, а також для боротьби з більшовиками, котрі почали на місцях утворювати свої ради, Директорія на нараді представників політичних партій у Вінниці на початку грудня 1918 р. вирішила прийняти за основу побудови влади “трудоий принцип”. Влада мала належати трудовим радам, які обиралися робітниками, селянами та трудовою інтелігенцією. Центральну владу повинен був створити вибраний без поміщиків та капіталістів Трудовий конгрес [239, с.518]. Така її структура дала привід країнам Антанти звинувачувати Директорію в “більшовизмі”, що незабаром стало причиною до посилення її міжнародної ізоляції.

Таке становище склалося завдяки повній дезорієнтації та неузгодженості, що панували в Директорії та уряді УНР, яскраву характеристику роботи яких дає

І.Мазепа: “Політичний провід великої коаліції з самого початку виявив ознаки розгубленості і майже повної безплановості... Панували хаос думок і повна безнадійність. Директорія й Уряд не мали ясного погляду на ситуацію і не дали ніякого плану щодо продовження боротьби... Уряд Чехівського, що складався із політично дуже розбіжних елементів, не відповідав завданням моменту і тому не міг допомогти Директорії розібратися в політичній ситуації. Загалом положення вимагало від уряду особливої енергії для організації внутрішніх сил в Україні. В дійсності серед урядових кіл панували настрої більше пасивної ніж активної боротьби проти наступаючого ворога”, згадує П.Христюк [101, с.108]. У влади не було визначеної внутрішньої та зовнішньої політики. Більшість керівництва УНР – В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал – разом з колишнім головою УЦР М.Грушевським стояли за радянську платформу, за “порозуміння” з більшовиками проти Антанти. Інша частина, яку підтримував С.Петлюра, орієнтувалася на спільні з Антантою дії уряду проти більшовицької Росії [204, с.518]. Напевно, Є.Коновалець мав рацію, звинувачуючи у цьому політичному безладді провідних керівників Директорії: “...В самому нутрі Директорії, особливо по приїзді до Києва, виявилися тоді яскраві різниці думок між поодинокими членами, що надії на якусь “гармонію” влади показалися високо наївними. Передусім кидався у вічі антагонізм між Винниченком і С.Петлюрою” [57, с.20]. Цей “антагонізм” негативно впливав на всю систему політичної влади адміністративного апарату, а особливо – на військових керівників, котрі “... не знали, кого треба слухати”, Головного Отамана чи Голову Директорії [57, с.26].

У цій ситуації вихід із назрілої кризи влади намагалися знайти самі військовики.

Представники Стрілецької ради, оцінюючи внутрішню ситуацію в країні, розуміли, що “... крім військової “отаманії”, ми мали занархізоване та зреволюціонізоване запілля, і його втихомирення військовою силою могло йти тільки разом з налагоджуванням внутрішньо-адміністративного апарату та розумною, послідовною, ясною і рішучою соціальною й національною політикою...”, якої не було [57, с.20]. “Далі показалося, що особистий склад

Директорії є безумовно невдалий і що в такому вигляді Директорія буде нездідною вивести Україну з небезпеки кількох воєн та закріпити державність” [57, с.20]. Тому УСС бачили вихід із цієї ситуації тільки в диктатурі [136, с.25]. “...Цю думку винесено на т.зв. державну нараду в Києві 16 січня 1919 р.” [57, с.27]. Проте нарада закінчилась “... з рішенням: “хай буде все по-старому”, тобто без плану і без системи...” [69, с.18].

Політична деструкція негативно впливала на боєздатність українського війська. В ньому панувала анархія та дезертирство. Вже січневі бої 1919 р. були яскравим прикладом недієздатності Дієвої армії УНР.

Між тим, погляди на військову доктрину у Голови Директорії та Головного Отамана були абсолютно різними. Хоча С.Петлюра вважав Росію головним ворогом незалежності України, проте він не виключав можливості спільних дій з Донським військом генерала П.Краснова, Добровольчою Армією генерала А.Денікіна, а також з Антантою і з Польщею в боротьбі з більшовиками, за умови визнання ними самостійності УНР. В.Винниченко ж виступав тільки за налагодження військового союзу з радянською Росією проти Антанти [250, с.119; 225, т.2, с.102; 126, т.2, с.66,68; 40, с.237].

Різними у цих провідних політиків Директорії УНР були і підходи щодо організації збройних сил.

Вже з перших місяців повстання С.Петлюра намагався створити Армію УНР суто національною. Однак відсутність військової освіти у Головного Отамана, а також безупинні бойові дії призвели до того, що вже на початковому етапі організація армії пішла хибним шляхом. С.Петлюра відмовився від створення великих армійських з’єднань на кшталт корпусів і дивізій і надавав перевагу організації невеликих мобільних частин, сформованих за так званим “отаманським принципом”. Однак він дуже швидко переконався, що хоча в перші тижні повстання такі загони в умовах незавершеності комплектування регулярних військ відіграли важливу роль в обороні держави, все ж вони не могли стати стрижнем боєздатності армії, а навпаки, руйнували її. Як згодом визнавав сам С.Петлюра, отаманщина не виправдала себе і завдала армії більше шкоди, ніж користі, проте “... в умовинах моєї праці не було фізичної можливості

паралізувати шкідливі наслідки в діяльності окремих підвладних”, тобто отаманів [203, с.255].

Різні погляди лідерів Директорії на воєнну доктрину УНР спричинили неузгодженість головної концепції, тобто: чи виступати з більшовиками проти інтервенції Антанти, чи з Антантою – проти агресії більшовиків. Така розбіжність, безумовно, впливала на зовнішню політику Директорії УНР, уряд якої намагався заручитись підтримкою як представників військ Антанти в Одесі, так і радянської Росії у Москві.

УНР був потрібен сильний союзник. Військові лідери застерігали керівників Директорії та уряд щодо критичного стану країни. В доповіді Головному Отаману від 30 грудня 1918 р. полковник М.Капустянський стверджував, що Україна нездатна сама подужати всіх ворогів, оскільки чисельність військ надто мала, моральний стан є низьким, бракує обмундирування та боєприпасів. Проаналізувавши можливості військових сил, які оточували Україну, він зробив висновок, що “...битися власними силами одночасно зі всіма цими супротивниками Україна, безумовно, не здолає. Думать інакше – це жити мріями, а не дійсністю” [163, кн.1, с.22-24].

Непримиренне ставлення російських більшовиків до України, бойові дії, які вони розпочали на Лівобережжі у кінці листопада 1918 р., спонукали С.Петлюру та всіх військових керівників шукати виходу з цієї ситуації у союзі з Антантою. П.Болбочан під натиском радянських військ вимагав від Директорії “... порозумітися з Антантою і стати з нею в реальні відношення. Допомога Антанти для нашого фронту необхідна; коли треба піти з нею на компроміс, мусите це зробити, а далі буде видно, що робити” [23, оп.1, спр.32, арк.4].

Однак, у своєму ставленні до Антанти Директорія УНР визначилась ще 19 грудня 1918 р., надсилаючи ноту державам Антанти, в якій говорилося, що Україна не “потребує помочі держав Антанти” [200, с.258]. С.Петлюра 10 грудня 1918 р. телефонограмою повідомив: “Наше завдання ставити Антанту перед тими фактами, які ми будемо створювати своїми силами” [11, оп.5, спр.12, арк.22 зв.]. Переоцінка власних сил була суттєвою помилкою українських політичних

керівників. Вона далася взнаки вже при перших наступах Червоної армії. Усвідомивши помилковість сподівань на власні сили, українська делегація на чолі з генералом О.Грековим тричі приїздила в Одесу, намагаючись налагодити взаємовідносини з французькими представниками Антанти. Від імені Антанти французький полковник Г.Фрайденберг категорично вимагав, щоб В.Винниченко та С.Петлюра вийшли зі складу Директорії, а Дієва армія УНР разом з Добровольчою армією А.Денікіна підпорядковувалась французькому командуванню. Своїми вимогами Антанта втручалася у внутрішні справи України. Політика Антанти була спрямована на створення “єдиної та неподільної Росії”. У зв’язку з цим українська делегація перервала переговори. Можливо, полковник П.Болбочан мав рацію, вимагаючи компромісу з Антантою, а потім “буде видко”. На відміну від В.Винниченка та В.Чехівського, військові спеціалісти розуміли, що у війні з більшовиками не може бути “порозуміння” чи “компромів”. Але ні Голова Директорії В.Винниченко, ні С.Петлюра, котрі не могли порозумітися між собою, не пішли на компроміс і з Антантою, залишаючись у складі Директорії.

Отже, УНР в грудні 1918 р. - січні 1919 р. з усіх боків була оточена ворогами. З півночі та північного сходу наступала Червона армія. На північному Кавказі була створена та набирала сили Добровольча армія генерала А. Денікіна, який бачив українські території тільки як землі “неподільної Росії”. З Одеси, Миколаєва та Херсона загрожував французько-грецький десант і білогвардійські частини. До середини січня 1919 р. тільки в Одесі вже було зосереджено 30 тис. солдатів Антанти та 10 тис. білогвардійців [120, с.83]. У Севастополі знаходилась ескадра кораблів Антанти [164, с.74-75]. Водночас на західноукраїнських землях відбувалися не менш важливі події. 1 листопада 1918 р. після розпаду Австро-Угорської імперії, у Галичині та на Буковині була створена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) [198, с.299]. Фактично, в той же день вона розпочала боротьбу за свою незалежність від Польщі, яка, розглядаючи Східну Галичину як “... територію національно-визвольної боротьби між проживаючим там українським та польським населенням”, ввела свої частини у Львів [248, с.38]. 21 листопада Галицька армія втратила Львів [171, с.38-39,47]. ЗУНР, шукаючи

допомоги, увійшла в контакт з Директорією УНР, і вже 3 січня на засіданні свого парламенту в Станіславові ухвалила злуку з УНР [128, с.36]. Таким чином на заході УНР розгорнувся польський фронт, на якому зі змінним успіхом вела бойові дії УГА, котрій Директорія у цій ситуації не могла дієво допомогти. 12 січня 1919 р. на Закарпатті чеські війська зайняли Ужгород, а 21 січня румунські – Мармароський район та Сигот. На південному заході знаходилися румунські війська, які не можна було назвати нейтральними хоча б тому, що вони ще в березні 1918 р. захопили Бесарабію, а в листопаді – Буковину [239, с.518; 131, с.534].

Отже, Директорія УНР не могла розраховувати на допомогу з боку Антанти. Тому Штаб Дієвої армії УНР, оцінюючи становище України, яка з усіх боків була оточена ворогами, вже наприкінці грудня 1918 р. створив окремі фронти з 4-ох армійських груп: Лівобережної отамана П.Болбочана (проти більшовиків та російських добровольчих частин); Північно-Правобережної отамана В.Оскілка (проти більшовиків та польської армії); Південної генерала О.Грекова (проти десанту Антанти); Дністровської (проти румунів) [147, с.1180].

Ці фронти складались із таких сил. На схід від Дніпра був створений лівобережний фронт із сил Лівобережної армійської групи, яка включала наступні угруповання.

На лінії Сосниця – Ніжин – Бахмач – Конотоп – Ромни стояла Сіра дивізія, яка складалася із 1-го, 2-го, 3-го, і 4-го стрілецьких та гарматного полку й технічної сотні. Всього у дивізії налічувалось 5500 багнетів, 8 гармат.

Чорноморський кіш, який нараховував 6 тис. багнетів, 350 шабель, 6 гармат, знаходився на лінії Прилуки – Бахмач, Конотоп – Ворожба, Конотоп – Путівель – Чернігів – Кролевець. Складався він з 1-го, 2-го, 3-го і 4-го піших та кінного полків і гарматної бригади.

Найчисельнішим був Запорізький корпус, лінія оборони якого проходила через Полтаву – Константиноград – Лозову – Слав'янськ. 1-ша Запорізька дивізія: 1-ий Запорізький ім. гетьмана Дорошенка полк, 2-ий Запорізький полк, 3-ій Гайдамацький полк, 4-ий Запорізький ім. гетьмана Б.Хмельницького полк. 2-га Запорізька дивізія: 1-ий Республіканський полк, 2-ий Запорізький ім. гетьмана

Мазепи полк, 3-ій Запорізький ім.Наливайка полк, 4-ий Запорізький ім. Богуна полк. До корпусу належали: 1-ий кінний ім. П.Болбочана дивізіон, 2-ий кінний ім. К.Гордієнка полк, 1-ий Запорізький гарматний полк, Окремий кінно-гірний дивізіон, Тяжкий гарматний дивізіон, 1-ий та 2-ий Запорізькі технічні куріні, Слобідський відділ, бронепоїзд “Січовий Стрілець”. Всього 14600 багнетів, 1100 шабель, 40 гармат, 1 бронепоїзд.

Корпус січових стрільців знаходився на лінії Київ – Дарниця. Складався з 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Стрілецьких полків, кінного Лубенського полку, Гарматної бригади та Кулеметного відділу. Налічував 9 тис. багнетів, 500 шабель, 42 гармати.

Залізничний корпус налічував 3 тис. багнетів. Складався з 1-го, 2-го, 3-го піших та гарматного полку й технічного залізничного куреня. 1-ий Синьожупанний полк – 1700 багнетів. 1-ша та 2-га Київські військові школи. Разом на Лівобережній Україні: 39800 багнетів, 1950 шабель, 86 гармат, 1 бронепоїзд.

На Правобережній Україні був створений Північно-західний фронт із наступних частин: Північно-правобережної армійської групи, Володимир-Волинська група (Польський фронт) налічувала 4 тис. багнетів, 780 шабель, 6 гармат, та знаходилася на лінії Порецьк – Торчин – Виліюка. У групу входили: Кременецький стрілецький полк, Стрілецький полк ім. Франка, Бердичівський стрілецький полк, Відділ Луцького полку, Ямпільський стрілецький полк, Волинський кінний партизанський відділ, 1-ша, 2-га та 3-тя Волинські гарматні батареї.

Ковельська група (Польський фронт) боронила лінію ст. Потиньки – Рожище – Голоби та складалася з Ковельського, Пинського, Коростишевського полків, Кальницького куреня, та Гарматної батареї. Всього 1500 багнетів, 2 гармати.

Сарненська група (Російський фронт) знаходилася на лінії Домбровиці – Луненець. До неї належали 2-ий ім. Винниченка полк, Стрілецький полк, Залізничний полк, Ударний гарматний дивізіон, Кінний гайдамацький полк,

Технічний курінь, бронепοїзд “Сух”, бронепοїзд “Слава України”. Всього група налічувала 2500 багнетів, 600 шабель, 2 бронепοїзди, 8 гармат.

Коростенська група (Російський фронт) захищала рубіж Овруч – Каліноковичі та налічувала 2700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат, 2 бронепοїзди. До групи належали 55-ий полк “Народного Визволення”, полк ім. Наливайка, Галицький полк ім. Оскілка, Окрема Запорізька кінна сотня, Звягельська гарматна бригада, Гарматна батарея “Народного Визволення”, Чорноморський технічний курінь, 28-ий Чорномлинський кінний полк, 2 бронепοїзди (“Воля”).

Резерв і формування Північно-західного фронту. В Житомирі: Житомирський, Левковський, Чорнобильський і Котузовський полки та Житомирська військова школа. В Коростені: 17-та стрілецька дивізія. В Рівному: 52-ий Збараський, 53-ій Холмський і 54-ий полки. В Луцьку: Луцький, Волинський і Берестейський полки та тиллові частини. В Бердичеві: Бердичевська резервна бригада.

Південно-Східний фронт був створений з частин Південної та Дністровської армійських груп. На лінії Одеса – Дачна – Гниляково – Кочубеївський лиман знаходилась Південна група, яку склали Балтський, Голтський, Брацлавський, Одеський загони, Голтська кінна сотня та кінна бригада. Вона налічувала 12 тис. багнетів, 1800 шабель, 24 гармати.

Катеринославська група, перебуваючи на лінії Катеринослав – Олександрівськ, налічувала 4 тис. багнетів, 1500 шабель, 26 гармат. Вона складалася з Катеринославського, Верходніпровського, Олександрівського та Донецького полків, загону Самокиша, відділу Бундівців, відділу “Паолей-Ціон” та “Запорізької Січі”.

Резерв і формування Південно-східного фронту. В Жмеринці: Білоцерківський, Одеський – кінний і гарматний полки; окремі курені – ім. Петлюри, Фастівський. В Умані: кінний полк ім.Петлюри. В Звенигородці: Звенигородський стрілецький полк. В Катеринославі: тиллові частини “Запорізької Січі”.

Всього Дієва армія УНР на Правобережній Україні налічувала 20700 багнетів, 4610 шабель, 74 гармати, 4 бронепоезди. 55 тис. чоловік у процесі формування.

Всі військові сили України становили 66500 багнетів, 6360 шабель, 160 гармат, 5 бронепоездів. 55 тис. чоловік у процесі формування” [88, с.134-136].

Не дивлячись на проголошення 19 грудня свого нейтралітету, Україна так і залишилась в оточенні ворогів, найсерйознішими серед них були більшовики [200, с.258].

Основною проблемою Директорії УНР були складні політичні відносини з російськими більшовиками. Концепція радянської Росії у взаємовідносинах з Україною була суто імперською. Найбільш яскраво цю позицію відобразила газета “Правда”, в якій 30 червня 1918 р. була надрукована стаття під назвою “Національне питання в програмі Комуністичної партії України”. В статті розглядалися помилки більшовиків у війні проти Центральної Ради, а також вказувалися конкретні цифри, які свідчили про важливість для економіки Росії захоплення українських земель. “Правда” виразно наголосила, що для ЦК РКП(б) “...не існує і не може існувати самостійної держави Україна – радівської, гетьманської чи навіть радянської, а існує тільки південна частина Росії, і саме з цього мають виходити більшовики в своїй практичній діяльності” [160, с.119].

Наприкінці листопада 1918 р. без оголошення війни більшовики розпочали бойові дії з військами Директорії на Лівобережній Україні. Підстава для такої агресії була заздалегідь підготовлена. Ще 18 квітня 1918 р. у Таганрозі Центральний виконавчий комітет Рад України сформував Бюро по керівництву повстансько-партизанським рухом в Україні. Влітку 1918 р. більшовики розпочали інтенсивне формування повстанських загонів. Уже до кінця літа 1918 р. тільки в Новгород-Сіверському повіті вони створили 30 загонів повстанців. Восени 1918 р. практично по всій Україні відбувалася організація партизанських загонів більшовиками [233, с.11; 250, с.76]. Спеціальний загін під керівництвом В.Примакова займався постачанням із радянської Росії для діючих в Україні більшовицьких партизанських загонів зброї, військових кадрів, агітаційної літератури. Зброя і боєприпаси переправлялися через Чернігівщину та

Полтавщину [160, с.123]. Більшовики почали приділяти увагу партизанським загонам, які залишилися після Звенигородсько-Таращанського повстання і з серпня 1918 р. знаходилися в “нейтральній зоні”. Вони розглядали всі загони як додаткові канали забезпечення Червоної армії українськими людськими ресурсами, а найголовніше – у випадку війни з Україною ці загони мали стати авангардом радянських військ.

У вересні 1918 р. більшовики почали планомірно формувати регулярні військові частини в “нейтральній зоні” з партизанських загонів. І вже до середини листопада із цих загонів було створено дві радянські дивізії, які разом налічували 4 тис. чол. [160, с.126; 158, с.160]. (Дивись додаток А)

Перші сутички більшовицьких регулярних військ з українськими військами були зафіксовані вже у вересні 1918 р. [24, т.1, с.545-546]. Згодом вони переросли у відверті бойові дії, які відзначалися переходами радянських військ на українську територію вздовж усієї “нейтральної зони”. В окремих випадках у боях застосовувалася навіть важка артилерія [24, т.1, с.353; 120, с.39]. Російські більшовики такі бойові дії трактували як “військові навчання у справжніх фронтових умовах” [233, с.181].

17 жовтня в Москві відбувся 2-ий з'їзд КП(б) України. Представник партійного центру С.Каменєв відверто оголосив, чого вимагає РКП(б) від КП(б) України, а саме: “у збройній боротьбі відновити радянську владу в Україні і цю радянську Україну об'єднати з радянською Росією” [160, с.134].

Революція, яка розпочалася 9 листопада 1918 р. в Німеччині, кардинально змінила ставлення радянської Росії до українського питання. Л.Троцький вже офіційно заявив, що війська радянської Росії повинні захопити Україну до того, як там з'являться війська Антанти [200, с.162], а В.Антонов-Овсієнко письмово доповів Революційно-військовій раді (РВР) РСФРР про обстановку і найближчі стратегічні плани в Україні та підкреслив, що і внутрішнє, і зовнішнє становище сприятиме розгортанню бойових дій на “півдні” [24, т.1, с.422]. Вже 11 листопада Раднарком РСФРР видав спеціальну директиву, яка зобов'язувала РВР у десятиденний термін підготуватися до війни, причиною якої була підтримка

“українського революційного та повстанського руху” [160, с.137]. Проте, як швидко з’ясувалося, цю підтримку “українському революційному повстанському рухові” РКП(б) здійснювала для своєї мети – захоплення України, а угода з Головою Директорії була просто забута. 13 листопада В.Ленін в односторонньому порядку вирішив анулювати Брест-Литовський договір і тим самим створити радянському уряду сприятливі умови для агресії проти України.

З початком повстання Директорії проти П.Скоропадського більшовики різко активізували свою діяльність, особливо в організації повстанських загонів і агітації. З цією метою на Україну з радянської Росії спрямовувалися агітатори та організатори. В листопаді 1918 р. на Україну таким чином було скеровано 77 більшовиків, а в грудні – вже 177 [201, с.93]. Там, де агітація не мала успіху, більшовики застосовували більш вагомий фактор – гроші [222, с.17].

На початкових етапах повстання Директорії проти П.Скоропадського, повстанські загони, якими керували більшовики, підтримували Директорію. Це було пов’язано з вищевказаною угодою між В.Винниченком та більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським [222, с.36]. Про спільну боротьбу Директорії та більшовиків проти гетьманщини свідчить В.Антонов-Овсієнко, котрий обіймав посаду головнокомандувача Радянського Українського фронту: “В часи повстання проти гетьмана до повстанців під прапором Петлюри ми відправили всі свої революційні комітети” [126, т.2, с.26]. Проте згодом під час боїв з більшовиками, які без оголошення війни почали наступ вглиб України, велика кількість повстанських загонів переходила на бік ворога та вже воювала з частинами Дієвої армії. Ці переходи негативно впливали на війська Директорії УНР, деморалізуючи її лави [35, т.2, с.131].

Наприкінці листопада і початку грудня 1918 р. більшовикам вдалося об’єднати і скоординувати дії своїх повстанських загонів під керівництвом щойно сформованого радянського штабу групи військ Курського напрямку, що сприяло наступу регулярних сил Червоної армії та вирішило долю Лівобережної України [233, с.16-17]. На жаль, військове керівництво Директорії такою координацією дій зі своїми отаманами похвалитися не могло.

В ніч з 15 на 16 листопада за домовленістю з німецькими частинами радянські регулярні війська остаточно перейшли на територію України в районі Білгородського та Корочанського повітів [24, т.1, с.431].

17 листопада більшовики сформували РВР, яка повинна була керувати ходом воєнних операцій в Україні. До РВР увійшли Й.Сталін, Г.П'ятаков, В.Затонський [160, с.139].

Уже до 20 листопада 1918р. 2-га Українська радянська дивізія розташувалася в районі Хутір Михайлівський, Ямпіль, ст.Коренево, м.Рильськ [160, с.142]. У той же день, вона одержала наказ №273 командувача 8-ої радянської армії “про підготовку до бойових дій по звільненню України” [27, с.544]. Силами регулярних частин Червоної армії, в складі яких були й дві українські дивізії з “нейтральної зони”, більшовики розпочали наступ у трьох напрямках – на Київ, Харків та Луганськ [225, т.2, с.95].

Щоб приховати свої агресивні наміри та представити війну РСФРР проти УНР як внутрішню громадянську війну, більшовицьке керівництво 28 листопада створило тимчасовий Робітничо-селянський уряд України, від імені якого і продовжувало воювати з військами Директорії УНР [158, с.165]. Агресії радянської Росії проти Директорії сприяло те, що німецькі війська, очікуючи відправлення додому, не виказували особливого інтересу до внутрішніх справ України. Тому радянські війська без боїв займали ту територію України, яку німці залишали, повертаючись на батьківщину [114, ч.9, с.4]. На тій території, де ще залишалися німецькі війська, під впливом більшовицької агітації вони браталися з частинами Червоної армії та віддавали свою зброю [144, с.60].

Однак у тих місцях, де фронт утримували війська Директорії, радянські частини зустрічали жорстокий опір. Перші удари більшовицьких військ прийняв на себе Запорізький корпус, який успішно воював під ст.Уразова, під Білгородом, під Козацькою Лапанню, Слатино, Гайвороном і Золочевом [243, с.68]. Зустрівши запеклий опір з боку військ УНР, більшовики організували та провели численні акції протесту проти правопорядку в Україні. Такі акції були насамперед спрямовані проти військ Директорії, щоб підірвати їх дисципліну та викликати

непокору [224, с.18-19]. Але цього було замало, і радянське командування групи Курського напрямку 20 грудня домовилося з командуванням 1-го армійського німецького корпусу та його Солдатською радою щодо безперешкодного просування радянських військ та очищення лінії на Харків [223, с.55]. У зв'язку з цією домовленістю, німці зігнорували вимоги командувача Лівобережним фронтом П.Болбочана боронити демаркаційну лінію та відмовились воювати з більшовиками, а надалі й взагалі почали витісняти українські війська із зайнятої ними місцевості [243, с.68; 6, оп.1, спр.41, арк.4-13]. Внаслідок такого “нейтралітету” німців до кінця листопада більшовики зайняли Рильськ, Логів, Коренєве, Михайлівський Хутір, Новгород-Сіверський. У другій половині грудня частини Червоної армії захопили Білгород, Вовчанське, Шостку, Новозубків, Городню.

21 грудня Червона армія захопила залізничний вузол Куп'янськ, чим забезпечила собі шлях для подальшого просування в бік Харкова [166, с.207]. У цей же день під станцією Козацька Лопань Запорізький корпус зазнав перших відчутних втрат. За три дні жорстоких боїв 1-ий Запорізький полк втратив близько 400 чол. Полк змушений був відступити, знищивши при цьому майже 1500 червоноармійців [217, зб.6, с.130]. Бойові дії Українська армія була змушена вести, фактично, на два фронти, тому що радянським військам активно допомагали збільшовичені повстанські загони. Воєнні операції Червона армія проводила за одним шаблоном: коли радянські війська наближалися до військ Директорії, повстанським загонам давався наказ атакувати українські частини з тилу, що в багатьох випадках вирішувало успіх операцій [250, с.111; 217, зб.6, с.140]. Більше того, за директивою РВР групи військ Курського напрямку партизанським відділам наказувалося не допускати до району боїв підкріплень для військ УНР, щоб цілком ізолювати Лівобережний фронт. Іншим відділам доручалося перерізати шлях для відступу українців на південь [24, т.1, с.444; 172, с.161-162].

Ця війна на два фронти швидко послабила Лівобережний фронт. Щоб утримати свої позиції, П.Болбочан просив у С.Петлюри хоча би чотири боездатні полки [248, с.221]. Але уряд УНР не мав у своєму розпорядженні жодних

резервів. Ті частини, які Директорія спромоглася відправити на фронт, П.Болбочан наказав роззброїти, оскільки вони були повністю дезорганізовані [222, с.94,153]. А ударна група УСС полковника Р.Сушка, яка прибула на фронт відмовилась підкорятися командувачеві фронтом [89, с.17]. Проте найдужчого удару по захисту Лівобережного фронту завдало німецьке командування 1-го армійського корпусу, котре, за домовленістю з більшовиками, висунуло ультиматум П.Болбочану, згідно з яким українські частини повинні були відступити з Харкова на 24-кілометровий рубіж. П.Болбочан, щоб не відкривати ще й третій фронт з німцями, змушений був відступити до Полтави [237, с.51].

3 січня 1919 р. завдяки нейтралітету німецьких військ 5-ий радянський полк урочисто ввійшов у Харків. Здобуття німцями Харкова для більшовиків мало велике значення у дальшому розгортанні воєнної агресії проти України. Харків з його промисловістю та збільшовиченим пролетаріатом став опорним пунктом боротьби у захопленні України Червоною армією. Втрата Харкова негативно вплинула на українське військо, яке понад місяць чинило опір агресії радянської Росії [243, с.80].

Отже, надії тих українських діячів, які стверджували, що з радянською Росією можна буде порозумітися, виявилися безпідставними. Такими ж безнадійними були і сподівання лівих соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, котрі вірили, що з перемогою більшовиків вони зможуть створити хоча й радянську, але все-таки незалежну Україну. Як згадував відомий діяч соціал-демократичної партії І.Мазепа, "... такого віроломства з боку большевиків українські соціалісти не чекали" [126, т.2, с.26].

З огляду на це, зовсім незрозумілою видається політика В.Винниченка та його прибічників стосовно радянської Росії. У кровопролитних боях з Червоною армією війська Директорії втрачали свої найкращі військові кадри, а в цей же час Голова Директорії стверджував, "...у нас прийде до миру з Советською Росією". Надії на порозуміння з більшовиками В.Винниченко не втратив навіть після того, коли радянські частини захопили Київ [40, с.237]. Така "вперта надія" Голови Директорії та його однодумців мала катастрофічні наслідки для УНР. Український уряд опинився в скрутному стані. З одного боку, прихильники

“порозуміння” з радянською Росією сподівалися на примирення з російськими більшовиками та розцінювали напад Червоної армії на Україну як непорозуміння, яке можна було залагодити. З другого боку, становище на фронті з кожним днем погіршувалось і посилатися на “непорозуміння” було просто несерйозно. В дискусіях уряду УНР, як краще залагодити українсько-російський конфлікт, перемогли прибічники В.Винниченка, тим самим прискоривши негативний для України розвиток подальших подій.

Дипломатичні зусилля уряду УНР не дали позитивних результатів. 31 грудня 1918 р., 3 і 4 січня 1919 р. Директорією були надіслані ноти протесту російському більшовицькому уряду, в яких звучав запит: чим був викликаний наступ радянських військ на Україну? [252, с.224]. Лише 6 січня 1919 р. народний комісар закордонних справ Г. Чичерін дав відповідь, що “... Ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки в Україні немає. Воєнна акція на українській території в цей момент провадиться поміж військом Директорії і військами Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежний. Поміж Україною та радянською Росією немає тепер ніяких озброєних сутичок” [40, с.206]. Таким чином, Г.Чичерін зазначив, що в Україні йде внутрішня громадянська війна.

Відповідь Г.Чичеріна спростовує той факт, що українців, які воювали з військами Директорії (тобто дві дивізії з “нейтральної зони”) в середині листопада 1918 р. на боці радянської Росії було лише 4 тис.чол. [158, с.160; 160, с.131]. До кінця грудня сили Українського фронту, які були конспіративно названі більшовиками групою військ Курського напрямку, посилено поповнювались інтернаціональними кадрами, більшу частину яких складали колишні військовополонені австрійської армії, котрих більшовики змушували служити в Червоній армії та воювати за радянську владу, обіцяючи їм допомогти повернутися додому. В такому безвихідному становищі були й китайці. Царський уряд запросив їх на окопні роботи, але з початком революції в Росії, не маючи змоги повернутися додому, вони погодилися вступити до лав Червоної армії [126, т.2, с.28; 40, с.72]. В українських радянських дивізіях були сформовані батальйони з іноземних військовослужбовців. У 1-ій Українській радянській

дивізії були представники майже двадцяти національностей [230, с.139]. Окремі підрозділи інших радянських частин також склали іноземці-інтернаціоналісти. Наприклад, уся третя сотня полку Червоного козацтва складалася з німців, австрійців, чехів, мадярів, китайців [104, с.180]. За даними вітчизняних істориків, до 40% особового складу радянських частин під час Першої українсько-більшовицької війни становили іноземці [137, с.157]. Точне число інтернаціоналістів, які брали участь у Другій українсько-більшовицькій війні встановити неможливо внаслідок їх постійного пересування. Проте, як свідчать документи, кількість інтернаціоналістів у лавах Червоної армії у цей період також була значною. Досить вказати, що проти військ Директорії УНР воювали такі великі радянські інтернаціональні формування, як 1-ша Інтернаціональна радянська дивізія, Західна стрілецька дивізія, 1-ий Румунський комуністичний полк, 1-ша Інтернаціональна бригада та багато інших [24, т.2, с.280]. Відомо, що разом на всіх фронтах у складі Червоної армії в роки Громадянської війни воювало 300 тис. інтернаціоналістів [139, с.235]. Таким чином, участь інтернаціональних частин та підрозділів на боці більшовиків підтверджує той факт, що в Україні не було ніякої внутрішньої громадянської війни, а була пряма агресія радянської Росії проти УНР.

24 грудня 1918 р. сили групи військ Курського напрямку склались з 1-ої бригади 1-ої Української стрілецької радянської дивізії (3100 багнетів, 76 кулеметів, 410 шабель, 11 гармат); 2-ої Української стрілецької радянської дивізії (5100 багнетів, 59 кулеметів, 510 шабель, 9 гармат); Запасної Української радянської дивізії (7800 чол., 1800 багнетів, 22 кулемети, 130 шабель); а також Брянського, Львовського, Курського прикордонних полків; інтернаціональних підрозділів – 1-го Катирининштадського полку (1100 чол.), 1-го Московського інтернаціонального полку (400 чол.), Казанського інтернаціонального загону (540 чол.), Орловського інтернаціонального загону (300 чол.) та ін. Разом сили Курського напрямку налічували 21655 чол. [125, с.147; 213, с.106-107; 160, с.172; 35, т.2, с.66]. (Див. додаток Б).

Що могла протиставити Директорія агресії більшовиків на цей момент? Радянські джерела не дуже різняться з даними В.Проходи (42 тис.чол.) щодо

кількісного складу військ Директорії УНР на Лівобережній Україні в кінці грудня 1918 р. І.Рибалка вказує кількість 47100 багнетів і 2400 шабель [213, с.108]. Радянський військовий історик М.Какурін вважає, що особового складу військ Директорії було понад 40 тис. [162, т.1, с.150]. Інший автор зазначає, що на Українському фронті діяли “близько 50 тис. петлюрівських солдатів і офіцерів” [35, т.2, с.66]. Українські історики також підтверджують дані В.Проходи з різницею в декілька тисяч чоловік у той чи інший бік. М.Стахів вважає, що сили УНР на Лівобережному фронті налічували 40 тис. чол. [225, т.2, с.104-105]. Л.Шанковський вказує, що війська Директорії на цьому напрямку становили 49444 чол. [242, с.121].

Отже, з кількісного складу двох сторін бачимо, що до кінця грудня сил УНР було вдвічі більше ніж сил Червоної армії. Таке співвідношення сил мало б підштовхнути уряд УНР до рішучих дій. Але Директорія та уряд УНР, щоб хоч якось “порозумітися” з російськими більшовиками, загрузли у завідомо безперспективних переговорах, надіславши до Москви делегацію на чолі з С.Мазуренком. Зрештою це не дало результатів, бо російський уряд заперечував, що він веде війну з Україною.

Тоді, коли обидві сторони обмінювались дипломатичними нотами, а український уряд надсилав делегації для залагодження конфлікту з більшовиками, частини Червоної армії захоплювали все більші українські території. Така політика примирення з більшовицькою Росією, яку проводили Голова Директорії В.Винниченко та прем'єр-міністр В.Чехівський, призвела до того, що вже до кінця грудня радянською Росією була захоплена значна територія Лівобережної України – майже половина Чернігівщини, більша частина Харківщини, частина Київської губернії [225, т.2, с.103,149]. Зважаючи на те, що агресія проти України для радянської Росії розпочалася досить успішно, 24 грудня 1918 р. заступник народного комісара закордонних справ Росії Лев Карахан попередив всі установи РСФРР, що “... після анулювання Берестейського договору Україна не визнається більше самостійною державою, ... і вважати всі документи, видані українською владою, недійсними” [36, т.4, с.32].

До середини січня 1919 р. війська Лівобережного фронту відбивали атаки противника. Північна група розташування: Кролевець – Конотоп – Бахмач – Чернігів – Ніжин, основу якої складала Сіра дивізія (3500 чол.), з 24 листопада успішно вела бойові дії з полками Таращанської дивізії, кожен з яких налічував 2500 чол. [206, с.95]. Проте, у Сірої дивізії бракувало сил для прикриття всього фронту. Навіть допомога Чорноморського коша, який прибув на фронт у кінці грудня 1918 р. не змінила ситуації [95, с.101], оскільки 2-ий та 4-ий полки Сірої дивізії за наказом Штабу Дієвої армії були передислоковані на Правобережну Україну. 13 січня Тульський радянський полк та частини Таращанської радянської дивізії захопили Чернігів [206, с.93-96.; 217, зб.6, с.137]. Передислокація в найбільш критичний момент двох кращих полків Сірої дивізії у тил вирішило долю Лівобережного фронту на півночі: фронт відступив назад.

Якщо в грудні 1918 р. швидкий наступ більшовиків пояснювався допомогою німецького командування 1-го армійського корпусу, то з січня 1919 р. своїми воєнними успіхами Червона армія була зобов'язана зраді деяких отаманів війська УНР. Отаман М. Григор'єв виявив своє ставлення до переговорів Директорії з Антантою в Одесі досить своєрідно – перейшовши на бік Червоної армії під час боїв за переправи на Дністрі й атакувавши частини УНР [162, т.2, с.86]. На початку січня 1919 р. під впливом отаманів стали самостійно розформовуватися окремі частини військ Директорії, зокрема перестала існувати Чорноморська дивізія, що складалася з двох полків [250, с.85]. Отаман Д. Зелений у критичний момент для військ УНР очолив повстання проти Директорії в тилу Лівобережного фронту на півдні Київщини та відрізав північне крило українсько-більшовицького фронту від південного [166, с.209]. Наприкінці грудня 1918 р. Н.Махно перейшов на бік радянських військ та захопив Катеринослав [74, с.178], завдяки чому Катеринославщина була захоплена більшовиками, а Лазовська група, яка складалася з двох полків Запорізького корпусу 15 січня 1919 р. змушена була залишити свій фронт та з боями прориватися до Полтави [77, с.54]. Харківська група Лівобережного фронту (Запорізький корпус) 15 січня 1919 р. завдала ударів по радянських частинах майже на кожній залізничній станції від Люботина до Полтави [217, зб.6, с.138].

15 січня Північна група Лівобережного фронту займала позицію Ніжин – Бахмач – Конотоп [206, с.96]. Таким чином, лінія всього Лівобережного фронту на 15 січня 1919 р. проходила вздовж міст Кременчук – Полтава – Конотоп – Ніжин.

Відсутність інформації у військах УНР про те, що український уряд намагається домовитися з російськими більшовиками про примирення, а особливо той факт, що Директорія тривалий час не оголошувала стану війни з радянською Росією, дуже негативно впливала на війська УНР. Військові частини були деморалізовані, процвітало дезертирство. Одним із характерних епізодів, що підтверджує цей факт, є свідчення В.Проходи, який згадує, що 15 січня 1919 р., після тривалих боїв Сірої дивізії з більшовиками, до командира 1-го полку полковника А.Пузицького прийшла делегація від мітингуючих солдат. Вони хотіли знати: “...з ким і за що вони мають битися, бо, наскільки їм відомо, Директорія війни советській Росії ще не оголосила...”. Відповідь була суто військова: “Хто вірить своєму командуванню, хай виконує його накази, а хто ні – хай забирається на всі чотири вітри. Половина козаків так і зробила” [208, с.39].

Лише 16 січня 1919 р. уряд УНР вичерпавши всі спроби порозумітися з Москвою, мусив офіційно визнати, що фактично від кінця листопада радянська Росія воює проти України, а тому УНР вважає себе у стані війни з РСФРР [225, т.2, с.149]. Насправді це “оголошення війни” вже не справило політичного впливу на хід воєнних дій, воно лише підтвердило факт більшовицької російської агресії проти України, а не внутрішньої громадянської війни, як це зображував радянський уряд.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що перемога над Гетьманатом далася досить легко завдяки невдоволенню більшості населення України, яке складало селянство, владою П.Скоропадського та грабіжницькою політикою австро-німецького командування. Крім українських національних кіл, підготовку до повстання проводили і дві ворожі українській державності сили – російські шовіністи та російські більшовики, що негативно впливало на українські народні маси, бо дискредитувало та дезорієнтувало український національний рух. Саме через це наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. та, зокрема, через

політичну несвідомість, невеликий відсоток селян та робітників легко піддавався більшовицькій агітації, а переважна частина населення України байдуже поставилася до захисту її державності та відсиджувалася вдома. У початковий період війни з радянською Росією бездіяльність українського уряду, як наслідок неузгодженості між провідними членами Директорії у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, ускладнювала внутрішнє та зовнішньо-політичне становище країни.

Внутрішньополітичне становище УНР на першому етапі війни з радянською Росією було дуже складним: невизначеною була соціальна програма побудови держави, в країні панувала анархія, уряд Директорії виявився неспроможним організувати адміністративний апарат на місцях. Посилювався хаос у галузі військового будівництва, що значно послабило боєздатність Дієвої армії УНР.

Оточена з усіх боків, Директорія в найскрутніший момент не змогла допомогти резервами Лівобережному фронту, оскільки зсередини їй загрожували свої ж збільшовичені отамани (Зелений, Григор'єв, Махно та ін.). Ті ж отамани, котрі були призначені на офіцерські посади та боронили Директорію, були недосвідченими у військовій справі і тому завдавали Дієвій армії УНР більше шкоди, ніж користі. Вони керували військовими частинами, а інколи і цілими фронтами, як, наприклад, отамани Янів [80, с.116], Бень [50, зб.9, с.31], Оскілко [86, ч.7-8, с.17]. Брак військових фахівців-офіцерів призвів до пасивності українського війська. Коли радянська Росія без формального оголошення війни розпочала наступальні дії, Дієвій армії УНР, яка в грудні 1918 р. удвічі чисельно переважала Червону армію на Лівобережному фронті, довелось перейти до оборони, хоча треба було за будь-яку ціну вирвати ініціативу у наступаючого ворога.

Суттєві прорахунки мала і зовнішня політика уряду УНР.

Зовнішньополітичне становище в Україні було надзвичайно складним. Спочатку надія на власні сили у захисті від ворогів, а згодом і вперта позиція голови Директорії В.Винниченка у питанні “порозуміння” з більшовицькою Москвою, викликали негативне ставлення до Директорії УНР з боку Антанти. Водночас Франція, яка була представником Антанти в Україні, також виявляла

короткозорість, розглядаючи Україну тільки як частину “єдиної та неподільної Росії”.

Таке складне зовнішньо- та внутрішньополітичне становище України наприкінці 1918 – початку 1919 рр. позбавляло її можливості мобілізувати всі необхідні сили для відсічі агресії радянської Росії.

Тим часом радянський уряд ставив перед своїми військовими стратегами на українському фронті такі завдання, які вимагали від Червоної армії тільки наступальних активних дій. Головною метою радянських військ було усунення ще слабкої, не до кінця зорганізованої влади Директорії та насадження свого українського радянського уряду, який служив би ширмою для прикриття більшовицької агресії. Наступним завданням після захоплення України для Червоної армії мала бути військова “допомога” тим західним країнам, які вже були охоплені революційними подіями (Німеччина, Австрія та ін.) [162, т.2, с.74].

Таким чином, з 15 листопада 1918 р. до 15 січня 1919 р. тривав перший етап Другої українсько-більшовицької війни. З боку Росії війна носила агресивний щодо України характер. Основною причиною агресії стало продовження більшовиками, власне, старої російської імперської політики по відношенню до України, а також прагнення розширити матеріальну базу режиму для “експорту” комуністичної революції на Захід.

Що ж змусило Дієву армію УНР Директорії, яка в грудні 1918 р. була вдвічі більшою за війська більшовиків, перейти до оборони, а потім і відступу? На це питання можна відповісти, розглянувши бойові дії Дієвої армії УНР проти Червоної армії у першій половині 1919 р.

РОЗДІЛ 3

БОЇ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР ПРОТИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У СІЧНІ – ТРАВНІ 1919 РОКУ

Оголошення Директорією УНР стану війни з радянською Росією, яке було зроблено під тиском військових, не дало очікуваного ефекту. Становище на фронтах Дієвої армії УНР залишалося вкрай складним.

У другій половині січня 1919 р. Дієва армія УНР продовжувала вести бойові дії на трьох фронтах: на Південно-Східному фронті силами Південної групи проти військ Антанти та румунів; Катеринославська група воювала проти більшовиків (фактично підпорядковувалася командуванню Лівобережного фронту) на Північно-Західному фронті; Сарненська та Коростенська групи виступали проти більшовиків; Волинська, Ковельська та Дністровська групи (остання складалась із УГА та діяла окремо від Дієвої армії УНР) – проти поляків.

За масштабом бойових дій та напрямком розгортання воєнних операцій головним залишався Лівобережний фронт, який у повному складі бився проти Червоної армії. Під натиском Червоної армії фронт тримався тільки завдяки військовій майстерності командувача фронтом полковника П.Болбочана та мужності Запорізького корпусу, Сірої дивізії і Чорноморського коша, які становили основу цього фронту. Проти Лівобережного фронту виступали основні сили Червоної армії: 1-ша Українська радянська дивізія (командир І. Локатош); 2-га Українська радянська дивізія (командир В.Ауссем); бригада О.Беленковича, яка складалася з двох стрілецьких полків і шести ескадронів. Ця бригада почала дислокуватися по лінії Готня – Боромля – Гадяч.

Дієвій армії УНР з кожним днем все складніше було утримувати фронт, тому що більшовицькі війська отримали підкріплення: загін кронштадтських моряків, 7 полків прикордонних військ, 1-ий Московський інтернаціональний полк, 9-ту стрілецьку дивізію, а також декілька бронепоїздів, багато гармат, зброї, боєприпасів, аmunіції [233, с.269].

16 січня 1919 р. радянське головне командування Червоної армії встановило для Українського фронту розмежувальні лінії: між Західним та Українським радянським фронтами по лінії Гомель – Овруч, між Українським та Південним радянським фронтами лінія проходила через Єлець, Старий Оскол, Куп'янськ та Ново-Миколаєвськ. Були визначені основні напрямки головних ударів Червоної армії на Українському фронті. Київська група (1-ша і 2-га Українські радянські дивізії та бригада О.Беленковича) рушала на Київ. Харківська група (бригада П.Дибенко, 1-ша бригада 9-ої стрілецької дивізії та Задніпровська бригада, яка згодом приєдналася до цієї групи) отримала загальний напрямок на Лозову, потім, частково, на Катеринослав. Головна маса Харківської групи спрямовувалась до портів Чорного моря. В резерві залишалась 9-та стрілецька дивізія (в тилу Харківської групи) та 3-тя окрема прикордонна бригада (в тилу Київської групи). Антибільшовицький фронт на Лівобережжі проходив від лівого берега Прип'яті через Чернігів – Ніжин – Конотоп – Полтаву – Кременчук. Довжина фронту сягала близько 550 км, глибина – до 80 км [162, т.2, с.77,89]. Бойові дії велися переважно вздовж залізничних шляхів для оволодіння вузловими залізничними станціями. Тому фронт мав суто позиційний характер. (Див. додаток В).

За архівними даними, у середині січня 1919 р. війська УНР на всіх фронтах налічували 56 тис. чол. [7, оп.1, спр.8, арк.158-160]. Командувач Лівобережним фронтом мав у своєму розпорядженні до 26 тис. чол. [209, с.93-94]. Проти Дієвої армії УНР на Лівобережжі воювало 34 тис. чол. регулярних військ Червоної армії [217, с.126]. До того ж, як відзначав у своєму звіті Головному Отаману П. Болбочан, на Лівобережному фронті війська Директорії були змушені вести бойові дії не тільки з регулярними частинами Червоної армії, але й зі своїм “революційним військом” [250, с.110]. Такі “революційні війська” склалися не тільки з численних з'єднань Н.Махна, але й із загонів М.Шинкаря, В.Ковтуна, полків двох Дніпровських дивізій та інших повстанських загонів, які в цей критичний момент вирішили виступити проти Директорії УНР [57, с.26; 157, с.149]. Деяким з них командування Червоної армії наказало відрізати Полтаву від Києва, щоб ізолювати Харківську групу Лівобережного фронту та не допустити підкріплення з Києва українським військам безпосередньо в районі боїв [172,

с.161-162]. У цій ситуації командувач Лівобережним фронтом Армії УНР вкрай потребував допомоги свіжих сил.

Втім, Штаб Дієвої армії УНР не дуже турбувався про допомогу Лівобережному фронту. На всі прохання П.Болбочана щодо зміцнення Українського фронту він або зовсім не реагував, або, у крайньому випадку, надсилав, за словами командувача, небоєздатні частини, які прибували без провіанту та спорядження [23, оп.1, спр.32, арк.2]. За спогадами учасника тих подій П.Солухи, військові частини, які надсилалися до П.Болбочана на Лівобережжя, були небоєздатними, доводилося їх обеззброювати” [222, с.94]. Деякі частини, прибували на Лівобережний фронт і відразу ж переходили на бік більшовиків. Інші частини, які прибували з Києва, взагалі відмовлялися йти на фронт. Так, наприклад, було з полком підполковника М.Крата. Коли штаб Лівобережного фронту наказав роззброїти “цей допоміжний директоріянський полк”, той, в свою чергу, вдався до збройного опору. Єдиним підкріпленням, придатним до бойових дій, була ударна група УСС, яка прибула 18 січня 1919 р. під командуванням полковника Р.Сушка, але він рішуче відмовився підпорядковуватися командувачу фронтом [250, с.111-114].

Про критичність ситуації на Лівобережному фронті у другій половині січня свідчить і той факт, що П.Болбочан ще на початку місяця просив у С.Петлюри “хоча б 4 полки галичан”, а через два тижні він вимагав вже дві дивізії. Зрозумівши, що реальної допомоги з боку Штабу Дієвої армії даремно очікувати, полковник П.Болбочан подав рапорт, у якому доповідав: “Всі мої домагання, аби Київ оцінив сучасний момент і важність фронту, не мали успіху ... Ваша допомога – один міф... Авангарди моєї допомоги уже прийшли, але я не маю часу їх обеззброїти, бо то є збрід, а не військо... Другі частини, які йдуть з Києва, теж такі” [250, с.113]. П. Болбочан вимагав від Директорії порозумітися з Антантою, а за потреби піти на компроміс, щоб отримати від неї бодай три дивізії для допомоги. Таким чином, внаслідок сильних боїв з частинами Червоної армії та частинами повстанців, масштаби очікуваної Лівобережним фронтом від Директорії допомоги за три тижні збільшились з чотирьох полків до трьох дивізій. Це ще одне свідчення того, наскільки кровопролитними були бойові дії та втрати,

яких зазнав Лівобережний фронт [250, с.105-106, 113]. У військовому донесенні начальник оперативного відділу Штабу Дієвої армії УНР так оцінював положення під Полтавою: “На Полтаву наступ більшовиків ведеться в обхід нашого лівого флангу. Наступові більшовиків рішучу допомогу надають місцеві більшовики і населення... Група Болбочана виснажена довгими місяцями безперервної боротьби з більшовиками і далі відбивати їх наступ одна неспроможна. Послані їй підкріплення неблагонадійні, з більшовицьким настроєм. А головне – це те, що населення взагалі симпатизує більшовикам і надає їм активну допомогу, виставляючи проти республіканських частин цілі партизанські загони. Ясно, що Полтава буде залишена нашими частинами” [189, с.222].

Після того, як 15 січня 2-га Українська дивізія Червоної армії спільно із загонами Н.Махна вибила Лозовську групу зі станції Панютіно, бої в основному, проходили вздовж залізничної колії від Люботина до Полтави. 3-ій Гайдамацький полк під командуванням отамана О. Волоха відійшов до Полтави. В районі Полтави до Запорізького корпусу приєднався Слобідський кіш, який відійшов від Харкова. Намагаючись цими силами утримати відтинок фронту в районі Полтави, в другій половині січня війська П. Болбочана вели запеклі бої. Сердюцький полк протягом тільки 18 січня шість разів відбивав наступ більшовиків, лише після сьомої атаки полк змушений був відступити [32, с.158-159]. Командувач Лівобережним фронтом силою обставин був змушений залишити Полтаву. В рапорті-телефонограмі він доповідає С.Петлюрі: “Мої частини дуже стомлені і потребують відпочинку. Всі вони можуть ... вмерти, як і умирають, але цього я не допускаю, бо толку з цього не буде. Найбільша кількість в полках – 400 багнетів, є такі, що мають 200” [23, оп.1, спр.32, арк.2]. П.Болбочан вирішує врятувати залишки Запорізького корпусу та інших українських військових частин, щоб надалі їх реорганізувати. Він сміливо повідомляє Директорію про те, що “... все звалити на Запорізький корпус і рештки частин Лівобережної Армії – це значить знищити той національно-свідомий кадровий елемент, на який спирається зараз наша державність. Це ж кадри і фундамент нашої армії...” [23, оп.1, спр.32, арк.3-4].

Здачу Полтави більшовикам прискорила не лише втома Дієвої армії від безупинних боїв з Червоною армією та своїми ж українськими партизанськими частинами на Лівобережному фронті, але й недисциплінованість призначених Директорією отаманів. Так, отаман О. Волох, який зі своїм 3-ім Гайдамацьким полком мав захищати відтинок фронту на захід від Полтави, майже без боїв відійшов на захід і подався до Кременчука [122, зб.3, с.105]. Волох і раніше ігнорував накази командувача Лівобережним фронтом та діяв на власний розсуд. П.Болбочан змушений був миритися з таким станом справ, тому що отаман О.Волох безпосередньо підкорявся Головному Отаману. Як старий соратник, С.Петлюра уособлював його зі справжнім “воєю-демократом” [132, с.45-47].

Командування Червоної армії скористалося в своїх інтересах авантюризмом отамана Волоха. Більшовики прорвалися через покинуту ділянку фронту і змусили П.Болбочана залишити Полтаву, через що весь Лівобережний фронт відтягнувся до берегів Дніпра [248, с.225]. Розглядаючи бойові дії військ Директорії на всіх фронтах, безумовно відчуваємо відсутність у них централізованого командування. Практично, в усіх своїх рапортах та телеграмах П.Болбочан просив С.Петлюру обговорити план військових дій, з'ясувати, що відбувається на сусідніх фронтах. Але на ці життєво важливі питання командувач Лівобережним фронтом відповіді не отримав.

Незначна кількість, а подекуди і повна відсутність військових фахівців на місцях теж поглиблювали цей хаос. Не дивно, що в такій бойовій обстановці на ударну групу УСС Р.Сушка, котрий сам собі визначив завдання на Лівобережному фронті, напав загін отамана Хименка, що збунтувався. Під час цієї сутички січові стрільці зазнали відчутних втрат [225, т.3, с.139]. У той самий час більшовики через централізоване командування підпорядкували собі загони українських повстанців. У тилу військ УНР завдяки більшовицькій агітації кількість таких загонів поступово збільшувалась.

19 січня, залишивши Полтаву, П.Болбочан телеграфував до Києва, що штаб Лівобережного фронту відступає в напрямку на Кременчук, Санжари та Кобеляки, щоб зайняти нову лінію фронту від села Єреськи по річці Псел до міста Миргорода по річці Хорол. Війська, що призначалися для оборони цього рубежу

повинні були скласти Ромоданівську групу. Лозовська група одержала завдання прорватися до Павлограда і з'єднатися із загоном отамана Пулима, що там знаходився. Це було останнє тактично вірне рішення командувача Лівобережного фронту [250, с.113].

22 січня отаман О. Волох, який очолював Лозовську групу і повинен був прориватися на Павлоград, зі згоди С.Петлюри залишив фронт і заарештував П.Болбочана разом з його штабом на станції Кременчук [72, с.24]. Про арешт командувача Лівобережного фронту не були повідомлені ні командири дивізій, ні командири полків. Цей факт свідчить, що полковник Болбочан став жертвою інтриг головних членів Директорії [132, с.48]. Такі самі погляди на ці події висловлює й історик Л.Шанковський [244, с.104]. Чим же заважав керівництву Директорії П.Болбочан, якого сучасники оцінювали як здібного організатора, що "... виявив себе талановитим стратегом у проведенні бойових акцій. Надзвичайно хоробрий, особисто керував боєм і завжди знаходився в найнебезпечніших місцях" [226, с.92]. Голові Директорії П.Болбочан не подобався як "виразний і свідомий український реакціонер", що розганяв у Харкові робітничі з'їзди, хоча за своєю сутністю ці з'їзди були антиукраїнськими [40, с.145]. Ображало В.Винниченка й те, що П.Болбочан заборонив будь-яку агітацію за радянську владу в Запорізькому корпусі [36, т.3, с.24]. П.Болбочана звинувачували і в тому, що він заборонив носити під українськими кокардами червоні вставки, які були дуже популярні в Києві. Цим він порушував наказ Головного Отамана. На це звинувачення П.Болбочан відповідав: "...Червоні розетки, то, безумовно, був компроміс уряду з більшовиками і вносив в Армію тільки руїну" [250, с.142]. Очевидно, найбільшою провиною П.Болбочана була любов до нього солдатів популярність у військах. Мабуть, саме цей факт більше за все лякав Голову Директорії та Головного Отамана, котрі не розумілися на військовій справі та у будівництві армії. С.Петлюра вважав, що така відома особистість, як П.Болбочан, може стати для нього небезпечним конкурентом. Цим пояснюється і той факт, що С.Петлюра двічі наказував отаману О.Волоху під час арешту розстріляти П.Болбочана, а також і його штаб. Лише побоювання, що Запорізький корпус повстане проти нього, не дозволило О.Волоху зробити цей ризикований крок

[250, с.121-122]. Коли П.Болбочана привезли до Києва, Директорія не висунула йому жодних звинувачень.

Отже, Дієва армія УНР, а з нею і Директорія втратила одного з найкращих офіцерів-стратегів, який був справжнім військовим фахівцем. Він не дозволяв формувати армію за партійним принципом, тому що вважав представників партії “демагогами”, які “рішучо та послідовно руйнують всяке військо”. У тривалій і виснажливій війні з більшовиками П.Болбочан розробив свою тактику війни з Червоною армією, яку й пропонував втілити С.Петлюрі. Оцінивши ситуацію, яка склалася на фронті у другій половині січня 1919 р., командувач Лівобережного фронту зрозумів, що на даний момент більшовицькі гасла та агітація користуються великою популярністю в більшості українського населення. З огляду на це, полковник П.Болбочан пропонував Головному Отаману нав'язувати Червоній армії та “революційним” українським повстанцям лише авангардні бої. А потім, за допомогою маневрів уникати серйозних сутичок з більшовиками, і тим самим стримувати швидкий наступ частин Червоної армії. Водночас П.Болбочан пропонував українському Головному штабу зосередити основні сили Дієвої армії УНР на Поділлі, Волині та частині Київщини. План командувача Лівобережним фронтом був надзвичайно простим та ефективним. Він був розрахований лише на власні сили і відповідав тим настроям, які панували на той час в Україні. І.Мазепа давав таку реальну характеристику цьому періоду: “... підеш за Антантою – згубиш і решту довіри народних мас та армії, та ще станеш жертвою імперіалізму держав Антанти та російських “білих” армій, підеш за російськими більшовиками – втрадиш найсвідомішу частину війська, а проте все одно опинишся під владою московських комісарів” [192, т.1, с.84]. Свідомо віддаючи більшовикам всю Лівобережну Україну, Київ та частину Правобережжя, Директорія, за планом П.Болбочана, зберегла б свою армію, а з нею і державність. Головним у цьому плані було те, що населення на окупованих Червоною армією територіях, не теоретично, а на практиці зрозуміло б, що являє собою більшовизм. Директорія тим часом змогла б підготувати сильну армію і без допомоги Антанти вдарити по радянських збройних силах. І тоді “... всі шари суспільства, від бідного селянина до спролетарізованого робітника, підуть за нами і ми будемо панами

ситуації” [70, с.10]. Цей план, за умови його втілення в життя, відкрив би перед Червоною армією всю Лівобережну та частину Правобережної України для просування і, тим самим, змусив би більшовицьку армію зіткнутися з її ворогами – Добровольчою армією, польською, румунською арміями, а також з військами Антанти. Штаб Дієвої армії УНР і сам С.Петлюра не оцінили належним чином цього плану. Подальший хід бойових дій довів, наскільки далекоглядним та професійно грамотним був командувач Лівобережним фронтом, особливо в питаннях війни з таким важким противником, як більшовики.

Після арешту П.Болбочана О.Волох, командир Гайдамацького полку, колишній поручик російської армії, характеристику якому можна дати однією фразою – “...він не довіряв кадровим офіцерам і ненавидів інтелігенцію”, всупереч будь-якому розумінню про субординацію, призначив самого себе командиром Запорізького корпусу, а потім і командувачем Лівобережним фронтом. С.Петлюра затвердив отамана Волоха на всіх його посадах [132, с.45-48]. Запорізький корпус втратив боєздатність, оскільки його новий командир не користувався у запорожців авторитетом і повагою [219, ч.5, с.12]. На Херсонщині колишній капітан царської армії Матвій Григор’єв, який очолював десятитисячний загін з місцевих жителів і раніше лояльно виконував накази командувача Лівобережним фронтом, вже через два дні після арешту П.Болбочана надіслав до штабу Запорізького корпусу в Кременчук телефонограму, в якій, зокрема, говорилося: “... в Києві зібралась отаманія ... та всякі кар’єристи і авантюристи... Це люди не фахові і не на місці, я їм не вірю і переходжу до більшовиків, бо після арешту командуючого Армією Лівобережної України полковника Болбочана, я вже не вірю в добро для нашої батьківщини” [250, с. 126]. Вже через три дні Запорізький корпус вів бої з отаманом М.Григор’євим. Командир “Запорізької Січі” отаман Ю.Божко повідомляв, що полковник Болбочан був для нього в той час єдиним авторитетом, а після його арешту він не вірить в українські успіхи, доки на чолі українського руху “... будуть стояти не фахові люди типу Петлюри, а тому він робиться отаманчиком першої категорії, як і Петлюра із своїм оточенням” [250, с.126]. Після цієї телефонограми отаман Ю.Божко зі станції Знаменка вирушив на Кременчук, щоб арештувати отамана

Волоха. По дорозі він роззброює деякі частини Дієвої армії УНР та приєднує їх до своєї “Січі”. Проте, згодом Ю.Божко, змінив плани та вирушив зі своїми загонами в глибокий тил на Балту, щоб відпочити; звідти через Румунію він перейшов до Галичини, де так само відпочивав [219, ч.1, с.10; ч.11, с.11].

Арешт П.Болбочана мав надзвичайно негативний вплив на подальшу долю Дієвої армії УНР. Офіцери-фахівці, зрештою, почали тікати зі своїх частин та штабів [240, с.10].

Тим часом на півночі Лівобережного фронту швидко наступали частини 1-ої Української радянської дивізії. На правому фланзі знаходився 1-ий Богунський полк, у центрі – Таращанський та Ніжинський полки, на лівому фланзі – Новгород-Сіверський полк. Після того, як війська УНР залишили Чернігів, більшовики повели наступ у напрямку Ніжин – Бахмач – Київ. 21 січня Таращанський полк оволодів Бахмачем, а Новгород-Сіверський полк – захопив Конотоп. Начальник Ніжинського гарнізону Дієвої армії УНР отримав наказ будь-якими засобами зупинити просування Червоної армії на лінії Ромни – Конотоп – Ніжин, щоб закрити прямий шлях до Києва [189, с.218]. Втім, після восьмигодинного бою 23 січня полк Чорноморської дивізії і залишки Овруцького кінного полку під командуванням отамана Козир-Зірки були змушені залишити Ніжин та відступити до Калинівки. Ніжин був залишений головним чином тому, що частка чорноморців перейшла до більшовиків. Частини Сірої дивізії не втримали важливий стратегічний об’єкт – м.Козелець. [219, ч.11, с.11].

Командувач фронтом Червоної армії В. Антонов для посиленого натиску більшовицьких військ у напрямку Києва віддав військам наказ №6 про підготовку до подальших операцій по звільненню Києва, Кременчука та Катеринослава. Цим наказом В. Антонов також передав у розпорядження командира 1-ої Української радянської дивізії 9-ий і 10-ий полки та 5-ий кавалерійський полк, які входили до бригади О.Беленковича, котрий оперував у районі Готня – Боромля – Гадяч [27, с.577].

Саме тоді у Києві відбулися дві важливі історичні події: це Акт соборності України, проголошений 22 січня, та скликання Трудового конгресу, який проходив з 23 по 26 січня 1919 р. Акт соборності мав для українських армій

тільки декларативне значення, бо вони продовжували боротися зі своїми ворогами кожна окремо, не маючи змоги допомагати одна одній: Дієва армія УНР воювала проти більшовиків, УГА – проти поляків.

Скликання та проведення Трудового конгресу також нічим не допомогло фронту. З 25 січня на конгресі звучали звіти членів Директорії. У цих звітах приділялось мало уваги головному – військовому – питанню, а якщо воно й порушувалося, то дуже невиразно, без чіткої позиції. Наприклад, Голова Директорії В. Винниченко більшу частину свого виступу щодо становища на фронті присвятив критиці полковника П.Болбочана та скаргам на місцевих комуністів, котрі дискредитували Директорію. Головний Отаман С.Петлюра також не висвітлив військове питання. Його виступ мав песимістичний характер, оскільки Дієва армія УНР просто танула на очах, а військове керівництво не знало, як цьому зарадити. Лише наприкінці звіту прозвучала думка про те, що з Україною будуть рахуватись тільки тоді, коли вона матиме сильну армію та наведе внутрішній порядок.

Найбільш суттєвим стосовно військового питання був виступ міністра військових справ О.Грекова. Він дав стисло характеристику драматичному становищу на фронтах та переконував Трудовий конгрес у необхідності входження в союз з Антантою. У війні з Росією він не бачив для України іншого виходу. О.Греков також стверджував, що під Києвом армія воювати не хоче, фронт тримають тільки січові стрільці, але цих сил надто мало [192, т.1, с.79, 90-91, 94]. Але навіть після таких виступів на Трудовому конгресі не порушувалося питання про поповнення людськими ресурсами та спорядженням військових частин, які боролися з Червоною армією на фронтах. Загрузнувши у політичних питаннях, Трудовий конгрес цілковито забув про військові.

Тим часом більшовики продовжували свій наступ та вритул підійшли до околиць Києва.

25 січня вузлові станції Черкаси, Бобринське та Цвіткове були захоплені повсталими проти Директорії частинами Корсунської бригади. Ці частини, поновивши зв'язок з повстанськими революційними загонами Черкаського та

Чигиринського повітів, вирушили на північ залізничною лінією Цвіткове – Миронівка – Фастів, щоб прориватись на Київ. Два резервних полки військ УНР – ім.С.Петлюри та Звенигородський – були перекинуті з Південно-Східного фронту на допомогу Лівобережному. Вони зупинили просування Корсунської бригади та обеззброїли її [189, с.210,222]. Проте, згодом, і ці два полки піддалися ворожій агітації, котра виходила безпосередньо від близького оточення отамана О.Волоха та відмовились воювати проти більшовиків [219, ч.5, с.12].

Наприкінці січня розвал фронтових частин набрав загрозливих масштабів. 25 січня самочинно залишили фронт і подалися до Києва 2-ий Чорноморський полк та 1-ий полк січових стрільців [7, оп.1, спр.7, арк.68]. За їх прикладом пішов 1-ий Київський полк [7, оп.1, спр.62, арк.133].

26 січня на сторону більшовиків перейшов 1-ий Білоцерківський полк, а п'ятитисячний полк отамана В.Самокиша цілком розвалився [7, оп.1, спр.21, арк.288-289]. До розкладу українських частин значною мірою спричинилися ліві українські партії соціалістів-“боротьбистів” та “незалежників”, які намагалися використати армію для реалізації власних політичних планів – створити справжню Українську радянську державу [243, с.83].

В різних містах створювалися революційні комітети, які проголошували Директорію поза законом, на що остання відповідала рейдами своїх військових частин, які обеззброювали та приборкували бунтівників з метою наведення порядку на місцях [189, с.220]. Лише проти командира Дніпровської дивізії отамана Д.Зеленого, котрий виступив проти Директорії та врізався клином в Лівобережний фронт між Кременчуком та Києвом, у розпал боїв під столицею УСС направили 1040 чоловік на чолі з сотником О.Думіним [174, С.178].

Новопризначений командувач Лівобережним фронтом отаман О.Волох погіршив ситуацію, наказавши Харківській та Полтавській групам фронту 28 січня відійти без бою на правий берег Дніпра в районі Кременчука, що сприяло прискореному просуванню Червоної армії до столиці України [219, ч.5, с.12].

Щоб хоч якось врятувати положення та закрити шлях до Києва з півночі, Штаб Дієвої армії УНР перекинув 1-ий полк УСС під Семипілки. Пізніше, з-під

Гребінки до 1-го полку приєдналися 4-ий полк січових стрільців та Лубенський кінний полк. 3-ій полк залишався безпосередньо в Києві, 2-ий полк, що, в основному, складався з новобранців, був деморалізований більшовиками і зовсім не готовий до бойових дій [174, с.180].

Внаслідок такої деморалізації та переходу окремих частин Дієвої армії УНР та повстанців на бік радянської Росії, частини наступаючої Червоної армії швидко поповнювались. Наприклад, під Конотопом до Таращанського полку 1-ої Української радянської дивізії приєдналося 400 чоловік з місцевого партизанського загону, з яких був сформований 3-ій батальйон полку, з партизан Ніжинського повіту був сформований 4-ий батальйон. У районі Проскурова наприкінці січня – на початку лютого на бік Червоної армії перейшов 8-ий полк, а у Могилеві-Подільському – 58-ий полк військ Директорії [189, с.218,230]. Більшовицьке “бюро української печати” повідомляло, що щоденно на бік Червоної армії переходило не менше 500 чоловік [1, оп.1, спр.255, арк.12]. Командувач Українським радянським фронтом наказав командирам дивізій Червоної армії влити повстанські загони та дрібні військові формування у свої лави і створити регулярні частини [27, с.578].

30 січня командир 1-ої Української радянської дивізії І.Локатош повідомив, що дивізія зайняла Прилуки [189, с.219]. За допомогою повстанців вона захопила Чернігів, Конотоп, Бахмач, Козелець, Семипілки, Прилуки, Ніжин. 2-га Українська радянська дивізія захопила Катеринослав, Полтаву та, скориставшись тим, що отаман О.Волох без бою залишив такий важливий об’єкт як Кременчук, оволоділа цим містом. Після цього радянські дивізії розпочали підготовку до наступу на Київ. 1-ша дивізія отримала наказ 1 лютого зайняти позицію в районі Остер – Козелець – Бобровиця – Семипілки – Ічня. Окрема бригада О.Беленковича повинна була зайняти позицію в районі Нова Басань – Баришівка – Березань, і після приходу 7-го та 8-го полків 2-ої дивізії перегрупуватися до 7 лютого в район Батурина для допомоги 1-ій Українській радянській дивізії, яка 6 лютого мала розпочати наступ на Київ. Одночасно 20-ий український полк та

17-та дивізія, які вели бойові дії на Північно-Західному фронті, повинні були активізувати свої дії у напрямку Коростень – Бердичів – Козятин [27, с.580-581].

Залишки частин військ УНР, втомлені боями з добре організованою Червоною армією і українськими “революційними” повстанцями, починають відступати на Київ. Щоб зміцнити вже деморалізований фронт, Директорія надсилала все нові резервні частини, які, однак, швидко піддавалися загальному настрою та заражалися духом безнадії й апатії. Навіть така дисциплінована частина, як корпус УСС підпала під цей настрій. 1-ий, 4-ий та Лубенський кінний полки, провівши один невеликий бій під Богданівкою, почали відступати перед незначними силами Червоної армії. Вже 2 лютого ударна група УСС внаслідок дезертирства втратила майже половину особового складу. Розуміючи, що таким чином можна загубити весь корпус УСС, на який покладалася оборона Києва, командування корпусу прийняло нелегке рішення – здати Київ [174, с.181; 60. с.51].

Ймовірно, що той жах, який охопив місто в очікуванні приходу більшовиків, відчував також і уряд Директорії. За свідченням учасника тих подій, Директорія залишила Київ завчасно та з великим поспіхом. Хоч необхідності в цьому не було, адже між втечею Директорії та приходом більшовиків пройшов цілий тиждень, протягом якого в місті панувало безвладдя. 6 лютого 1919 року Червона армія ввійшла до Києва [43, с.52-53], де радянські війська здобули такі трофеї: 18 тисяч гвинтівок, 100 гармат, 3 тисячі кулеметів, 7 мільйонів патронів, 500 автомобілів, велику кількість обмундирування, санітарного та іншого майна. Ці трофеї стали в нагоді для укомплектування та доозброєння тих повстанських загонів, які влились до лав Червоної армії [189, с.235].

Ситуація на інших фронтах для Дієвої армії УНР теж була складною, але не такою загрозливою, як на Лівобережному фронті.

На Південно-Східному фронті з приходом до Одеси військ Антанти почалося формування російських добровольчих частин, що викликало загострення ситуації у місті [220, с.15-16].

Становище адміністрації та військ Директорії УНР в Одесі з кожним днем ставало все складнішим. У січні між українськими та російськими частинами

розпочалися збройні сутички. Війська Антанти в них участі не брали, але повністю підтримували російські частини [78, с.238]. До кінця січня 1919 р. ішли постійні бойові дії, що завершилися відходом української Південної групи з дислокації Одеса – Дачна – Гниляково – Кочубеївський лиман на північ від Одеси до ст. Роздільної. Ускладнювало положення Південної групи і те, що С.Петлюра, котрий все ще сподівався на допомогу Антанти, заборонив українським військам конфліктувати з французьким десантом та іншими союзними військами. Цю заборону він аргументував тим, що війська Антанти прибули на Україну воювати тільки з більшовиками. Незабаром уряд УНР погодився і на вимогу французів здати без будь-якого опору стратегічно важливі для України території з виходом до Чорного моря. Директорія сподівалася, що Антанта буде вважати Армію УНР союзником у боротьбі проти більшовизму. Генерал Д'Ансельм – командувач десантом Антанти, на жаль, абсолютно не аналізував події, що відбувалися в Україні, й не зробив жодних висновків із ситуації, що склалася [126, т.2, с.22].

Десант Антанти зайняв Херсон, Миколаїв і територію до 60 км на північ від Одеси [123, ч.11, с.11].

Потужний опір військам Південної групи також створювали зорганізовані більшовиками повстанські загони в районі Балти та Вознесенська, які налічували по декілька тисяч чоловік. Балтський повстанський загін намагався перерізати залізничний шлях Одеса – Бірзула – Жмеринка – Київ, щоб відокремити війська Антанти від Армії УНР. Сила бойових дій у районі Балти та Вознесенська поступово зростала. Більшовикам вдалося захопити Вознесенськ і тим самим послабити позиції Південно-Східного фронту [189, с.225-228].

Катеринославська група Південно-Східного фронту весь січень воювала за Катеринослав із загонами Н.Махна та іншими українськими повстанськими формуваннями. Після того, як до міста підступили частини 2-ої Української радянської дивізії, Катеринославська група змушена була відступити у напрямку до Києва [189, с.214; 52, с.189-195].

Північно-Західний фронт (Правобережний) був встановлений по річці Прип'ять від її гирла в Дніпро, через Лунинець – Ковель – Володимир-

Волинський до Сокаля. Протяжність фронту складала майже 450 км. Головним завданням цього фронту було стримувати Червону армію, не дозволяючи їй вийти за лінію Прип'яті на півдні, а на лінії Ковель – Сокаль фронт мав стримувати поляків, прикриваючи правий фланг Галицької армії.

Уже в третій декаді січня 1919 р. загострилося українсько-польське воєнне протистояння. В повідомленнях з Володимир-Волинського і Ковельського повітів, де діяли Ковельська та Волинська групи Дієвої армії УНР (до 6500 чол.), зазначалося, що польські війська вивозили із зайнятих територій військово майно, зброю, продукти харчування, худобу та примусово забирали до польської армії селян [20, оп.1, спр.12, арк.5].

Командування Північно-Західного фронту Дієвої армії УНР було змушене відривати великі сили з фронту для придушення повстанських виступів. Основне навантаження у цих операціях лягало на Сарненське угруповання (3100 чол.), яке займало положення Домбровиці – Лунинець. Сарненське угруповання воювало з повстанськими загонами, якими керувала створена більшовиками Домбровицька ВРК, у районі Сарн, Луниця, Домбровиць, Овруча та Коростеня. З Москви на допомогу повстанцям був надісланий ешелон радянських військ, а також амуніція та гроші. Одночасно з повстанців були сформовані 20-ий Радянський та 21-ий Волинський полки, які спільно з частинами 17-ої дивізії Західної армії більшовиків розпочали бойові дії у напрямку Овруч – Коростень, де знаходилося 8 тис. чол. проти Коростенської групи Дієвої армії УНР (4 тис. чол.) [27, с.567, 581; 189, с.224-225; 209, с.93-94; 7, оп.1, спр.8, арк.145]. Всього, якщо не враховувати кількість повстанців, проти Південно-Західного фронту воювало до 10 тисяч чоловік регулярних сил Червоної армії [237, с.50]. Отже, територія, яку займала Дієва армія УНР, охоплювала (з північного заходу на північний схід) у довжину 800 км і в ширину 350-400 км [7, оп.1, спр.8, арк.144].

Захопивши Київ і все Лівобережжя України, більшовики отримали вигідний плацдарм уздовж Дніпра. Червона армія успішно закінчила першу фазу свого вторгнення на Україну. Друга фаза передбачала нарощування сил більшовицької армії та її подальше просування на Правобережжя і Південь України. Головною метою більшовиків було: по-перше, захоплення решти території УНР; по-друге,

надання допомоги революційному уряду Бели Куна в Угорщині; а також експансія світової революції у країни Європи.

5 лютого 1919 р., прибувши до Вінниці, Директорія провела нараду. З огляду на загрозливу ситуацію, що склалася на фронтах після здобуття Києва більшовиками, було вирішено розпочати переговори з Антантою [166, с.210]. Соціалістичні партії розуміли, що присутність їхніх представників в уряді заважає реальним переговорам України з країнами Антанти. Тому ЦК УСДРП 9 лютого 1919 року постановив відкликати своїх представників з уряду, так само зробили і українські соціалісти-революціонери [69, с.20]. У зв'язку з цими подіями кабінет В.Чехівського подав у відставку. С.Петлюра, Ф.Швець, С.Остапенко заявили про свій вихід із партії. В.Винниченко скористався моментом, щоб усунутися від тої "... каші, яку заварив своєю безладною політикою" [36, т.3, с.94-96]. 11 лютого він вийшов зі складу Директорії УНР, передавши свої повноваження С.Петлюрі. Незабаром колишній Голова Директорії залишає Україну і опиняється за кордоном. Услід за ним виїжджають з України М.Грушевський, М.Шаповал і багато інших.

На тлі цієї загальної втечі провідних діячів української революції С.Петлюра залишався вірним своїм переконанням, сміливо беручи на себе відповідальність за подальшу долю країни. 11 лютого 1919 року він надсилає листа ЦК УСДРП, в якому пише: "Сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка... Я вважаю для себе не можливим ухилитись від виконання своїх обов'язків, як сина свого народу перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці" [192, т.1, с.105].

Щоб догодити французам, 13 лютого 1919 року був створений новий уряд з поміркованих осіб проантанської орієнтації, котрий очолив безпартійний С.Остапенко [189, с.236].

Незважаючи на те, що уряд УНР прийняв більшу частину вимог Антанти, делегації УНР, що прибула до Одеси, не вдалося досягти згоди з командуванням союзних військ.

Представник Франції полковник Г.Фрейденберг ніяк не міг зрозуміти, що його спроби підпорядкувати Дієву армію УНР командувачу Добровольчої армії

генералу А.Денікіну були безглузді. Евакуація Директорії з Києва і наступні поразки військ УНР від Червоної армії зумовили те, що сподівання Антанти використати українську армію у війні з радянською Росією виявилися марними. Американська військова місія в Одесі зробила однозначний висновок, що будь-яка допомога “сепаратиському руху” С.Петлюри закінчиться лише поразкою, а тому допомагати потрібно Добровольчій армії генерала Денікіна. Отже, Директорія УНР, як фактор боротьби з більшовиками, для Антанти вже не існувала. Тому, як згадує А.Марголін, представник української делегації на переговорах: “Цілков несподівано та раптово ... представники французького командування заявили, що переговори про угоду за телеграфним розпорядженням з Парижу припиняються” [195, с.132; 202, с.54].

В таких умовах уряд Директорії розумів, що нормалізувати свої відносини з Антантою можна тільки завдяки успішним операціям Української армії проти радянських військ.

Командування Дієвої армії УНР, штаб якої знаходився на той час у Жмеринці, скориставшись тимчасовим затишшям на головному фронті під Києвом, терміново розпочало передислокацію своїх військ. Це затишшя було викликане тим, що частинам Червоної армії київського напрямку радянське командування надало десятиденний відпочинок, а на інших відтинках українського фронту йшли тільки локальні бої [189, с.235].

На 13 лютого 1919 р. частини корпусу УСС утримували Східний фронт, який проходив вздовж залізничної колії і поділявся на три частини: північну (Київ – Коростень); центральну (Київ – Житомир) і південну (Київ – Фастів). Усі сили фронту склалися з тридцяти однієї частини, але деякі з цих частин налічували тільки декілька десятків бійців [174, с.182].

Штаб Дієвої армії УНР до середини лютого ліквідував Південну та Дністровську групи, зважаючи на відносне затишшя на цих ділянках фронту. Частини, що склали ці групи, відрядили до Північної групи для зміцнення Правобережного фронту. Весь антибільшовицький фронт поділявся на три угруповання: Північне (отаман В.Оскілко), Східне (полковник Е.Коновалець) та

Південне (генерал В.Колодій), загальною чисельністю 26100 чол. [163, кн.1, с.30; 92, с.226].

Всупереч директиві № 570 Головкама Червоної армії Й.Вацетіса, в якій говорилося, що необхідно зайняти та зміцнити головні населені пункти на р. Дніпро, а саме: Київ, Черкаси, Кременчук, Катеринослав, – та вести розвідку в південному напрямку, командувач Українським радянським фронтом самостійно прийняв рішення про подальший наступ [26, с.211].

Більшовицькі війська з середини лютого почали концентричний наступ, охоплюючи фланги Дієвої армії. Частини 2-ої Української радянської дивізії завдали удару по Південному угрупованню в районі Катеринослава та Кременчука через Знаменку на Жмеринку, щоб відрізати війська УНР від портів Чорного моря та Антанти. Проти Південного угруповання веде бойові дії отаман М.Григор'єв. 18 лютого 1919 року за наказом командувача більшовицьким фронтом В.Антонова загопи отамана М.Григор'єва отримали назву Задніпровської бригади та ввійшли до складу 2-ої Української радянської дивізії. Сили 17-ої дивізії 21-го Волинського полку та частин Західної армії завдали удару по Північному угрупованню в напрямку Мозир – Коростень та Лунинець – Сарни – Рівне. Ця операція радянських сил проходила з метою відокремлення Дієвої армії УНР від Галичини, щоб не допустити допомоги військам Директорії з боку УГА. На Східне угруповання розпочали наступ 1-ша Українська радянська дивізія, деякі полки 2-ої Української радянської дивізії, бригади О.Беленковича, що прибули 12 лютого до Києва, один Курський полк, два латиські полки, 10-ий Український полк, сформований в Петрограді, Сухумський кінний полк та загопи, що склалися з китайців (близько 1000 чоловік). Цей наступ проходив у напрямку Бердичів – Козятин, щоб оволодіти далі Вінницею та Жмеринкою [163, кн.1, с.30; 174, с.182; 27, с.583,586]. (Див. додаток Д).

Зосередження великих більшовицьких сил під Києвом показує, що саме цей напрямок радянське командування вважало головним для удару по військах УНР. Вся сила цього удару припадала на корпус УСС. 16 лютого Червона армія розбила південну частину Східного угруповання і тим самим примусила противника

відступити по всій лінії фронту. Найсильніший 3-ій полк УСС втратив у той день 500 чоловік убитими і пораненими [174, с.182].

Повстання в тилу Директорії, а також переходи частин Дієвої армії УНР до більшовиків дуже перешкоджали організації оборони фронту, оскільки примушували українське командування знімати з бойових позицій війська, яких і так бракувало. В середині лютого Інформаційне бюро військ Директорії повідомляло, що “... селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них...” [7, оп.1, спр.48, арк.152]. Таке становище було майже на всій Правобережній Україні.

В середині лютого 1919 р. командування Червоної армії підготувало та розгорнуло широкі наступальні операції проти військ Директорії. 15 лютого за наказом командувача Українським фронтом радянських військ були сформовані дві ударні групи: Київська – під командуванням С.Мацилецького, що складалася із частин 1-ої та 2-ої Української радянської дивізії та бригади О.Беленковича; Харківська – під командуванням А.Скачка, до якої увійшли Задніпровська група, група П.Дибенка, 1-ша бригада 9-ої дивізії [24, т.1, с.629-630].

17 лютого силами Київської групи більшовики розпочали наступ на Східне та частково на Південне угруповання Дієвої армії УНР у південно – західному напрямку від Києва на Козятин – Жмеринку. Співвідношення військових сил було не на користь української армії: тільки 1-ша радянська дивізія налічувала в своєму складі понад 17 тис. чол. (2-га радянська дивізія – 18 тис. чол., бригада О.Беленковича – 4500 чол.). Армія УНР на цих напрямках мала тільки 15 тис. чол. (Східне угруповання) та 8 тис. чол. (Південне угруповання) [1, оп.1, спр.169, арк. 25-32]. Вже 19 лютого Червона армія зайняла місто Васильків. Завдяки успішним рейдам отамана Д.Зеленого в тилу корпусу УСС, 20 лютого без зайвих зусиль Київська група більшовицьких військ примусила Армію УНР залишити місто Фастів. 21 лютого більшовики захопили Білу Церкву [161, с.349; 189, с.237].

Як згадує В.Кучабський, безпосередній учасник тих подій, у військах Директорії “пішов страшний розвал”. Штаби втратили зв’язок з фронтом. Було

абсолютно невідомо, де ворог, а де свої. Частини кидали фронт, захоплювали на залізничних станціях поїзди та хаотично тікали [174, с.183].

На засіданні 20 лютого Директорія, намагаючись навести хоч якийсь порядок, приймає рішення доручити Міністру шляхів та Генеральному штабу реорганізувати військові комунікації на залізниці та передати керівництво залізницею Залізничному корпусу [31. с.74].

У телеграмі до полковника Є.Коновальця начальник Генерального штабу Директорії отаман А.Мельник повідомляв, що частини українських військ пересуваються самовільно у вигідному для себе напрямку, наказів не виконують, відмовляються воювати з більшовиками, вимагаючи відпочинку. В телеграмі відзначалося, що траплялися випадки пограбування військовослужбовцями Дієвої армії місцевого населення [7, оп.1, спр.47, арк.74].

В деморалізованих частинах УНР поширювалася злочинність. До загального безладу, який панував в армії, додалися ще й єврейські погроми. Їх організовували розкладені більшовицькою агітацією частини війська УНР. Так, у місті Проскурові та Фельштині Запорізька козацька бригада імені С.Петлюри і Гайдамацький полк під командуванням отамана Ю.Семесенка після сутички з більшовиками зчинили різню, жертвами якої стало 500 вбитих та 430 поранених євреїв [10, оп.1, спр.19, арк.270]. Після цих подій отаман Ю.Семесенко видає наказ мешканцям міста Проскурова, в якому повідомляє, що в ім'я законної влади, тобто влади Директорії, "... я не спинюсь ні перед чим, а це, що сталось, повинно бути грізним "мементо" для всіх експериментаторів" [33, с.262].

Варто наголосити, що регулярні частини, такі як Запорізький корпус, УСС, Сіра дивізія та інші, в цих погромах участі не брали. Більше того, єврейські общини просили надіслати ці частини для наведення порядку [13, оп.1, спр.23, арк.4-5; 8, оп.2, спр.11, арк.38]. Пограбуваннями, в основному, займалися повстанські загони, очолювані отаманами, котрі не визнавали влади Директорії. Наприклад, отаман О.Соколовський під приводом знищення "совдепії" вчинив погром в Коростишеві [7, оп.1, спр.40, арк.114]. Отаман Ангел вважав єврейські погроми актом "...помсти народної за Троцького й усіх жидів, що переповняли собою усі "Совети" в Україні" [20, оп.3, спр.50, арк.47]. Слід відмітити, що

Директорія УНР не тільки не була ініціатором єврейських погромів, а навпаки, по можливості, намагалась захистити єврейське населення. Щоб зупинити погроми, уряд УНР створював комісії для розслідування таких злочинів у містах Бердичеві, Житомирі, Овручі, Коростені, Сарнах, Бахмачі, Ладижині та інших [2, оп.1, спр.14, арк.61, зв.-62]. У газеті “Українська ставка” за січень 1919 р. були опубліковані накази (№ 16, 22, 73), які забороняли “погромницьку діяльність і грабінництво у військах” [117, ч.23, с.1; ч.30, с.2]. У лютому 1919 року Директорія випустила листівки щодо неприпустимості єврейських погромів. У цих зверненнях до армії і населення України говорилось, що “... більшовики, аби спровокувати Українську армію, яка весь час стоїть на перешкоді їхнього панування в Україні, підбивають багатьох з вас до жидівського погрому” [33, с.251]. Головний Отаман розсилає по військах телеграми, щоб “... подібні ексцеси надалі не мали місця і карно переслідувались” [13, оп.1, спр.23, арк.10]. Симон Петлюра видав декілька наказів щодо недопущення погромів, аж до розстрілу злочинців [156, с.167]. Відомо, що тільки у військах, якими керував Головний Отаман, були засуджені учасники погромів, а в 92 випадках винні у погромах були страчені [190, с.46].

Проте, незважаючи на всі зусилля української влади, Директорія так і не змогла зупинити єврейські погроми. В атмосфері, де панувала деморалізація армії і свавілля отаманів, не зупинялися наступи більшовиків та постійно змінювалася лінія фронту, було практично неможливо зупинити погроми. Єдине, що могла зробити Директорія УНР, – це розстрілювати винних у погромах та видавати постраждалим грошові компенсації. Лише в Проскурові таким постраждалим уряд УНР виділив 20 млн. гривень [33, с.207].

Зрозуміло, що єврейські погроми, які прокотилися Україною, призвели до падіння міжнародного авторитету УНР. Погіршувало це становище й те, що російська “біла” та “червона”, а також польська пропаганда зображали українську владу як головного організатора погромів. Але відомо, що погроми чинила не лише “отаманщина”, яка не підкорялася уряду УНР, але й більшовицькі війська, а в подальшому – і Добровольча армія [33, с.307,356].

В таких умовах Штаб Дієвої армії УНР усвідомлював, що тільки поява міцних, організованих, регулярних частин може змінити положення на фронтах, у тому числі і на найбільш відповідальному фронті – Східному. В телеграмі Начальника штабу А.Мельника до командирів військових груп наголошувалося, що необхідно використати перерви між боями для наведення в частинах повного порядку та негайної організації правильних регулярних навчань. Пропонувалося позбутися усіх “ненадійних елементів” [7, оп.1, спр.47, арк.74]. Задля цього із Східного та інших фронтів відкликаються частини корпусу УСС, які стягуються в район Проскурова для короткого відпочинку та переорганізації, а головним чином для того, щоб зберегти ці найбільш боєздатні частини від можливої деморалізації. Є.Коновалець дає об’єктивну картину подій, що відбувалися наприкінці лютого на фронті: “...Хитання уряду було для нас фатальним. Було і є дві ясних лінії – або більшовизм, або антибільшовизм. У Директорії та уряду не було ні того ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головне через те, що нема резервів, всі втомилися, всяка ідея гасне, хочеться одного: спати” [69, с.21]. 26 лютого полковник Є.Коновалець передає командування фронтом полковнику Хилобоченку. Відтоді, коли УСС залишили Східний фронт, становище значно погіршилося, оскільки їх обороняли здебільшого не регулярні частини, а повстанські загони, значна частина яких була деморалізована [163, кн.1, с.32].

Намагаючись врятувати становище на фронті, С.Петлюра 28 лютого прибуває до Ходорова, очікуючи допомоги від УГА. Туди ж прибуває і комісія Антанти по перемир’ю між ЗОУНР та Польщею. Голова комісії генерал Р.Бартелемі в ультимативній формі зажадав встановлення демаркаційної лінії, яка передбачала відхід українських військ за річку Буг. До Польщі повинна була відійти значна частина українських земель Східної Галичини з Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном включно. Як згадує учасник переговорів М.Лозинський, це було “... одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з Поляками рішила накинути Українцям” [191, с.76-81]. Делегація ЗОУНР не погоджувалася з такими ганебними пропозиціями. Через ці розбіжності позицій переговори були припинені. Тоді ж командування УГА звернулося із

заявою до військ, у якій говорилося, що таке перемир'я і така демаркаційна лінія стає "...образою наших найсвятіших почувань, бо від тих місцевостей на захід великі простори української території мали б залишитися надалі в руках поляків" [184, с.103]. Таким чином, сподівання Головного Отамана на те, що після перемир'я УГА можна буде використати у боротьбі проти більшовиків, не виправдалися. Хоч, як пише С.Петлюра, він наполягав на перемир'ї, оскільки "... досягли би ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливість створити бази для підвозу амуніції з Європи; в) обперлися б фактично на Європу в нашій ... боротьбі з більшовиками..." [203, с.226].

Внаслідок розкладу та деморалізації військових частин на фронті загальна лінія оборони українських військ на півдні та сході починає швидко відсуватись назад. 2 березня Червона армія захопила Сквиру, 6-го – станцію Козятин, 7-го – Бердичів, 9-го – станції Тальне, Романівка, Поташів, 10-го – Антонівку, Іванки, Буки, Легедзине, 11-го – Коростишів, Чуднів, 14-го – Житомир, Христинівку, 15-го – Умань, 18-го – Вінницю, 20-го – Жмеринку [189, с.238-240]. Хоч М. Капустянський і пише, що "... віддані справі частини продовжували... мужньо і самоофірно боротися й стримувати ворожі навали", викликає подив легкість, з якою Дієва армія УНР, відступаючи, покидала військово спорядження та майно [163, кн.1, с.32]. Тільки на станції Козятин радянські війська знайшли 40 поїздів і 1280 вагонів, з яких 770 були завантажені військовим майном та продовольством. У Бердичеві військами УНР були залишені 28 гармат, ешелон зі снарядами, 50 кулеметів, 200 автомобілів, 100 тисяч пудів цукру, у Вінниці – 5 поїздів, 100 вагонів, 12 гармат, багато кулеметів, автомобілів, літаків, у Жмеринці – 200 гармат, 100 кулеметів, 50 тисяч гвинтівок та інше [189, с.238-240]. На тлі цих відомостей дивним виглядає наказ Головного Отамана поповнити запаси майна армії за рахунок збору від населення шкарпеток, сорочок, простирадл тощо. Цей наказ С.Петлюра видав відразу після приїзду з Галичини, що є свідченням зростання труднощів, пов'язаних із постачанням у військах Директорії [8, оп.2, спр.42, арк.56-58].

Далеко неповний перелік захопленого більшовиками майна показує, що українські війська відступали, на жаль, хаотично, неорганізовано, майже в паніці.

Підтверджує цей факт безпосередній учасник тих подій полковник М.Ященко. Він пише, що Бердичів залишили у зв'язку з “непорозумінням” між командиром Сірої дивізії отаманом С.Палієм та командиром Залізничної дивізії отаманом Ф.Вовком. Ці дві дивізії знаходилися в районі Бердичева і відступили перед частинами Червоної армії, які були вдвічі слабкіші за них. Сталося це, перш за все, через відсутність централізованого командування та “безсилість у перетворенні своїх рішень у життя”, оскільки окремі частини перестали підкорятися наказам [107, с.132-134]. Цей факт підтверджує і полковник С.Льницький [54, с.52].

Переможному просуванню Червоної армії теренами України значно сприяли українські повстанські загони. При наближенні радянських військ вони розгортали виступи проти Директорії в тилу військ УНР. Слід зазначити, що більшовики, залежно від ситуації, постійно змінювали тактику ведення війни з Дієвою армією УНР. У той період застосовувалась тактика залякування. Вона полягала в тому, що невеликі загони Червоної армії здійснювали рейди глибоко в тил Українського фронту і раптово нападали на представників влади та військ Директорії, а потім блискавично зникали. Такими рейдами більшовики дуже турбували місцеве населення [54, с.53].

Захопивши два стратегічно важливих пункти – Вінницю та Жмеринку, більшовики примусили уряд Директорії переїхати до Проскурова. Фронт Армії УНР був розірваний на дві окремі частини: західну – з основними опорними пунктами Сарни, Новоград-Волинський, Коростень, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський і південну, яка розташовувалася в районі Вапнярки, куди відступив Запорізький корпус [189, с.240].

Штаб Дієвої армії УНР у відповідь розробив військову операцію, яка була своєчасною та грамотною в тактичному відношенні. Скориставшись тим, що в другій половині березня радянське командування розпочало широкий наступ на Правобережній Україні з метою виходу до кордонів Румунії, а потім і Угорщини, українські війська почали рухатися на північ, у бік Києва. Лінія Українського радянського фронту проходила через Коростень (включно), Житомир (включно), Бердичів, Козятин, Умань, Ольвіопіль, Вознесенськ, Миколаїв, Херсон, Борислав,

Мелітопіль і сягала довжиною 1000 км та углиб 400 км [162, т.2, с.89]. Червона армія зосередила свої головні сили на південно-західному напрямку. Вістря радянського удару спрямувалося проти Запорізького корпусу генерала В. Зеленського з наступальним завданням: вийти до Дністра на відтинку Могилів-Подільський – Рибниця. На цьому напрямку воювала група військ Київського напрямку під командуванням С.Мацилецького. До складу цієї групи входили 1-ша дивізія (12500 чол.), 2-га дивізія (10730 чол.), 1-ша окрема бригада (7600 чол.), 2-га окрема бригада (2 тис. чол.), 3-тя прикордонна дивізія (1150 чол.), окрема кавалерійська бригада (3250 чол.). Сили радянських військ на цьому фронті налічували 37 тис. бійців, 67 гармат, 670 кулеметів. Знаючи, що в березні 1919 року загальна чисельність Червоної армії на українському театрі воєнних дій становила 47 тис. чол., легко можна підрахувати, що на Київському напрямку більшовики залишили слабку ланку фронту [138, с.108-111; 213, с.153]. В середині березня, реорганізувавши деякі зі своїх частин, Штаб Дієвої армії УНР починає розташовувати їх, в основному, на лівому фланзі та в центрі антибільшовицького фронту. Після того, як 1-ша та 2-га Українські радянські дивізії взяли Умань і почали тіснити “запорожців” на південний-захід, С.Петлюра вводить на Коростенському напрямку свіжі сили, основу яких складала дві дивізії січових стрільців та Північне угруповання під командуванням отамана В. Оскілка. Безпосередню участь в операції брали також резерви УГА, які були кинуті під Проскурів і Волочиск для охорони тилу та флангів Дієвої армії УНР від більшовиків [138, с.111; 54, с.55]. Розгромивши досить слабкий заслін радянських військ на Київському напрямку, в середині березня українські війська захопили Коростенський залізничний вузол і розпочали наступ по лінії Коростень – Новоград-Волинський – Київ. Цим контрнаступом Штаб Дієвої армії УНР відвернув увагу радянських військ від свого Південного угруповання, захистивши його від неминучої поразки. Більше того, підійшовши впритул до Києва (до міста залишалося 25 км), війська Директорії примусили радянське командування відкликати значну частину сил 1-ої Української радянської дивізії та деякі боєздатні частини з групи військ Харківського напрямку та спрямувати їх у район боїв під Житомир, Фастів і Київ. Радянське командування намагалось укріпити ці

напрямки, бо тут виникла безпосередня загроза як Києву, так і тилам 1-ої Української радянської дивізії, яка 20 березня вже розгорнула свій наступ на Жмеринку. 26 березня 1919 року головком Й.Вацетіс наказав командувачу радянських військ в Україні В.Антонову негайно зупинити просування Червоної армії до румунського кордону та перекинути усі вільні війська проти Дієвої армії УНР у район Києва [26, с.220-221; 138, с.112]. Таким чином українське командування зриває плани більшовиків щодо походу через Румунію для надання допомоги соціалістичному урядові Угорщини.

Запорізький корпус, відчувши деяке послаблення на своєму відтинку фронту, наступає в напрямку на Козятин [163, кн.1, с.34]. Розбивши ворога під Уманню, запорожці змусили частини радянських військ відступити на північний захід. Тим часом біля Рівне Північна група розгромила більшовицькі війська та відкинула їх за ріку Прип'ять. На Київському напрямку частини Дієвої армії пройшли з боями майже 200 км., проте, використавши останні людські резерви, Дієва армія змушена була зупинити свій наступ. Більшовики, отримавши підкріплення на цій ділянці фронту, перейшли до активних бойових дій. Почалися жорстокі бої за Житомир та Бердичів: останній декілька разів переходив із рук у руки. Дієва армія УНР, виснажена боями, без резервів не змогла втримати здобуті рубежі та почала відступати на захід, до міст Рівне, Шепетівка, Кременець [126, т.2, с.80; 35, т.2, с.100]. Очікувати резервів було марно, бо закон від 26 січня 1919 р. "Про поповнення армії та флоту УНР", який оголошував дострокову мобілізацію, не виконувався. Директорія надсилала в різні повіти мобілізаційні вербовочні комісії, але всі вони повідомляли, що населення "... масово відмовлялося від служби" в Дієвій армії УНР. Більш того, коли такі комісії намагалися провести мобілізацію силовими методами, вони зустрічали опір. Тому в Таращанському повіті призов повстанців відмінили. З Кам'янець-Подільського повідомлялось, що призов "... рекрутів іде ненормально. Рекрути являються неохоче, малою кількістю" [7, оп.1, спр.48, арк.148]. Із Подільської губернії вербовочні комісії скаржилися на те, що їм "... населення не довіряло" [7, оп.1, спр.48, арк.187]. Під Коростенем з великими зусиллями вдалося зібрати резерви з мобілізованих селян (понад 15 тисяч чоловік), але й вони перейшли на бік радянських військ [189,

с.245]. У таких умовах Червона армія почувала себе в Україні досить комфортно. Недаремно главком Й.Вацетіс, прибувши з інспекцією на Український фронт, із захопленням повідомляв: “Наплив різних загонів, здатних стати зразковими частинами Червоної армії настільки великий, що фронтове начальство не має змоги постачати їм все необхідне. В Україні винятково сприятливі щодо формування умови..., навіть мобілізацію тимчасово проводити не доводиться” [35, т.2, с.154].

На півдні України обставини також склалися на користь більшовиків. Деморалізований радянською агітацією десант Антанти віддає Червоній армії один за одним міста Херсон, Миколаїв. Проти десанту Антанти виступала 2-га Задніпровська радянська бригада під командуванням отамана М.Григор’єва. Якщо співставити військові сили союзних військ і 2-ої Задніпровської бригади, таке порівняння буде навіть смішним: 60 тисяч військовиків Антанти проти 6 тисяч радянських бійців [237, с.60; 200, с.316]. Війська Антанти протягом наступних трьох тижнів після захоплення більшовиками Миколаєва не здійснювали жодних активних дій проти отамана М.Григор’єва. Скориставшись такою нагодою, радянські війська розпочали наступ на Південну групу Директорії, примушуючи її відступити до Дністра. В результаті цієї операції до кінця березня весь лівий берег Дністра від Могилів-Подільського до Одеси опинився в руках більшовиків. 3 квітня війська Антанти почали термінову евакуацію, а 6 квітня 2-га Задніпровська бригада увійшла до Одеси без бою [138, с.113].

Отже, політика Антанти на півдні України остаточно зазнала краху. Союзники були змушені евакуювати свої війська, оголивши тим самим правий фланг Південної групи військ Директорії та її тили. Цією ситуацією скористались частини 1-ої Української радянської дивізії. На Жмеринському напрямку досить ризиковано вони вклинюються між Південною та Північною групами Дієвої армії УНР і відрізають Запорізький корпус та інші частини Південної групи від залізничних і телеграфних сполучень зі штабом військ УНР та іншими частинами. Штаб Південного фронту на чолі з генералом Ф.Колодієм та полковником Є.Мишковським намагається організувати прорив, ударивши з південного заходу.

Втім, урятувати Південну групу не вдалося, оскільки зрадництво отамана Волоха зруйнувало плани штабу Південного фронту. Амбіційний отаман О.Волох, як писав згодом генерал М.Капустянський, "... з групою демагогів самовільно на півдні перебирає владу і замість нищівного удару по більшовиках, до чого Південна група мала сили, засоби і спроможність, він стає на "радянське" платформу і агітує проти Директорії, а наприкінці березня розпочинає мирні переговори з Раковським" [163, кн.1, с.35]. Таким чином дії О.Волоха спровокували катастрофічне становище Південної групи, і зірвали можливість знищення великого угруповання більшовиків, чії частини, з великим ризиком для себе, опинилися у "мішку" між Південною та Північною групами Дієвої армії УНР. Створивши революційний комітет, О.Волох розпочав переговори з Головою Ради народних комісарів УСРР Х.Раковським. Якщо б вони позитивно завершилися, О.Волох гарантував перехід на бік радянських військ усієї Південної групи [12, оп.1, спр.28, арк.113; 75, ч.3-4, с.71].

Слід віддати належне полковнику П.Болбочану, котрий ще на початку лютого 1919 року передбачав такий розвиток подій. Вже перебуваючи під арештом, намагаючись врятувати Запорізький корпус, П.Болбочан звертався до військового міністра та застерігав, що з його усуненням розпадеться і Запорізька дивізія. Для того, щоб урятувати дивізію і корпус в цілому, П.Болбочан підкреслював необхідність терміново усунути отамана О.Волоха, тому що "... людина він необразована, дика, з унтер-офіцерів і підпрапорщиків" [23, оп.1, спр.32, арк.16]. Доля Запорізького корпусу і згодом Південного фронту під керуванням такого отамана була наперед вирішена. ВРК О.Волоха в односторонньому порядку проголошує перемир'я з радянськими військами і чекає переговорів. А більшовики, скориставшись переговорами, перегруповують свої сили і розпочинають активний наступ у центральній частині фронту. Внаслідок цього удару, Червона армія захопила міста Бар та Могилів і тим самим відрізала північний фланг фронту від південного. 30 березня 15 деморалізованих зрадницькою політикою О.Волоха полків Південної групи, що становили понад 10 тисяч чоловік, перейшли разом зі зброєю на бік радянських військ. Водночас головна частина Запорізького корпусу (близько 8 тисяч вояків) була відтиснута в

районі Тирасполя до Дністра. Надалі запорожці були змушені відступити на румунську територію, де були інтерновані, а їх військово майно привласнив румунський уряд, незважаючи на попередні гарантії його повернення [15, оп.1, спр.2а, арк.9]. Отже, Південний фронт, а разом з ним і більша частина Південної групи Дієвої армії УНР, припинив своє існування. Директорія зазнала відчутних втрат – 140 ешелонів військового майна Запорізького корпусу залишилися в Румунії [238, с.157; 221, с.708].

Після розпаду Південної групи Дієвої армії УНР деморалізація військ Директорії набирає обертів. У Літині після незначних бойових дій здається в повному складі Чорноморська дивізія: штаб дивізії, в якому були 1 генерал, 4 полковники, 4 полки – 1200 солдатів, 60 кулеметів, набої, снаряди. Дивовижною тут є різниця у втратах: радянські війська – 2 вбитих, а чорноморці втратили 500 бійців. Ці цифри свідчать про безумовну втрату управління дивізією і нездатність чинити належний опір [24, т.1, с.687-688]. Наприкінці березня в районі міста Чоповичі три полки – Звягельський, Франківський і Холмський – розбіглися, як тільки почули про наближення радянських військ. У районі Проскурова 9-ий та 36-ий полки взагалі відмовилися воювати проти Червоної армії [35, т.2, с.98]. Місто Могилів радянські війська захопили без бою, бо війська УНР, які боронили місто, перейшли у повному складі на бік більшовиків [12, оп.1, спр.28, арк.194]. За даними інспектора Дієвої армії УНР полковника В.Кедровського, 55-ий піхотний полк розбігся, підрозділи 59-го полку перебили офіцерів і відмовилися йти на фронт, 53-ий та 60-ий полки були роззброєні за бунт. Апогеєм деморалізації сміливо можна назвати розклад, який панував у частинах УСС, – цього міцного ядра національної волі та сили Дієвої армії.

Характеризуючи становище на своїй ділянці фронту, Є.Коновалець повідомляв у Штаб Дієвої армії УНР: “Настрій військ поганий: Нема нічого міцного. Все здеморалізовано..., при першому пострілі розбігаються хто куди бачить. За сутки і вчорашній вечір ... затримано до двохсот дезертирів і зараз їм за бойові заслуги дадуть шомпольну нагороду” [7, оп.1, спр.24, арк.33]. Проте, застосування покарань не подіяло, оскільки три ешелони галичан Є.Коновальця відмовилися воювати проти більшовиків і вимагали відправити їх додому [12,

оп.1, спр.28, арк.210]. Розуміючи, який вплив на сільське населення має більшовицька агітація, УСС, які до того займали антибільшовицькі позиції, змінюють свої погляди. Рада січових стрільців приймає спеціальну декларацію, в якій говорилося, що коли трудове населення України захоче “владу Рад”, то “... Січові Стрільці з тим більшим запалом підтримують радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок”. Одночасно, в Кам’янці блок соціалістичних партій – УПСР, УСДРП та УСДРП (незалежних) створили “Комітет охорони республіки”. В резолюції, виданій цим Комітетом, зазначалося, що Директорія повинна негайно припинити будь-які стосунки з Антантою й обрати уряд із соціалістичних партій. Для вирішення цього питання комітет вимагав переговорів з Директорією. Таким чином, як пише П.Христюк: “... в різних місцевостях одночасно з’явилися симптоми, які вказували ... на одне й теж – на повне банкрутство ... політики Директорії, на необхідність рішучих дій в тій політиці...” [36, т.3, с.111-112, 117-118].

Уряд С.Остапенка був непопулярним серед сільського населення здебільшого через свою із-за орієнтацію на Антанту. М.Шаповал лаконічно сформулював ситуацію, що склалася в Україні внаслідок дій уряду С.Остапенка: “Ціла Україна йде наліво, а урядова політики направо!” [247, с.137]. Втім, як пише І.Мазепа, “... Петлюра вагався і затягував справу”, а тим часом “армія відступала” [71, с.23]. Уряд не спромігся “... за весь час свого існування ні на одну декларацію або відозву ... до населення, з яких би було видно програму діяльності цього уряду... Цим пояснюється, що саме в ту добу загальна анархія та хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля. За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю...” [192, т.1, с.107].

Власне, і сам уряд як такий був розпорошений по різних містах: деякі його представники були в Одесі, інші – в Станіславові, Кам’янець-Подільському та Гусятині. Це був період, коли “... кожна військова частина і майже кожне міністерство робило свою політику” [101, с.86-87].

Наприкінці весни 1919 р. загальнополітична ситуація в УНР поліпшується. Українське селянство, розчароване грабінницькими діями більшовицької влади, змінює своє ставлення до більшовиків на відверто вороже [12, оп.1, спр.28,

арк.218]. Газета “Новини” Інформаційного бюро Армії УНР повідомляла, що “... селяни скрізь обурені більшовиками...” [113, ч.34, с.1]. Зумовила це більшовицька політика “воєнного комунізму”. З 1 по 6 травня 1919 року у Харкові проходив 3-й з’їзд КП(б)У, який визначив головним завданням у земельній політиці перехід від “одноосібного господарства до товариського” [30, с.45]. Призначений наркомом продовольства О.Шліхтер отримав від В.Леніна наказ зібрати та вивезти в голодуючу Росію до 1-го травня 50 млн. пудів хліба [101, с.87]. Для вождя пролетарів це питання вирішувалося дуже просто: “В Україні є величезні запаси, надлишки хліба, їх можна взяти відразу – там досі партизанщина” [188, с.103]. Для забезпечення хлібом голодної Росії в Україні розгортаються продзагони, сформовані виключно з російських робітників Москви, Петрограда та інших міст. Загальна чисельність цих загонів на першу половину 1919 року становила майже 5 тисяч чоловік. Головною метою їх було вилучення у селян хліба за продрозкладкою [35, т.2, с.261]. Але селянство не погоджувалося віддавати продукти своєї тяжкої праці за безцінь і чинило запеклий опір. Акція по збиранню хліба перетворилася у справжню війну, набираючи все більше воєнного характеру. Як згадує у своїх мемуарах О.Шліхтер, “... кожний пуд заготовленого хліба був залитий краплями крові...” [101, с.88]. Селяни не бажали вступати в жодні господарства і здавати продовольство, натомість вони вимагали рівного розподілу землі, щоб бути на ній самостійними господарями [173, с.385].

Цю нову, сприятливу ситуацію, намагався використати С.Петлюра. На початку квітня, виступаючи в Рівному на нараді Директорії, він наголосив, що існує тільки один вихід із становища, що склалося: “... консолідувати всі творчі українські сили. Мусимо намітити таку політичну лінію, яка допомогла б нам повести за собою ті маси, що вже почали повстання проти більшовиків. Коли цього не зробимо, то катастрофа неминуча” [192, т.1, с.161]. Отже, вибір був зроблений. Головний Отаман вже не орієнтувався на Антанту, а вважав головною опорою у війні з більшовизмом власні внутрішні сили, а саме – народ, який масово підіймався на боротьбу проти Червоної армії і більшовизму.

Щоб урятувати залишки Дієвої армії УНР, Штаб українських військ приймає рішення про її реорганізацію в глибокому тилу. На жаль, цьому плану значно заважали бойові дії проти Червоної армії і повстанців Волині та Поділля (де зосередилась Дієва армія УНР), котрі за словами М.Капустянського "... ще не розкоштували більшовизму і тяглися до нього" [163, кн.1, с.54].

На нараді Директорії 11 квітня, що була присвячена обговоренню становища на більшовицькому фронті, С.Петлюра відзначив на необхідність створення міцного тилу, без якого була неможливою реорганізація армії. [134, с.201]. При відведенні українських військ до кордонів Східної Галичини виникла загроза серйозних бойових дій з польською армією, котра там воювала і з якою вже мала сутички Холмська група в районі Луцька. У зв'язку з цим на нараді офіцери Штабу Дієвої армії УНР порушили питання про те, що успішно воювати на два фронти з Польщею та радянською Росією неможливо. Проте наказний отаман генерал О.Осецький наполягав на подальшому веденні бойових дій на два фронти. Це питання так і залишилося відкритим. Головний Отаман теж не прийняв рішення з цього приводу [163, кн.1, с.39].

Тим часом радянські війська продовжували бої на Сарненському, Рівненському та Тернопільському напрямках. 10 квітня Червона армія захопила Проскурів, Старокостянтинів, 17 квітня – Кам'янець-Подільський, 23 квітня – Новоград-Волинський та Гусятин [35, т.2, с.101]. Успіху радянських військ сприяло те, що В.Антонов без дозволу Й.Вацетіса перекинув резерви головному у складі 3-ої та 8-ої стрілецьких дивізій на Український фронт проти Північної групи [138, с.112]. Після сутичок з Червоною армією в окремих полках Дієвої армії УНР почалось масове дезертирство. Так, наприклад, сталося з полками, що знаходились в 70 км на захід від Коростеня – в Олевську. Штаб Північної групи отримав телеграму, в якій повідомлялось, що 56-ий, 57-ий та 59-ий полки, які прибули з Олевська до Сарн, розбіглися [7, оп.1, спр.36, арк.207]. В такій ситуації війська Червоної армії фактично розчленували під Коростенем та Житомиром Північну групу українських військ, яка складалася з 2-го та 4-го корпусів УСС, шеститисячного Залізничного корпусу отамана Беня та тритисячної Північної дивізії, яку очолював колишній генерал-лейтенант російської армії П.Ярошевич.

Щоб утримати лінію фронту і зберегти сили, які ще залишилися, Північна група змушена була відійти в напрямку на Рівне – Новоград-Волинський [188, с.208].

Отже, план Штабу Дієвої армії УНР, який передбачав у ході контрнаступу українських військ оволодіння районом Житомир – Козятин – Бердичів, закінчився невдачею. Ініціатива повністю перейшла до частин Червоної армії. Мабуть саме тому радянське командування вважало війну з УНР справою вже вирішеною. Це яскраво підтверджує виступ В.Леніна на конференції залізничників у Москві в середині квітня, де він поспішив повідомити, що війська УНР розбиті, вся Україна звільнена і Червона армія йде на Бессарабію [180, т.38, с.313]. Проте війська УНР перейшли до оборони і навіть намагалися наступати на окремих ділянках фронту, але ці наступи не були запланованими і мали локальний характер. Через те, що командування Дієвої армії УНР вичерпало всі резерви, провести серйозну воєнну операцію воно було вже неспроможне. Головним завданням, яке висував Штаб Дієвої армії перед військами, було утримання тих місцевостей, на яких вони знаходилися.

Показовими та важливими в цьому випадку були дії корпусу УСС, Тульської бригади, яка перейшла від Червоної армії, Кінної бригади та трьох бронепоездів (“Січовий”, “Стрілець”, “Гетьман Дорошенко”). Цими силами було вирішено утримувати район станції Шепетівка, на яку мав прибути Запорізький корпус із Румунії. У зв’язку з цим частини отримали наказ: триматися “до останку” і зайняти фронт по лінії Проскурів – Миропіль – Новоград-Волинський – Коростень. З 12 квітня протягом майже трьох тижнів корпус УСС та Тульська бригада зі змінним успіхом утримували позиції під натиском сильної 1-ої Української радянської дивізії. Це дало можливість деяким частинам Дієвої армії УНР відійти до р. Збруч і провести реорганізацію. Такий запеклий опір з боку УСС практично врятував Північну групу від повної поразки. Але у найважчий для українських військ момент знову дає про себе знати отаманщина. Колишній поручик російської армії В.Оскілко, котрому С.Петлюра довірив останню боєздатну складову частину Української армії – Північну групу, за наказом партії соціалістів-самостійників (УПСС), до якої він належав, вирішив здійснити державний переворот у Рівному.

Головний Отаман, дізнавшись про назрівання заколоту, призначив полковника Л.Желіховського командувачем Північної групи, а В.Оскілку наказав прибути до Штабу Дієвої армії УНР. Проте наступного дня, 29 квітня, отаман В.Оскілко заарештував понад половину уряду УНР разом із прем'єр-міністром Б.Мартосом. Значна частина військ, що дислокувалася у Рівному, оголосила нейтралітет. Незважаючи на це, отаман В.Оскілко відкликав деякі частини з антибільшовицького фронту, в тому числі й Кінну бригаду, що була у складі корпусу УСС, та перекинув їх у Рівне. У зверненні до військ свій вчинок він мотивував тим, що “через хиби та зраду в Штабі вищого командування ми, крок за кроком, втратили майже всю Україну, залишивши самий кутик на Волині, і той мусили б здати через зраду” [132, с.40]. В.Оскілко радив Директорії обрати нового голову – члена Директорії Є.Петрушевича й надати йому статус тимчасового президента республіки. Цю відозву отаман В.Оскілко підписав вже як “головнокомандуючий всіма силами Наддніпрянської України”, [121, с.217-222].

Оголивши фронт для здійснення перевороту, В.Оскілко тим самим створив сприятливі умови для укріплення Червоної армії на лінії Коростень – Житомир – Бердичів – Жмеринка. Успіхам більшовиків також сприяло зняття з фронту бронепоезда і частини УСС, яких Штаб Дієвої армії УНР спрямував для придушення заколоту. Ця спроба перевороту мала негативний вплив на боєздатність військ, особливо тих, що знаходилися в районі Шепетівки. Тульська бригада М.Стренгірова, яка складалася із тульських робітників, успішно воювала проти більшовиків на Новоград-Волинському напрямку. Однак, внаслідок заколоту, вона повністю деморалізувалася, тому її відкликали з фронту і розформували у Рівному, а всіх солдатів відправили додому. Державний переворот отамана Оскілка, провалився: не одержавши підтримки військових частин Північної групи Дієвої армії УНР, отаман змушений був тікати до Польщі. Тому, ця зрада завдала нищівної шкоди військам УНР.

Стомлений, без резервів, корпус УСС міг лише пасивно оборонятися. Не покращило становище й прибуття 2-го та 4-го полку січових стрільців, які також були дуже виснажені боями під Мозирем і Сарнами, і чисельність яких була невеликою. Радянське командування, скориставшись розвалом Південної групи

Дієвої армії, направило свої війська, які воювали на цьому фронті, а також частини із Вітебська та Брянська проти Північної групи [121, с.223-224; 163, кн.1, с.36]. Таке посилення сил Червоної армії на Рівненському напрямку було обумовлене двома факторами: по-перше, наказом Головкама Й.Вацетіса переслідувати війська Директорії у напрямку на Східну Галичину до повного їх знищення; по-друге, вказівкою В.Леніна В.Антонову про встановлення міцного зв'язку через територію Галичини та Буковини із соціалістичною Угорщиною [26, с.220, 226; 181, т.50, с.285-286].

Великі втрати, відсутність резервів, перевага військ – усі ці фактори змусили командування корпусу УСС 3 травня залишити Шепетівку, яка мала велике стратегічне значення як залізничний вузол і плацдарм, з якого Дієва армія УНР могла вести операції у трьох напрямках – на Проскурів, Бердичів та Новоград-Волинський. Корпус січових стрільців відходить на нову позицію по лінії Славута – Янушівка, проте, головне завдання січові стрільці все ж таки виконали. Затримавши більшовицьку армію під Шепетівкою, вони дали можливість основним частинам Запорізького корпусу ще 1 травня прибути на станції Здолбунів і Радивилів.

Головний підсумок Шепетівської операції полягав у тому, що вперше за всю війну з Червоною армією командування українських військ успішно застосувало більшовицьку тактику ведення бойових дій. Суть її була в тому, що українські війська оборонялися за допомогою швидких та широких маневрів частин та резервів корпусу УСС. Іноді траплялося так, що війська, які билися на одній ділянці фронту, вночі переводилися на іншу. При цьому максимально використовувалися всі засоби, які були у розпорядженні командування корпусом (бронепоїзди, артилерія, авіація) [121, с.223-225].

Після залишення Шепетівки, Штаб Дієвої армії УНР прийняв рішення щодо тимчасового відпочинку військ, головним чином з метою зосередження та озброєння Запорізького корпусу для наступної оборони по лінії р.Стир. Корпус УСС у боях за Бердичів та Шепетівку зазнав великих втрат і був ще не готовий до серйозних операцій. У такому ж стані була й Залізнична дивізія, в якій з трьох

полків тільки другий був боєздатним. Холмська група, яка складалася з двох полків Сірої дивізії, також знаходилась у стадії реформування.

Боєздатність військ УНР дещо посилила їх реорганізація, що інтенсивно проводилася в першій половині травня. До травня 1919 року Дієва армія УНР мала змішану організацію і, в основному, складалася з армійських груп, армійських корпусів, дивізій, бригад. Всі ці, різні за складом та боєготовністю, частини, виконуючи однакові функції, не могли використовуватись як тактичні одиниці такого призначення [176, с.3]. Розпочалося скорочення штабів та управлінь, штати яких були роздуті до неймовірної чисельності. Дрібні військові формування, які тільки номінально вважалися полковою ланкою через свою мало-чисельність, почали об'єднувати. З них формувалися 11 дивізій з єдиною загальною структурою дивізій по три піхотних полки й артилерійський полк із сотнею кінноти в кожному. Загальна чисельність реорганізованої Дієвої армії УНР на травень місяць становила 14 тисяч багнетів, 800-900 шабель, 120 гармат, 350-380 кулеметів [237, с.62].

Реформування відбувалося також і в Червоній армії. Якщо в Дієвої армії УНР реформування проводилось з метою об'єднання дрібних формувань, більшістю яких керували невійськові спеціалісти, для боротьби з отаманщиною, то в радянських частинах реорганізація була викликана занадто великою кількістю військовослужбовців у полках, до лав Червоної армії вступало багато українських повстанських загонів. Вливаючись до лав вже організованих армійських одиниць, повстанці переповнювали їх. Полки налічували до 5-6 тис. чол. Дивізії, які склалися з двох бригад по три піхотних полки кожна, розгорнули в трьохбригадний та трьохполковий склад (полк за штатом – 1200 чоловік). Кожній бригаді додавався кінний та гарматний дивізіони. До травня 1919 року радянські війська склалися з: 1-ої Української радянської дивізії – 11 тисяч чоловік; 2-ої Української радянської дивізії – 7 тис. чол.; 6-ої Задніпровської дивізії – 9 тис. чол.; 3-ої окремої бригади – 4500 чол.; 2-ої окремої бригади – 4 тис. чол.; інтернаціональних частин – 1500 чол.; 3-ої дивізії прикордонної охорони; 1-ої Окремої стрілецької бригади; Окремої кавалерійської бригади та Дніпровської річної флотилії, що становило разом 47 тис. чол. Наказом

№47 від 15 квітня 1919 року командувача радянськими військами в Україні В. Антонова ці частини були переформовані в 3 армії по 2 дивізії у кожній. Кістяк 1-ої армії складала частини групи військ Київського напрямку, 2-ої – частини групи військ Харківського напрямку, 3-ої – щойно сформована 6-та Задніпровська дивізія, очолювана М.Григор'євим. Дніпровська флотилія ввійшла до складу 1-ої армії [24, т.1, с.734; 163, кн.1, с.53; 162, т.2, с.78,89,130]. (Див. додаток Е,Ж)

До середини травня розташування Червоної армії в Україні виглядало таким чином: 1-ша Українська армія, чисельністю 23500 чол. дислокувалася на фронті Коростень – Рибниця; 2-га Українська армія – мала 13600 чол. і розташовувалася ближче до Донецького басейну та, частково, в Криму; 3-тя Українська армія, яка налічувала 16 тис. чол., стояла на фронті Рибниця – Перекопський перешийок. Отже, переважна більшість радянських військ була розташована в західній та південно-західній частинах Правобережної України [162, т.2, с.151].

До 15 травня на українсько-більшовицькому фронті було відносно затишшя. Пояснювалося це тим, що отаман М.Григор'єв несподівано для радянського командування підняв повстання проти радянської влади. Отримавши на початку травня наказ просуватися до кордонів Бессарабії, М.Григор'єв відмовився його виконувати і дотримуючись тактики ешелонної війни, швидко просувався від Олександрії на північ, захопивши Херсон, Миколаїв, Катеринослав. Уже 13 травня військами отамана бали захоплені Кременчук, Черкаси, загроза захоплення повисла над Полтавою. Червона армія втратила значні сили на півдні України, а зокрема – 3-ю армію, основу якої складала частини М.Григор'єва (понад 20 тис. чол.).

Повстання М.Григор'єва дозволило командуванню військ УНР зробити невелику перерву між боями і провести реформування своїх частин. Значна частина більшовицьких сил за наказом командувача Червоної армії в Україні В.Антонова була скерована для придушення повсталих підрозділів. Для цього радянське командування було змушене стягувати з різних ділянок українського фронту військові частини і навіть розпочати мобілізацію серед робітників Одеси. Боротьба з повстанськими силами отамана М.Григор'єва набула затяжного характеру і вимагала від більшовиків значних сил і засобів. Важливо підкреслити,

що головком радянських військ Й.Вацетіс пропонує командуванню Українським фронтом надсилати проти М.Григор'єва війська не експедиційного типу (як було раніше), а "...цільні військові частини, які діють за правилами польової тактики з повною безпощадністю в бойових діях" [26, с.234].

Всього проти колишньої 6-ої дивізії, крім частин спеціального призначення, боротьбу вели польові частини, чисельністю понад 15 тис. бійців. Саме повстання, очолюване М.Григор'євим, остаточно перешкодило запланованому В.Леніним вторгненню Червоної армії в Румунію для надання допомоги Угорській Радянській Республіці Бели Куна. В телефонограмі за № 36 від 12 травня голови Раднаркому України Х.Раковського головкому Й.Вацетісу повідомлялось: "...Авантюра Григор'єва зірвала наступ на Бессарабію, що ми готували..." [162, т.1, с.98-99; 167, с.59]. Тоді ж Червона армія все більше стала відчувати на собі наслідки більшовицької політики на селі. Комісар військових справ в Україні М.Подвойський доповідав ЦК партії у Москву, що мобілізацію на селі без репресивних методів провести неможливо, "настрій в селах – проти комуни". У квітні в Україні відбулося 93 селянських повстання. Тільки у першій половині травня їх спалахнуло – 29 [24, т.1, с.722; 167, с.44].

У другій половині травня радянське командування силами частин 1-ої Української армії починає бойові дії проти Дієвої армії в районі Кременця. Одночасно 15 травня польська армія раптово вдарила у тил військам УНР. Загальна чисельність польських частин, які воювали проти Галицької армії та Холмської групи Дієвої армії УНР, доходила до 50 тис. багнетів і шабель, польські війська мали у цей час 200 гармат, 900 кулеметів [256, с.41]. Польське командування використало для наступу добре організовану, сформовану Францією, дивізію генерала Ю.Галлера, яка прибула з Франції для ведення бойових дій виключно з більшовиками. Внаслідок польського удару, було взято в полон більшу частину Холмської групи, в тому числі командувача Волинським фронтом генерала О.Осецького і командирів двох дивізій разом з їх штабами. Залишки Холмської групи відступили до м. Дубно, а польська армія зайняла частину Західної Волині по лінії Луцьк – Дубно – Радивилів – Броди [257, с.215-216]. Польське командування, просуваючи свої війська на південь, намагалось

відрізати Галичину від УНР і тим самим позбавити УГА маневреності. Наступ польської армії супроводжували її літаки, котрі розповсюджували листівки, в яких повідомлялося, що польські війська несуть звільнення від більшовиків [119, ч.1, с.3]. Під час операції польського командування проти Дієвої армії УНР було захоплено багато військового майна, яке знаходилося на базі Броди – Волочиськ. Інше військове майно, яке евакуювали з Рівного і Здолбунова до Галичини, застрягло на шляху Радивилів – Дубно й було захоплено Червоною армією. Отже, завдяки польському наступу, фронт Дієвої армії на Волині був знищений, що дозволило Червоній армії зайняти Дубно і Броди.

Штаб Дієвої армії УНР і уряд змушені були терміново евакуюватися в Тернопіль, внаслідок чого зв'язок із фронтом був втрачений. Війська залишилися без централізованого керівництва. Намагаючись урятувати військове майно та боєприпаси, штаб корпусу УСС запланував наступ проти частин Червоної армії по всьому фронту з метою зайняти ст.Шепетівку, щоб відтягнути через неї всі ешелони Дієвої армії та відійти у район Вишгородка – Білозірки. 23 травня, наступаючи, частини корпусу УСС займають Слауту та продовжують успішний наступ на Шепетівку. Однак, у цей самий час 19-та дивізія, яка утримувала позиції під Гущею, перейшла на бік більшовиків. Польська армія, захопивши ст.Сарни, розпочала наступ на Рівне. Січові стрільці змушені призупинити наступ і відійти на Кременець, що уможливлювало зіткнення польської армії з частинами радянських військ. Проте поляки, зайнявши лінію Здолбунів – Броди, також зупинили свій наступ на Рівне, чим відкрили для більшовиків можливість проводити наступ на Кременець [126, т.2, с.96-97; 121, с.228-231].

Відступаючи в Галичину й відчуваючи реальну загрозу з боку польської армії, військове керівництво УНР нарешті почало розуміти, що перспектива ведення бойових дій ще й проти Польщі повністю знекровить Дієву армію: сил бракувало навіть для війни на один фронт. Було очевидним, що за бажанням польського командування, маючи підтримку з'єднання генерала Ю.Галлера, Дієву армію УНР у будь-який момент поляки можуть швидко та з мінімальними зусиллями знищити. В травні 1919 року С.Петлюра, щоб ліквідувати Західний фронт, спрямовує декілька делегацій для переговорів з польською стороною.

Наприкінці травня він надіслав військову делегацію на чолі з генералом-поручником С.Дельвігом з дорученням добитися нейтралітету поляків і, за можливістю, домовитися про спільні операції проти більшовиків [237, с.64-70].

Перебуваючи у скрутному становищі, керівництво УНР було змушене піти на значні поступки полякам, а саме пообіцяти території західних областей УНР. Завдяки цим поступкам, вдалося укласти перемир'я з польською стороною.

Другий етап Другої українсько-більшовицької війни, який тривав з 16 січня по 31 травня 1919 року, завершився. Аналізуючи причини поразки Дієвої армії УНР на цьому етапі війни з Червоною армією, необхідно враховувати ті обставини, що зумовили поразку Дієвої армії. До них, безперечно, можна віднести неспроможність Директорії надійно забезпечити обороноздатність країни, що впливало з прорахунків у соціально-економічній політиці та нездатності уряду УНР об'єднати суспільство й забезпечити дотримання правопорядку. Недостатня компетенція та низькі моральні якості управлінського апарату призводили до анархії на місцях, яка згодом вилилася в єврейські погроми. Виїзд за кордон провідників української революції (В.Винниченка, М.Грушевського та ін.) тоді, коли конче потрібно було згуртувати народні маси у боротьбі проти більшовизму, викликала пасивність цих мас і протиріччя у виявленні політичної волі українського народу. Взагалі Директорія і уряд УНР не доклали належних зусиль щодо протидії більшовицькій пропаганді не тільки на території, окупованій Червоною армією, але навіть і там, де вони мали всю повноту влади. Соціалістичні українські партії не пояснювали населенню причин та мети війни, отже не дивно, що численні селянські маси не відрізняли ідеали українських соціалістів від ідеалів російських соціалістів-більшовиків. Тому, крім зовнішнього фронту, Дієва армія УНР мала ще суто український фронт – внутрішній, фронт проти своїх українських повстанців.

Коли вся Україна наприкінці весни 1919 р. запалала вогнем повстань проти окупаційної більшовицької влади, Директорія не використала цю ситуацію, вона не очолила цей могутній порив та не об'єднала українських повстанців, а занурилась у політичні суперечки. Час був витрачений марно і можливість спільно стати проти більшовиків була втрачена. Війська Директорії і повстанські

загони воювали проти частин Червоної армії неузгоджено, що й призвело до поразки.

Погіршували ситуацію також і нереальні сподівання уряду УНР на допомогу держав Антанти. Всі спроби Директорії отримати від Антанти політичну й матеріальну підтримку закінчились безрезультатно. Загалом, на яку допомогу можна було розраховувати, якщо в середині січня на 6-му конгресі УСДРП партія влади УНР Директорії, до якої належали В.Винниченко, С.Петлюра, В.Чехівський, проголосила, що вона бореться не за Українську державу, а готова воювати з усіма, в тому числі з радянською Росією і Антантою за соціалістичну республіку Україна [36, т.4, с.50-54]. Така позиція головних членів Директорії та її уряду зумовила те, що дипломати Антанти почали ставитись до українського уряду, як до більшовицького.

Таким чином, надто ліве спрямування позиції Директорії відштовхнуло від неї держави Антанти, наслідком чого стала втрата Одеси. Разом з нею і надії українського уряду на одержання через Чорне море матеріальних та військових ресурсів, які українські місії закуповували за кордоном.

До головної причини поразки можна віднести нерівність військових можливостей УНР та її зовнішніх противників, особливо радянської Росії. Необхідність ведення боротьби одночасно з декількома сильними противниками відволікала частину сил на випадок виступу проти УНР її західних сусідів – все це знесилювало Дієву армію та розпорошувало її сили. Деструкція тилових установ та втрата баз з військовим майном призвела до того, що внаслідок нестачі зброї та амуніції неможливо було провести мобілізацію, навіть сама Дієва армія УНР не була забезпечена всім необхідним.

У політичному житті УНР з'явилась тенденція до формування блоку невдоволених політиків Директорії – радикальних політичних сил з представниками збройних сил. Під впливом лівих політичних партій (“боротьбистів” і “незалежників”) великі з'єднання військ УНР перейшли на бік Червоної армії. Ця “боротьбистська” диверсія спричинила справжню катастрофу на оборонному фронті Дієвої армії УНР, яка на той момент складалася здебільшого з “протигетьманських повстанців”. Л. Шанковський стверджує, що

тільки з другої половини січня і до березня 1919 р. бунти військ УНР вивели з ладу щонайменше 45 тис. бійців і тим завдали Дієвій армії УНР не лише чисельних людських втрат, але й значного удару по її моральному стану” [243, с.83]. Під впливом політичних партій, що тривав і надалі, в армії було вчинено декілька заколотів проти влади Директорії (О. Волох, В. Оскілко). Але С.Петлюра та військове керівництво не зробили з цього належних висновків, а навпаки, запровадили в армії такий орган, як Державна інспектура, яка фактично виконувала політичний нагляд. Генерал М.Капустянський згадував, що українські політичні партії на посади держінспекторів призначали осіб без військового досвіду, які погано впливали на боєздатність військ УНР [163, кн.2, с.131]. До політичної дезорієнтації, яка панувала в Дієвій армії УНР приєдналися й часті зміни військового керівництва, що вносило дезорганізацію у війська. Так на посаді військового міністра тільки за перші чотири місяці 1919 р. почергово перебувало п’ять осіб [88, с.133].

Як бачимо, військове будівництво в УНР виявилось не на належному рівні. Директорія часто повторювала ті ж помилки, що їх робила свого часу Центральна Рада. Крім політизації та ідеологізації, яка спостерігалася в Дієвій армії, у кадровій політиці великою помилкою було те, що до розбудови збройних сил не була залучена необхідна кількість військових фахівців “старої школи”. Сотник УСС А.Мельник та підполковник В.Тютюнник були призначені з національно-політичних причин на відповідальні штабні посади [192, т.1, с.106]. Призначення А.Мельника, котрий взагалі не мав досвіду штабної роботи, начальником Штабу Дієвої армії, дуже зашкодило під час бойових дій проти більшовиків. Ускладнювало ситуацію і призначення помічником начальника Штабу армії В.Тютюнника, котрий, за словами військового історика М. Капустянського, не мав вищої освіти і штабного досвіду, а тому ладен був піти на необмірковані й невідповідні обставинам рішення. Намагаючись нікого не образити, М.Капустянський дає характеристику й іншим чинам Штабу Дієвої армії УНР, утім головні їх вади автор змушений показати. Якщо генерал В.Сінклер характеризується як фахівець, котрий “... добре розбирався в обставинах”, то тут же додається, що він “... тримався дуже обережно і навіть в рішучі хвилини, коли

вимагалось подати свій авторитетний голос, не висловлювався”. Начальник розвідки сотник М.Коваленко “дуже енергійна людина”, проте “газетний співробітник... У військовій справі - нуль”. Командувач Дієвої армії УНР генерал-майор О.Осецький “... є добрий організатор...” і разом з тим у нього була “... відсутність горожанської мужності твердо висловити свою думку ... і допоминатися її здійснення”. До того ж прерогативи його влади і влади Головного Отамана не були остаточно визначені, а тому авторитетом О.Осецький не користувався. Мабуть, з цієї причини О.Осецький деколи лишав армійські та більше займався політичними справами. Замість нього працювали тільки його штабні офіцери, які намагалися витягнути війська УНР з анархії та хаосу, в які вона поринула [163, кн.1, с.43-45; 232, с.61].

На початку другого етапу війни з більшовиками кадрова політика військового керівництва Дієвої армії УНР була дуже поверхневою. С.Петлюра призначав отаманами усіх, хто міг командувати, мав зброю і виявив симпатію до Директорії, – потрібно було тільки проголосити своє бажання боротися з більшовиками [197, с.102]. Так, лише в другій половині січня 1919 р., на формування отаманських загонів урядом Директорії був витрачений 1 мільярд гривень [69, с.25].

Серед офіцерів – професіоналів вищого командного складу Дієвої армії УНР зростало невдоволення некомпетентним втручанням провідників Директорії у військове будівництво, помилковою кадровою політикою. З таким ставленням вищих військових урядовців до кадрової політики, яка впливала на все військове будівництво, логічним виглядає сумний висновок, зроблений завідуючими агітаційними відділами філіалів Інформбюро УНР на нараді у Жмеринці 14 лютого: 3/4 офіцерів Дієвої армії не відповідають своєму призначенню [7, оп.1, спр.48, арк.54]. Ці помилки в оборонній політиці української влади викликали поразки військ УНР на фронті, адже більшовики вдало використовували прорахунки та недалекоглядність Директорії для своїх цілей.

Навесні 1919 р. більшовики провели облік військових фахівців на окупованих територіях. У квітні було мобілізовано 90% всіх офіцерських кадрів. Радянський Нарком військ України, провівши мобілізацію, залучив до служби у Червоній армії близько 6 тис. колишніх кадрових офіцерів, більше 3 тис. військових

чиновників, понад 41 тис. колишніх прапорщиків, фельдфебелів, унтер-офіцерів. Це дозволило більшовикам збільшити чисельність Червоної армії, яка діяла в Україні до 96 тис. чоловік, підвищити її професійність і бойові якості [24, т.1, с.722; 125, с.94].

Втім, навіть маючи таку боєздатність, Червона армія не досягла визначеної мети. До кінця травня 1919 р. радянські війська значно послабили, але не знищили українські Збройні сили. Дієва армія УНР утримувала свій фронт проти Червоної армії, хоч і опинилася на смузі шириною 40-50 км у районі Дубно – Броди.

Використовуючи перемир'я з поляками, військове керівництво Директорії у травні 1919 р. розпочало реорганізацію українських Збройних сил. Це було свідченням того, що період революційного романтизму та експериментів над власною армією закінчився. Настав кінець анархії та отаманщини у війську. Штаб Дієвої армії УНР почав організовувати професійну дисципліновану армію, яка б відповідала можливостям держави на той період та складним вимогам війни з більшовицькими військами.

РОЗДІЛ 4

ЗАВЕРШЕННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР ТА ЇЇ БОЙОВІ ОПЕРАЦІЇ ПРОТИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ЧЕРВНІ – ГРУДНІ 1919 РОКУ

Воєнна ситуація наприкінці травня для Директорії була катастрофічною. Війська УНР своїми тилами впиралися в позиції польської армії, а з фронту і флангів повинні були відбивати атаки частин Червоної армії, яка вже захопила Рівне й вела наступ на Дубно та Кременець [121 с.232]. Населення Волині під впливом більшовицької агітації вороже ставилося до Армії УНР: інколи доходило навіть до сутичок між місцевими селянами і військами Директорії [61, с.68]. Як згадує полковник Дієвої армії УНР М. Серeda, “...виходу не було, чекали на якесь чудо... І сталося диво: ніби з під землі виплинув отаман Божко, сміливою атакою звільнив Волочиськ і подався далі на Чорний Острів, гонячи перед собою погромлених більшовиків... С.Петлюра надіслав Божкові подяку... Божко відповідав так: –Тебе слухати буду, а штаби твої... вважаю зрадниками” [219, ч.1, с.12]. Такі слова є свідченням того, що отаманщина ще продовжувала підшукувати собі політичних лідерів, замість того, щоб займатися військовими справами, підпорядковуючись Штабу Дієвої армії УНР, на якому лежав весь тягар відповідальності за тактичне ведення війни. Щоб позбавитися від таких елементів, як Ю.Божко, котрого генерал М.Капустянський називав не інакше як “отаманчик” і вважав не зовсім нормальною людиною, військове керівництво почало призначати на командні посади офіцерів-професіоналів [163, кн.1, с.49].

Призупинення бойових дій проти польської армії на початку червня дозволило Головному Отаману, незважаючи на всі труднощі, завершити реорганізацію своєї армії зосередивши всі військові частини на Волині між Рівним, Кременцем і Дубно. Значно сприяло реорганізації і те, що всілякі “отамани” під загрозою кримінальної відповідальності розбіглися. Кращі вояки з отаманських загонів перейшли до регулярних частин, але не всіх отаманів вдалося позбутися. Реформуючи “Запорізьку Січ”, Штаб Дієвої армії УНР призначив полковника С.Добрянського на місце її неврівноваженого командира

отамана Ю.Божка. Проте, за підтримки свого ідейного та військового наставника отамана Ю.Божка, козаки “Запорізької Січі” Добрянського вигнали [219,ч.1,с.12]. Про це згадує генерал М.Капустянський: “Наказний отаман Осецький з дозволу Симона Петлюри наказав розгорнути “Запорізьку Січ” та назвати її другою Піхотною дивізією. Її начальником лишився отаман Ю.Божко. Це невдале призначення відразу ж дало багато сумних наслідків” [163, кн.1.с.50]. Намагаючись покінчити з отаманщиною, військове керівництво УНР почало ширше залучати до командно-штабної роботи кваліфіковані кадри старої російської армії. Уже на початку літа 1919 року в Дієвій армії служили 28 генералів, 40 полковників та 40 генштабістів колишньої царської армії [232, с.4-5]. Їх фаховий досвід дозволив більш швидко та досконало провести реорганізацію українських військ.

Корпус як тактична одиниця був скасований. Заново створені дивізії з’єднали в чотири групи, по дві-три дивізії у кожній, що дозволило краще керувати групами та маневрувати їхніми частинами під час бойових дій.

Волинська група, очолювана полковником В.Петровим, складалась із: 1-ої Північної дивізії, яка була створена з решток Північної групи, 17-ої та 18-ої дивізії та дрібних частин, які об’єднали у 1-ий, 2-ий і 3-ій Подільські полки та гарматну бригаду; 4-ої Холмської дивізії, яку утворили залишки Сірого корпусу і Волинської дивізії, до якої входили 10-ий Сірий, 11-ий Волинський, 12-ий Братиславський полки і гарматна бригада. Волинська група налічувала понад 4 тисячі чоловік.

Запорізька група на чолі з полковником Генерального штабу В.Сальським, складалась з 6-ої Запорізької дивізії (16-й ім. гетьмана П.Дорошенка полк, 17-й ім. гетьмана Б.Хмельницького полк, 18-ий Гайдамацький полк, Немировський полк і 6-та гарматна бригада); 7-ої Запорізької дивізії (19-ий ім. гетьмана І.Мазепи полк, 20-ий ім. гетьмана Наливайка полк, 21-ий піхотний Республіканський полк і 7-ма гарматна бригада); 8-ої Запорізької дивізії (22-ий ім. Кармалюка полк, 23-ий ім. гетьмана П.Сагайдачного полк, 24-ий ім. Богуна полк, 8-ма гарматна бригада). До цієї групи увійшло понад 3 тисячі чоловік.

Група січових стрільців у складі 10-ої та 11-ої дивізій УСС і 9-ої Залізничної дивізії (25-ий, 26-ий, 27-ий стрілецькі полки і гарматна бригада), командиром, якої був полковник Є. Коновалець. Сили групи становили 5 тисяч чоловік.

3-тя Стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка була сформована з 1-го Синьожупанного, 1-го Чорноморського полків і Рибінського повстанського загону, а також окремого Запорізького стрілецького і Буковинського куренів, які склалися із 7-го Синього, 8-го Чорноморського, 9-го Стрілецького полків і гарматної бригади. Загальна чисельність дивізії – 1500 чоловік.

2-га Стрілецька дивізія, яку сформували із 4-го, 5-го, 6-го стрілецьких полків і гарматної бригади “Запорізької Січі”, нараховувала 1000 чоловік.

Останні дві дивізії повинні були скласти четверту групу, але 2-гу дивізію очолював Ю. Божко, котрий не визнавав жодного командування, крім Головного Отамана. Це стало причиною того, що в подальшому дивізії не могли координувати своїх дій. (Див. додаток 3).

Силами трьох кінних полків – ім. Залізняка, 2-го Переяславського, 1-го Лубенського – та дивізіону сотника Ф. Бориса було заплановано організувати кінні бригади для кожної групи. Проте, через нестачу коней, всі зусилля Штабу Дієвої армії були даремними [163, кн.1, с.50-51; 237, с.60-65; 88, с.140-141].

Щоб посилити контроль над армією, С. Петлюра під тиском партії соціал-демократів і соціал-революціонерів запровадив у військах структуру Державної інспектури. Прототипом державних інспекторів в Дієвій армії УНР були більшовицькі комісари, котрі керували офіцерами старої російської армії і без відома яких не приймалося жодне важливе рішення. Державна інспектура мала бути “... правою рукою й очима вищої центральної влади... аби врятувати нашу армію від розладу та деморалізації”, що відзначалося в Законі від 13 травня. Наприкінці травня – на початку червня Державна інспектура почала посилено впроваджуватись у військові частини Дієвої армії УНР. Головою інспектури був призначений полковник В. Кедровський [192, т.1, с.197-198; 5, оп.2, спр.2, арк.169].

Найбільшою складністю в реорганізації Дієвої армії УНР у цей період була відсутність матеріального постачання і боєприпасів. Так, Запорізька група мала

тільки 8 гармат. На всю армію було лише 110 тисяч патронів та 3-4 тисячі гарматних набоїв [163, кн.1, с.51-57]. Це було обумовлене тим, що велика кількість військового майна була втрачена під час бойових дій, розграбована місцевим населенням, або потрапила до рук румунів і поляків. Найбільшу кількість складів та ешелонів з військовим майном захопили більшовики. Цей факт відзначав і В.Ленін у телеграмі до В.Антонова, в якій він підкреслював, що військового майна в Україні є достатньо, тому не потрібно накопичувати його, а слід відразу формувати нові частини [182, т.50, с.286-287]. Отже, Дієва армія УНР, яка поспіхом і беззастережно залишала свої військові склади під час відступу, сама мимоволі озброювала частини Червоної армії, збільшуючи тим самим її чисельність та бойові можливості.

Значно посилило боєздатність частин Червоної армії на українському фронті їх переформування в 12-ту і 14-ту армії РСФРР. Це було пов'язано з тим, що командувач Українським радянським фронтом В.Антонов ігнорував вказівки В.Леніна та головкома Й.Вацетіса про перекидання частини сил фронту на допомогу Південному фронту, за що командувач навіть отримав сувору догану від ЦК РКП(б) [26, с.231]. Незадоволений діями В.Антонова, Л.Троцький під час приїзду в Україну у травні 1919 року під приводом створення військово-політичного союзу радянських республік виступив з пропозицією ліквідувати Український радянський фронт. Військово-політичний союз радянських республік, створений 1 червня 1919 р., започаткував унітарну радянську державу [158, с.166]. Зі створенням цього союзу радянська Україна втратила власну армію. Колишня Українська радянська армія була реорганізована у 12-ту і 14-ту армії РСФРР. Відтак, скасувавши Українську радянську армію, російські більшовики остаточно зняли питання про те, з якою метою вони прийшли в Україну. Існування окремої української, хоча й радянської, Червоної армії не відповідало політиці Москви, адже збереження такої армії було б для російських більшовиків політичним самогубством. Для таких політичних партій, як ліві соціал-революціонери ("боротьбисти") і незалежні соціал-демократи, котрі стояли на "радянській платформі" та говорили про допомогу російських більшовиків у створенні самостійної Української Радянської Республіки, ці дії В.Леніна стали

приводом для активізації повстанських виступів вже проти російської радянської Червоної армії в Україні. Частина есерів під “радянськими” гаслами виступила також проти більшовиків [166, с.213]. Із повстанських загонів ці українські партії намагалися створити свою українську Червону радянську армію” [160, с.177-185].

12-ту і 14-ту армії складали 1-ша й 7-ма Українські радянські дивізії, 7-ма, 9-та, 41-ша, 44-та, 45-та, 46-та, 47-ма, 57-ма, 58-ма, 60-та радянські дивізії.

14-та армія на 1 червня налічувала 10 тис. багнетів, 1000 шабель, 7 гармат, 22 кулемети, а її командувачу підпорядковувалась Кримська армія А.Дибенка, в якій нараховувалося 12 тис. багнетів, 1800 шабель, 8 бронепоездів, 7 панцерників, 25 гармат, 48 кулеметів. 14-та і Кримська армії разом воювали проти денікінців та отамана М.Григор’єва.

Найсильнішою була 12-та армія, частини якої, в основному, воювали проти Дієвої армії УНР. На 1 червня 12-та армія займала рубіж Херсон – Миколаїв – Одеса – Тирасполь – Ямпіль – Кам’янець-Подільський – Волочиськ – Луцьк – Сарни і налічувала 57784 багнети, 5414 шабель, 1067 кулеметів, 195 гармат, 12 бронепоездів, 12 панцерників, 16 літаків. Загальна кількість більшовицьких сил в Україні становила близько 180 тис. солдатів і 9 тис. офіцерів, з яких на фронті перебувало відповідно 89848 і 4964 чоловік. (Див. додаток II).

Національний склад Червоної армії в Україні тільки частково був українським. Радянські джерела стверджують, що з 12 дивізій Червоної армії (в тому числі й кавалерійських), які воювали в межах України, тільки дві – 7-ма і 60-та – були створені на території РСФРР з ярославських та уральських робітників. Однак, можна сміливо стверджувати, що таких дивізій, створених з російських робітників, було набагато більше. Наприклад, більшу частину 47-ої дивізії становили інтернаціональні підрозділи, які складали 5 полків загальною чисельністю 5249 чоловік [125, с.93-97,153, 603; 24, т.2, с.195].

У цей період більшовики проводили примусову мобілізацію в Україні, проте ніякої користі від неї не було. Тому Червона армія в Україні мусила отримувати підсилення з Росії. Це визнає й радянський історик А.Лихолат. Він пише, що велику допомогу Червоній армії в Україні “...надали ЦК РКП(б) й уряд РСФРР, надсилаючи військових спеціалістів, озброєння, обмундирування” [189, с.298].

Таким чином, до середини 1919 року проти Дієвої армії УНР воювали могутні регулярні частини Червоної армії. Кількісний склад 12-ої і 14-ої армій постійно змінювався залежно від оперативної обстановки, мабуть тому в радянських джерелах назву однієї і тієї ж самої частини можна зустріти на декількох фронтах. Те, що командування Червоної армії могло перекидати свої сили з одного фронту на інший, передавати дивізії з однієї армії в іншу, надавало більшовикам великої переваги над їхніми противниками. Наявність залізничних вузлових станцій та шляхів у цьому випадку мала вирішальне значення.

Командування українських військ також розуміло всю важливість залізниці. Штаб Дієвої армії вирішив перейти в контрнаступ і вивести війська на лінію Старокостянтинів – Деражня – Нова Ушиця. За планом це дозволило б використати залізничну колію Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський для перекидання військ уздовж фронту. Лінія Волочиськ – Проскурів – Деражня дала б змогу вивезти з Тернополя та Волочиська залишки військового майна, яке ще не потрапило до поляків. Надалі командування Дієвої армії УНР планувало розширити свій плацдарм, захопивши Летичів – Літин – Жмеринку – Могилів. Ця операція, яка отримала назву “Проскурівської”, повинна була вирішити три головних завдання: по-перше, на відвойованих у більшовиків територіях провести мобілізацію й швидко поповнити ряди військ УНР; по-друге, досягти порозуміння з Румунією, щоб залізницею Могилів – Жмеринка забезпечити себе військовим майном і зброєю; по-третє, створити плацдарм для УГА, яка під натиском польської армії відступила до р.Збруч.

Для забезпечення контрнаступу з півночі, з боку Ізяслав – Шепетівка Штаб Дієвої армії УНР планував висунути активний заслін. Для прикриття запілля наступаючих військ від польської армії Західний фронт було відтягнуто за р.Горинь. Щоб полегшити форсування р.Збруч, дивізії Ю.Божка та О.Удовиченка отримали наказ захопити Проскурів. Головний удар у напрямку на Старокостянтинів і Проскурів мала завдати Північна група силами Запорізького корпусу та правого крила групи УСС. Тилом мав стати кордон з Румунією. Румунське командування, боячись загрози з боку більшовиків щодо Бессарабії, прагнуло підтримувати добросусідські відносини з урядом УНР.

Перегрупувавши сили, за наказом Головного Отамана С.Петлюри, 1 червня 1919 р. Дієва армія УНР перейшла в загальний наступ проти Червоної армії на фронті протяжністю 140 кілометрів. Операція по прориву більшовицького фронту закінчилась успішно. Запорізька група і група УСС, яка з лівого боку забезпечувала фланг і тил, захопили Катербург і вийшли на лінію сіл Волинця – Катеринівка – Павутинці; Корниця – Цехівці. Кільце, яке охоплювало Дієву армію, було розірване на північному сході. В результаті цієї операції Запорізька група вже 2 червня своїм надто висунутим флангом загрожувала тилам радянських частин, які знаходились на лівому березі р.Збруч [163, кн.1, с.59].

Волинська група, котра прикривала правий фланг 8-ої Запорізької дивізії і лівий фланг УСС, перебувала у складному становищі. Проти неї більшовики та поляки повели потужну розвідку зі спробами захопити переправи на річках Іква та Тартацька в районі м.Вишневець. Водночас, 1-2 червня на відтинку 10-го полку сірожупанників відбулася сутичка польських і радянських військ, внаслідок якої польська армія відступила [207, ч.5, с.53-54].

2 червня Дієва армія опинилася в критичній ситуації. Польська армія після раптового удару здобула Тернопіль. Через це уряд та Штаб Дієвої армії УНР змушені були переїхати на ст.Богданівка. Польські війська продовжували наступ вздовж залізничної колії. Через зволікання з наступом дивізії отамана Ю.Божка, виникла загроза зриву запланованої операції. Внаслідок цього Волочиськ не був взятий, а весь уряд та Штаб Дієвої армії УНР опинилися затиснутими на залізничній лінії Тернопіль – Підволочиськ. Становище було загрозливим, адже існувала небезпека потрапити у полон як до поляків, так і до більшовиків. Перші зосереджувались на заході, на відстані 20 км; другі – на сході, на відстані 10 км. Становище врятувала 6-та Запорізька дивізія. 3 червня, в результаті запеклих боїв з 1-им Інтернаціональним полком, який складався здебільшого з угорців, вона захопила Чорний Острів. Більшовицьке командування, занепокоєне появою у своєму тилу на залізниці українських частин, залишило Волочиськ та відвело свої частини в напрямку залізниці Фельштин – Ярмолинці. Найважливішим результатом боїв стало здобуття полковником О.Удовиченком, який командував 3-ою дивізією, Кам'янця – Подільського, куди переїхали уряд та Штаб Дієвої

армії УНР [163, кн.1, с.60-61]. Того ж дня Директорія надіслала до польських військ парламентарів із пропозицією припинити бойові дії. Вони також повідомили, що 31 травня надіслана спеціальна делегація від уряду УНР до польського уряду. Внаслідок домовленості, польська армія призупинила свій наступ на схід, що дало військам УНР можливість для передислокування своїх частин і посилення антирадянського фронту [22, оп.1, спр.35, арк.1-16].

4 червня 1919 року після сильних ар'єргардних боїв Волинська група змушена була відступити в район Кременця [207, ч.5, с.54]. Група УСС повела наступ своїм правим флангом на залізничну ст.Антоніни, лівим – на м.Ізяслав. Запорізька група розгорнула бої за Проскурів.

5 червня 1919 року радянські війська перейшли в контрнаступ одразу в двох напрямках: з північного сходу, з району Шепетівки на правий фланг групи УСС; на Кам'янець-Подільський – на 3-тю дивізію. Цим контрнаступом більшовики намагалися стиснути українські війська з двох боків. Частини Дієвої армії УНР відповіли контрударом, внаслідок якого більшовики відступили. Українські війська здобули ст.Антоніни, Великі Пузирки та Шатаву. Подальшому розгортанню наступу українських частин завадив отаман Ю.Божко. Отримавши наказ наступати через Фельштин на Ярмолинці, отаман несподівано наскочив на радянські частини, які відступали з Чорного Острова. Замість того, щоб ударити по флангу більшовиків своєю 2-ою дивізією, отаман віддав наказ відступати. 2-га дивізія взяла Ярмолинці із запізненням, чим ускладнила ситуацію для 3-ої дивізії полковника О.Удовиченка, котра швидко просувалася в напрямку на Нову Ушицю.

6 червня 1919 року Запорізька група силами 6-ої та 8-ої дивізії захопила Проскурів. М.Капустянський відзначає активність запорожців, котрі були як "... вихор, що змітав усе на своєму шляху". Командувач групою полковник В.Сальський 7 червня в оперативному зведенні повідомляв, що "... запорожці били ворога де тільки з ним зустрічалися, і гнали його. Після тимчасових неспіхів не вдалися в журбу, а горіли бажанням боротьби з ним. На загал стомлених Запорожців важко було стримати..." [163, кн.1, с.62].

Таким чином, протягом тижня, внаслідок несподіваності контрнаступу та завдяки витривалості, з якою воювала Дієва армія, більшовики на всьому 140-кілометровому фронті були розбиті й відкинуті назад. Дієва армія захопила під час цієї операції досить великі трофеї: 700 вагонів з військовим майном, 30 гармат, багато боєприпасів. Були відвойовані такі важливі пункти як Ярмолинці, Кам'янець-Подільський, Проскурів. Вони створювали вигідний плацдарм для подальших наступів. В результаті цієї операції з'явилася можливість для переходу з Галичини через Проскурів та Кам'янець-Подільський уряду та Штабу Дієвої армії УНР, а також решти військового майна, яке ще залишилося [163, кн.1, с.62]. Водночас, 7 червня, стався прикрий випадок, який негативно позначився на моральному стані Запорізької групи. Полковник П.Болбочан без наказу ставки за намовою опозиційних до уряду УНР політичних кіл вступив у командування групою. Командування армією і С.Петлюра розцінили це, як спробу чергового заколоту, тому був відданий наказ про арешт П.Болбочана. Згодом його присудили до страти [70, с.10-11]¹.

Вже 8 червня 6-та та 8-ма Запорізькі дивізії, завдавши сильного удару по радянських частинах на лінії В.Пузирки – Меджибіж – Деражня – Нова Ушиця, здобули раніше втрачений рубіж. Успішно просуваючись, Запорізька група до 11 червня вийшла на лінію р.Буг – с.Голосків – Меджибіж. Дивізія отамана Ю.Божка з боями захопила Зіньків та розгорнула наступ на м.Бар [163, кн.1, с.68]. На відтинку Волинської групи з 5 по 10 червня боїв не відбувалося [207, ч.5, с.55]. Група УСС, внаслідок безперервних боїв, розтяглася фронтом на північний схід, з правим флангом біля Старокостянтиніва, а лівим у р.Горинь. (Див. додаток К.1).

Ситуація для більшовиків ставала дедалі загрозливішою. Генерал А.Денікін зі своєю Добровольчою армією розпочав масштабні операції з метою захоплення Донбасу, Харківщини, а потім і всього Лівобережжя. В тилу Червоної армії прокотилася хвиля повстань: загони М.Григор'єва хазяйнували на Катеринославщині та у Причорномор'ї, у районі Гуляй-Поля проти радянської влади виступив Н.Махно, на Волині діяли партизанські загони під командуванням

---

¹ Детальніше див.: Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів: Червона калина, 1995.

О.Соколовського, отаман Д.Зелений воював у районі Таращі, отаман Ангел – на Чернігівщині.

У самій Червоній армії також розпочалися бунти. Наприклад, у 9-му полку і полку “Червоних чортів”, які воювали проти Дієвої армії вибухнув бунт під гаслом “Бий жидів, спасай Україну!” [237, с.65,68].

Несподівану допомогу надала більшовикам УГА, котра 8 червня розпочала Чортківську наступальну операцію під командуванням генерала О.Грекова. Майже безнадійне становище Галицької армії, що знаходилася на галицькому Поділлі між Дністром з півдня і Збручем зі сходу, покращилося, коли почали наступати війська Директорії. Після захоплення Проскурова та Кам’янець-Подільського більшовики були відтиснуті від Збруча, а УГА зі сходу була забезпечена надійним тилом. Це дало змогу Начальній команді віддати розпорядження на контрнаступ проти поляків. Польське командування було змушене свої війська, які стояли проти Червоної армії на Волині, кинути на Галицьку армію. Радянське командування, скориставшись цією нагодою, почало також перебазовувати свої війська з польського фронту на фронт з Дієвою армією УНР [159, с.250-251].

Підтягнувши резерви, командування Червоної армії підготувало контрманевр, щоб затримати успішне просування Дієвої армії. Для реалізації цього плану були створені дві ударні групи. Вони повинні були одночасно почати наступ з півночі та заходу в тил Запорізької групи і захопити Проскурів. Північна група більшовиків у районі Ізяслава – Шепетівки нараховувала близько 4 тис. багнетів, 1 тис. шабель та 2 бронепоезди. Західна група в районі Шумська – Катербурга налічувала до 3 тис. багнетів та 500 шабель. Одночасно Жмеринська група Червоної армії силою до 2500 бійців мала розпочати наступ на Проскурів, щоб відтягти на себе частини Запорізької групи і надати можливість іншим двом групам зайти у тил запорожцям.

11 червня частини Червоної армії перейшли у контрнаступ. Скориставшись послабленням групи УСС, сили якої були розкидані на широкому фронті, більшовики головний удар завдали на правому фланзі січових стрільців і відкинули їх від залізничних шляхів. Водночас, своїм наступом вони примусили

найбільш слабку з груп Дієвої армії – Волинську – відійти за р.Горинь. Таким чином, на відтинку фронту групи УСС головний рубіж оборони був прорваний. Проскурів опинився під загрозою захоплення червоними військами [163, кн.1, с.69-70]. Щоб виправити становище, Штаб дієвої армії УНР відтягнув дві північні групи УСС і Волинську на р.Случ для стримування наступу Червоної армії на цьому рубежі.

14 червня, після кровопролитних боїв, 6-та Запорізька дивізія здобула станцію Деражня, 8-ма Запорізька дивізія – Милятичів, 2-га дивізія – Ялтушків, 3-тя – Нову Ушицю. Група УСС та Волинська група в запеклих боях утримували рубіж на р.Случ.

Після виснажливих півмісячних боїв війська УНР на 16 червня займали такі позиції: на правому фланзі вздовж р.Случ стояли група УСС та Волинська група; у центрі та на лівому фланзі – Запорізька група; 2-га та 3-тя дивізії зайняли вигідний рубіж Меджибіж – Деражня – Ялтушків – Нова Ушиця [159, с.172-176]. До кінця місяця Дієва армія УНР і Червона армія зі змінним успіхом та великими втратами обороняли цей плацдарм. Жодній зі сторін не вдалося заволодіти стратегічною ініціативою [171, с.151-154].

На кінець червня Дієва армія УНР, ведучи постійні бої, конче потребувала відпочинку. В зв'язку з цим група УСС була відведена в резерв у район Фельштин – Чорний Острів. Волинська група, яка поповнювалася за рахунок мобілізованих і повинна була замінити на фронті січових стрільців, ще не була повністю боєздатною. Лише Запорізька група продовжувала бойові дії. 2-га і 3-тя дивізії енергійно й успішно вели наступ на Жмеринку – Могилів, щоб захопити залізничні станції Жмеринка – Одеса. (Див. додаток К.2)

М. Капустянський оцінював загальний стан українських частин як “досить тяжкий”. Січові стрільці були настільки втомлені безперервними боями, що полковник Є.Коновалець наполегливо вимагав їх замінити і навіть погрожував залишити фронт.

Червона армія, виснаживши тяжкими боями Добровольчу армію, примусила генерала А.Денікіна на деякий час призупинити наступ. Радянському командуванню необхідно було в найкоротший час остаточно розгромити Дієву

армію, та перекинути частини, які б звільнялися, на боротьбу з Добровольчою армією і придушення повстань у себе в тилу. До Красилова та Старокостянтинова були переведені свіжі сили. 1 липня Червона армія перейшла в наступ, метою якого було захопити Проскурів і відрізати війська УНР від р.Збруч, тобто від УГА. Наступ проводився силами Північної групи радянських військ (5 тисяч багнетів, 800 шабель) вздовж шосе Старокостянтинів – Проскурів і з Красилова на Миколаїв, а також Західною групою (2500 багнетів, 400 шабель) у напрямку на Базалію – Купіль.

Радянське командування вибрало для наступу найсприятливіший момент, бо заміна на фронті групи УСС на Волинську групу ще не закінчилася. Бої йшли зі змінним успіхом. Більшовики постійно зміцнювали свої підрозділи в районі Проскурова. В Північній і Західній групах були зосереджені всі три бригади 44-ої дивізії, два інтернаціональні полки 47-ої дивізії та 15 ескадронів кінноти. В резерві знаходилися три полки. Разом у Північній і Західній групах Червоної армії нараховувалось 10 тис. багнетів та шабель [163, кн.1, с.95].

Дієва армія УНР на цьому напрямку мала тільки 6 тис. багнетів, резервів уже не було, а також бракувало боєприпасів та іншого військового майна, що стало одною з головних причин втрати вигідного рубежу. “Деякі козаки не маючи патронів випускали останні в себе, аби не попасти беззбройними в руки більшовикам. Командир 7-ої дивізії відмовився ... перейти в контратаку з огляду на відсутність набоїв”, – таку страшну картину під час боїв за Проскурів описує М.Капустянський [163, кн.1, с.102].

4 і 5 липня українські частини змушені були вести бойові дії у надзвичайно важких умовах. Зв'язок між частинами, групами та Штабом Дієвої армії УНР був розірваний. Поразки на фронті негативно вплинули на моральний стан військ: бійці були втомлені, їх охопила апатія. В ніч з 5 на 6 липня, після п'ятиденних тяжких боїв, через відсутність резервів і набоїв Запорізька група залишила Проскурів. Таким чином, Дієва армія була відкинута на південь від залізничної колії Війтівці – Проскурів. Хоча 3-тя дивізія полковника О.Удовиченка і тримала важливий вузол – Жмеринку та всю залізничну колію Жмеринка – Могилів, це суттєво не змінило стратегічну ситуацію Дієвої армії УНР. Доля Жмеринки з

відступом Запорізької групи з Проскурова була наперед визначеною [163, кн.1, с.96-102].

Червона армія, завдавши серйозного удару по Дієвій армії, на початку липня звела нанівець усі її досягнення за місяць боротьби. В жорстоких боях більшовики примусили війська УНР відступити та вести виснажливі оборонні бої за Кам'янецький плацдарм [237, с.76-77, 96-98]. (Див. додаток К.3).

В результаті Проскурівської операції Дієва армія УНР спочатку здобула, а потім втратила м. Проскурів – важливий залізничний та адміністративний центр. Усі бої, які йшли у районі Проскурова в кінці червня – на початку липня 1919 року, були програні. Втративши Проскурів, війська УНР змушені були залишити ще один важливий стратегічний вузол – Жмеринку. Отже, втраченою була велика територія, на якій уряд УНР сподівався провести мобілізацію для поповнення своєї армії. Однак, мобілізація без озброєння новобранців була неможливою, а саме зброї і набоїв в Дієвій армії УНР катастрофічно не вистачало. “...Деструктивність тилу і праці урядових органів, – писав генерал М.Капустянський, – що не зуміли налагодити постачання до тої міри, що фронтовим частинам доводилося самим і воювати і здобувати собі відживлення. Про регулярну доставку обмундирування та амуніції на фронт не було навіть мови” [163, кн.1, с.102]. На думку М. Капустянського, головним недоліком та причиною невдачі Проскурівської операції, були не переважаючі сили противника, а відсутність боєприпасів. На початку Проскурівської операції Дієва армія УНР нараховувала близько 15 тис. чол., а в її тилу знаходилась майже така ж кількість неозброєних новобранців, котрі змушені були очікувати, поки їх забезпечать зброєю [237, с.61].

М.Безручко, аналізуючи у Проскурівську операцію, називає п'ять причин поразки: 1) переважаючі сили ворога; 2) розтягнутість фронту; 3) відсутність резерву; 4) втомленість бійців; 5) нескоординованість зусиль різних частин. Ці причини названі правильно з суто воєнної тактичної точки зору, проте в ході операції їх було значно більше [121, с.251]. Розглянемо їх детальніше.

За час прориву фронту та проскурівських боїв Дієва армія УНР зазнала важких втрат. Було багато поранених, які не мали належної медичної допомоги через примітивність останньої [100, с.105].

Однією з важливих причин невдачі Проскурівської операції було те, що дві українські армії – УГА та Дієва армія УНР – діяли неузгоджено. Цей факт був абсолютно незрозумілим ні з політичної, ні, особливо, з воєнної точки зору. Дві армії, прилягаючи одна до одної, забезпечували тим самим свої тили. Внаслідок неузгодженості дій армій, будь-яка операція з боку однієї з них ставила іншу під загрозу. В даному випадку УГА, успішно розпочавши Чортківську операцію 8 червня, сама того не бажаючи, допомогла більшовикам, оскільки поляки перекинули з їхнього фронту свої війська проти Дієвої армії УНР. Така нескоординованість негативно вплинула на бойові дії обох українських армій.

Похитнув моральний і бойовий дух Дієвої армії УНР розстріл колишнього командувача Лівобережного фронту полковника П.Болбочана, котрий користувався великою повагою та авторитетом як серед офіцерів, так і серед рядового складу військ УНР. 29 червня П.Болбочан був розстріляний [150, с.176]. Саме у цей період Запорізька група, будучи цілком боєздатною, не робить жодних спроб оволодіти Красилівським плацдармом та переправами на р.Случ, як наказує їй Штаб Дієвої армії УНР. Запорожці фактично ігнорували всі розпорядження, що надходили з Головного штабу: “Штабарм видає розпорядження, обстоює необхідність активних чинів з боку Командувача Запорізькою групою, але все надаремно. Полковник В.Сальський, такий енергійний і активний раніше, став тепер пасивним і в’ялим”[163, кн.1, с.93]. М.Капустянський пише, що С.Петлюра, який користувався великою популярністю у військах, повинен був виїхати в Запорізьку групу та “... порушити їх наперед”, як він завжди робив у таких випадках. Очевидно, Головний Отаман відчував власну вину за смерть полковника П.Болбочана, тому в Запорізьку групу він побоявся показатися. А “... піднести настрій... і рішуче домагатися активних чинів” від полковника В.Сальського в такий трагічний для Запорожців момент нікому б не вдалося, навіть С.Петлюрі. Розстріл популярної не тільки в Запорізькій групі, а й у всіх

українських військах людини, негативно вплинув на настрої в армії, що призвело до поразки в останній фазі Проскурівської операції [163, кн.1, с.93,103].

Ставлення місцевого населення до Дієвої армії також вплинуло на перебіг бойових дій. Так, М.Капустянський стверджує, що успішному веденню боїв з більшовицькими військами група полковника О.Удовиченка зобов'язана симпатіями місцевого населення. Цілком протилежною була ситуація у Волинській групі, ставлення до якої у населення було ворожим. Це негативно вплинуло на моральний стан її особового складу. [163, кн.1, с.76,96]. Підполковник В.Прохода свідчить, що на відтинку фронту 11-го Волинського полку біля м.Вишневець 10 червня від більшовицького гарматного вогню загорілось кілька хат. “Останнє так роздратувало вороже настроєних до “петлюрівців” селян, що вони почали зі зброєю вимагати від Сірих негайно забратись із села... Захопили трьох козаків і вкинули у вогонь” [207, ч.5, с.55]. Ці обставини негативно впливали на дії Волинської групи, яка й без того вважалась не найкращою з усіх українських армійських груп.

Проте головною причиною поразки Проскурівської операції як з військово-тактичної, так і з політичної точки зору, можна вважати неспроможність Директорії та Штабу Дієвої армії УНР налагодити зв'язок із повстанським рухом. У середині червня Дієва армія координувала свої дії лише з повстанцями Літинського та Летичівського повітів [163, кн.1, с.76]. Разом з тим, майже вся Україна в той період була охоплена антибільшовицькими повстаннями. За даними Голови уряду УРСР Х.Раковського, протягом червня-липня проти більшовицької влади відбулося 328 повстань [166, с.213]. Повстанці сковували сили Червоної армії загальною кількістю до 21 тис. чол. [238, с.158]. Декілька великих повстанських угруповань у червні-липні 1919 року намагались створити три корпуси. 1-ий корпус Ю.Мазуренка – Ю.Тютюнника мав діяти в Сквирському повіті, 2-ий корпус отамана Д.Зеленого – на Трипіллі, 3-ій корпус М.Григор'єва – у межах Херсонщини. Загальна чисельність цих корпусів становила майже 22 тис. чол. Але ці повстанські сили діяли не узгоджено, тому що ними керували різні політичні партії. А отаман М.Григор'єв, намагаючись об'єднати свої загопи із силами отамана Н.Махна, взагалі був розстріляний Н.Махном.

Окрім цих великих напіввійськових повстанських формувань, існувала значна кількість селянських загонів, лише в Липовецькому повіті число повстанців сягало більше 10 тис. чол. [162, т.1, с.148]. Загальна чисельність повстанських загонів не піддавалася навіть приблизному обліку. Оскільки число повстанських груп постійно зростало, незалежні соціал-демократи і боротьбисти утворили Всеукраїнський революційний комітет, а згодом 25 червня – Головний повстанський штаб. Однак цей Повстанський штаб, який очолив Ю.Мазуренко, вважав своїм завданням не тільки боротьбу з окупаційним урядом Х.Раковського, але й боротьбу проти внутрішньої реакції, під якою розумілася влада Директорії УНР [69, с.30].

Штаб Дієвої армії УНР спробував об'єднати національні сили в єдиний фронт, але це йому не вдалося. Політичні суперники ні в чому не бажали поступатися один одному. Проте переговори уряду Б.Мартоса з тими силами, які очолювали повстанський рух в Україні, тривали. Деякі з політичних лідерів і військових керівників цього руху навіть приїхали в липні для переговорів до Кам'янця-Подільського. До цього часу політичні амбіції кожної зі сторін досягли свого апогею. Наочним прикладом внутрішніх протиріч в українському політичному таборі став арешт членів Головного штабу повстанського війська Ю.Мазуренка, М.Ткаченка, А.Пісоцького та інших, а також розстріл командира повстанської дивізії Я.Дяченка [36, т.3, с.143-146]. Хоча Головний повстанський штаб, до якого входили незалежні українські соціал-демократи та есери і виступав за реорганізацію уряду УНР на радянських засадах, він все ж вважав своїм головним ворогом більшовиків. Тому члени повстанського штабу, прибувши на переговори, намагалися досягти згоди з урядом щодо вироблення спільної політичної програми та об'єднання всіх військових сил. Але С.Петлюра і переважаючі в уряді соціал-демократи не сприйняли політичної програми Повстанського штабу [247, с.144-147]. Отже, уряд УНР загрузнув у політичних чварах і не спромігся консолідувати у війні зі спільним ворогом – Червоною армією – ті політичні сили, котрі мали реальний вплив на повстанський рух. Призначення ж С.Петлюрою отамана О.Волоха, людини амбіційної та

непопулярної, Головним отаманом усіх повстанських військ України, остаточно поховало всі надії на позитивне вирішення цього питання.

Директорія, маючи власну армію та військових фахівців, не змогла прийти на допомогу селянству й очолити повстанський рух. Як пише Н.Полонська-Василенко: “У цьому була колосальна, фатальна помилка, ... бо всередині 1919 року повстанці володіли майже цілою Україною, за винятком Волині та Поділля...” [204, с.526].

Маючи зв'язок тільки з повстанцями Літинського та Летичівського повітів, невелика Дієва армія УНР самотужки змушена була воювати на своїх фронтах.

7 липня фронт Дієвої армії УНР, відступивши на південь від залізниці Волочиськ – Проскурів, закріпився на лінії – Зіньків – Ярмолинці – Городок – Гусятин. Радянські війська на цьому фронті становили найбільшу загрозу з півночі та із Жмеринського напрямку. Стан частин Дієвої армії був “жалюгідний”. Навіть слабкий натиск незначних ворожих сил примусив би війська УНР відступити. Дорога на Кам'янець фактично була відкрита [121, с.253]. 9 липня Наказний отаман О.Осецький та командувач українських військ В.Тютюнник повідомили уряд, якщо протягом трьох днів до Дієвої армії УНР не прийде на допомогу Галицька армія – ліквідація фронту неминуча. Червона армія знаходилась на відстані 21 км від Кам'янець-Подільського. Відступати було нікуди. На допомогу Польщі та Румунії годі було розраховувати. В таких умовах ліквідація фронту безумовно означала й ліквідацію УНР.

Галицька армія, не маючи ні засобів, ані сил для протистояння подальшому натиску польської армії, знову опинилась у тому самому трикутнику між Збручем та Дністром, з якого розпочала свій контрнаступ (Чортківська операція).

Починаючи від 9 липня представники уряду УНР майже безперервно виїжджали до Галичини, переконуючи Є. Петрушевича і військове керівництво Галицької армії у необхідності спільних з Дієвою армією УНР дій проти радянських військ. Є.Петрушевич вагався. Стосунки уряду УНР з галицьким урядом були напруженими, оскільки ще 9 червня, у зв'язку з критичним станом на фронті, Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат проголосив Є. Петрушевича Диктатором [191, с.107]. Безумовно, демократично

зорієнтована Директорія позитивно це сприйняти не могла. Щоб продемонструвати своє негативне ставлення до такого рішення, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства у справах ЗОУНР, яке очолив С.Вітик, а Є. Петрушевич був виведений зі складу Директорії.

За спогадами С.Ярославина через С.Вітика Директорія хотіла “...виконувати в Галичині свою владу” [254, с.41]. Стосунки ставали більш ніж холодними. Неприязнь Петрушевича до уряду УНР була настільки великою, що він розпорядився заарештувати в Галичині експедицію державних паперів, яку Міністерство фінансів переводило зі Станіславова до Кам’янець-Подільського [101, с.95].

Зважаючи на важкий стан справ на фронті, уряд ЗОУНР і військове керівництво розглянули декілька варіантів виходу із критичної ситуації. А саме: перехід на Румунську територію; переговори з Польщею; угода з більшовиками; перехід за р.Збруч до УНР. Але румуни відмовилися пропустити УГА на свою територію [192, т.2, с.13]. З Польщею Є.Петрушевич не міг домовитися, бо вона вимагала повного контролю над Східною Галичиною по р.Збруч. Деякий час серйозно обговорювався і варіант згоди з більшовиками, проте він також був відхилений. Висунуті більшовиками умови – розрив з Дієвою армією УНР та вилучення з її лав усіх галичан, підпорядкування УГА командуванню Червоної армії, були неприйнятними. Ці умови вели до ліквідації ЗОУНР та її армії і перетворювали західноукраїнські землі у плацдарм боротьби за європейську пролетарську революцію [194, с.147].

Галицькій армії залишався єдиний вихід – перехід за р.Збруч до УНР.

Уряд ЗОУНР і командування УГА розглядали Галичину як єдиний оплот української державності, адже внутрішньо- та зовнішньополітичне становище у Наддніпрянщині та трагічна ситуація на її фронтах вказували на те, що Дієва армія УНР навіть за допомоги Галицької армії не поліпшить становища [159, с.290]. Одночасно уряд ЗОУНР сподівався на позитивне рішення щодо своєї проблеми з боку Найвищої Ради Антанти та очікував повідомлень про це з Парижа.

На прохання С.Петлюри Начальна команда УГА надіслала 5-ту бригаду Українських січових стрільців у кількості 2 тис. чол. на Проскурівський напрям. Перейшовши р.Збруч, 5-та бригада 10 липня зайняла Чорний Острів, не зустрівши жодного опору [126, т.1.С.483]. Проте допомога лише однієї галицької бригади не могла зміцнити Дієву армію, яка намагалася розширити свій плацдарм. Навпаки, до 13 липня становище на фронті УНР не покращилося, а погіршилося. Більшовики вдарили по 5-ій бригаді УГА, яка самотньо стояла на півночі під Війтівцями, змусивши її відійти до Збруча. Галицькі підрозділи зазнали великих втрат. Відкинувши 2-гу дивізію отамана Ю.Божка на Копайгород, Червона армія зайняла Жмеринку, потім Бар, Ялтушків, Нову Ушицю й безпосередньо загрожувала Кам'янець-Подільському [159, с.287].

З 13 липня для Директорії УНР ситуація покращується. В цей день Начальна команда отримала рішення Найвищої Ради Антанти, за яким Польща одержувала всі повноваження на окупацію Східної Галичини по р.Збруч [196, с.64; 171, с.153]. Повідомлення про це рішення приголомшило лідерів ЗОУНР. Вони змушені були фактично припинити збройні дії проти польської армії та укласти військову угоду з С.Петлюрою про спільну боротьбу з Червоною армією. Спільні дії були можливі, на думку Є.Петрушевича, за таких умов: по-перше, Директорія та уряд УНР повинні проводити демократичну політику без ухилів у бік “радянськості”; по-друге, зміна уряду Б.Мартоса; по-третє, скасування Міністерства для Галичини. Директорія УНР прийняла всі ці вимоги Диктатора ЗОУНР, після чого він дав наказ УГА перейти р.Збруч [98, ч.2, с.19].

У цей час Дієва армія УНР отримала невелику допомогу. Загони отамана М.Григор'єва, зазнавши від більшовиків поразки, розбіглися [108, ч.88, с.1]. Залишки їх під проводом Ю.Тютюнника прориваючись з боями, прибули до Кам'янця-Подільського. Їх склад становив 1734 чоловіки, у тому числі 1364 багнетів, 54 шаблі, 1 гармата і навіть оркестр [145, ч.5, с.20-21].

З групи отамана Ю.Тютюнника було сформовано 5-ту Селянську та 12-ту Стрілецьку дивізії [5, оп.2, спр.4, арк.193]. Із заходу на допомогу підійшли ще дві бригади УГА. За допомогою цих сил Дієва армія УНР змогла забезпечити простір для переходу Галицької армії за р.Збруч. Волинська, Запорізька групи та група

УСС звільнили від радянських військ залізницю Гусятин – Городок – Ярмолинці; група Ю.Тютюнника і 2-га дивізія підійшли до Жмеринки; 3-тя дивізія спинила просування 45-ої радянської дивізії у районі Вапнярки і Рахніва. Межі території, яку здобули українські війська, розширилися до Дністра на півдні, від р.Збруч на схід, з півночі у районах Гусятин – Ярмолинці – Бар, та на захід – залізниця – Жмеринка – Вапнярка до Дністра, що підготувало плацдарм для давно очікуваного переходу Галицької армії на територію, контрольовану військами УНР. [159, с.287]. (Див. додаток К.4).

До середини липня частини Галицької армії розташувались уздовж р.Збруч, очікуючи наказу про його перехід. 15 липня Начальна команда Галицької армії видала наказ про загальний відступ за р. Збруч [126, т.2, с.131].

До 18 липня 1919 р. усі три групи Дієвої армії УНР активізували на своїх напрямках бойові дії проти частин Червоної армії. Така активність була зумовлена необхідністю виключення можливих контрманеврів з боку радянських військ по флангах УГА під час її переходу через р.Збруч. Повсюдно на цих напрямках частини Червоної армії зазнавали поразки. Як згадував командир 3-ої дивізії полковник О.Удовиченко, з прибуттям УГА настроїв в Дієвій армії УНР набагато поліпшився [237, с.89].

На 18 липня групи Дієвої армії займали такі позиції: група Ю.Тютюнника (2-га, 5-та, 12-та дивізії) – Нова Ушиця – Дунаївці; група полковника О.Удовиченка (3-тя дивізія) знаходилася в районі ст.Вапнярка; Запорізька група (6-та, 7-ма, 8-ма дивізії) на лінії Шарівка – Ярмолинці; група УСС (9-та, 10-та, 11-та дивізії) – Жишинці – Мудроголови – Олексинець Польний; Волинська група (1-ша, 4-та дивізії) – Городок – Нове Поріччя.

УГА розташувалося на наступних позиціях: 1-ий корпус під командуванням полковника О.Микитки – м.Лянцкорунь; 2-ий корпус полковника А.Вольфа – м.Орин; 3-ій корпус, який очолював полковник А.Кравс – Фрідрівці – Залуччя. Таким чином, плацдарм, який займали об'єднані українські армії, сягав в глибину 80 км і в ширину 350 км [163, кн.2, с.59-62].

Незважаючи на те, що обидві українські армії були виснажені безперервними боями, командування Штабу Дієвої армії УНР і Начальна команда УГА вирішили,

що для подальших бойових операцій цей плацдарм замалий і його потрібно розширити. Момент для наступу на Червону армію й розширення плацдарму був обраний дуже вдало.

Радянське командування Південного фронту, зосередивши всю увагу на знищенні військ УНР, почало програвати бої з Добровольчою армією в Україні. Наприкінці червня А.Денікін активізував наступальні операції на Українському фронті, захопивши 25 червня Харків, 28 червня – Катеринослав. Частини денікінських військ швидко просувалися в напрямку на Полтаву [1, оп.1, спр.167, арк.59]. 3 липня 1919 р. генерал А.Денікін видав наказ про наступ на Москву з метою реставрації Російської імперії. Добровольча армія просувалася на північ і захід України без особливих труднощів. Командування Південного радянського фронту було змушене кинути проти білогвардійців 14-ту армію, залишивши, таким чином, проти Дієвої армії УНР тільки 12-ту радянську армію. Тоді ж, у середині липня, уряд УНР намагався домовитися з представниками Добровольчої армії про спільні бойові операції проти Червоної армії. Для цього в Бухарест до денікінського генерала В.Геруа був відправлений полковник А.Стрижевський. Хоча ця місія не дала позитивних наслідків, ситуація сприяла наступові на Червону армію, адже становище радянських військ в районі Дубно, Сарн, Рівного також було нестабільним. Це зумовлювалося тим, що польська армія, розпочавши наступальні дії проти Червоної армії у Білорусії, загрожувала з боку Волині з-за р.Збруч [246, с.186, 203].

У тилу Червоної армії розгорнулася повстанська війна проти радянської агресії. Лише за першу половину липня 1919 р. у Київській губернії відбулося 111 повстань, у Полтавській – 37, у Чернігівській – 12, у Волинській – 12, у Херсонській – 14 повстань [205, с.28]. Радянське командування в Україні було змушене відкликати з фронту бойові частини для придушення цих повстань.

Значно сприяло наступу українських армій і те, що деякі повстанські загони підпорядкувалися Штабу Дієвої армії УНР і згідно з його наказом повинні були вести бойові дії одночасно з українськими військами. До таких повстанських загонів належали повстанські формування Павловського, Кобзи, Сушка, Соловчука, Зеленого, Соколовського, Мордалевича, Чучупаки, Струка, Клименка,

Заболотного, Волинця, Шепеля [246, с.199]. Кількість повстанців у цих загонах важко підрахувати, адже це були нерегулярні війська.

Проте, незалежно від кількості повстанців у цих формуваннях, їх наявність у тилу Червоної армії мало велике стратегічне значення для Дієвої армії УНР. Радянська Рада Оборони України змушена була постійно приділяти увагу своїм тилам [18, оп.1, спр.7, арк.55-60]. Наприклад, тільки проти загону Д.Зеленого радянське командування спрямувало частини, загальною кількістю до 1500 чол. Після того, як вони зазнали поразки від повстанців, проти отамана Д.Зеленого було кинуте вже, так звану, дивізію Трипільського напрямку. Допомогала Червоній армії і авіація, котра лише за один день 15 липня скинула на Трипілья 8 пудів бомб [24, т.2, с.261, 792].

Щоб розглянути подальші операції об'єднаних українських армій, важливо визначити співвідношення українських сил із силами Червоної армії.

Прибуття УГА значно зміцнило український антибільшовицький фронт. До тих 15 тис. чол., що складали Дієву армію УНР після реорганізації, приєдналася дисциплінована регулярна Галицька армія, в яку входило 85 тис. військовиків. За винятком адміністративного апарату, бойові сили УГА налічували близько 48 тис. чол. [246, с.194; 245, с.140]. Отже, разом об'єднані армії становили силу в 63 тис. чол.

Червона армія, котра протистояла об'єднаним українським арміям, в основному, складалася з частин 12-ої армії, яка з середини липня 1919 р. стала називатися Південною групою Південного фронту. За оперативними даними, на 12 липня три дивізії 12-ої армії нараховували: 44-та дивізія – 15423 багнетів, 1741 шабель, 581 кулеметів, 79 гармат; 45-та дивізія – 8630 багнетів, 662 шабель, 95 кулеметів, 40 гармат; 47-ма дивізія – 950 багнетів, 8 кулеметів, 18 гармат. Разом – 25003 багнети, 2403 шаблі, 684 кулемети, 137 гармат.

У цьому переліку не згадується 58-ма дивізія, тому що на 12 липня вона була повністю розкладена, а 3-тя бригада у повному складі перейшла на бік Н.Махно. Згодом, після того, як командир дивізії І.Федько навів порядок у 58-ій дивізії, вона разом із 47-ю дивізією налічувала 5450 багнетів, 555 шабель і 18 гармат. Таким чином сили 58-ої дивізії становили: 4500 багнетів, 555 шабель.

Не згадується тут про 1-шу радянську стрілецьку дивізію, яка 15 серпня 1919 р. увійшла до складу 44-ої дивізії, а до цього ще діяла під своєю старою назвою.

Можна зробити висновок, що проти об'єднаних українських армій воювали частини регулярної Червоної армії, в яких було приблизно 30 тис. багнетів, 3 тис. шабель, 700 кулеметів, 140 гармат [24, т. 2, с.252-253, 299-300, 322-324,377-378]. Отже, чисельно, українські армії на своєму фронті переважали Червону армію майже вдвічі. Проте, глибше вивчаючи різноманітні джерела, можна зробити висновок, що наведені цифри є неостаточними. Посилаючись тільки на два радянських видання – “Гражданская война на Украине” та “Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад в Україні (1917 – 1920)”, можна стверджувати, що сили противників були рівними.

На українсько-радянському фронті, крім 12-ої армії, бойові дії проводили різноманітні допоміжні частини, які мали різноманітний склад, але в оперативному відношенні підпорядковувалися штабу 12-ої армії у Києві. З цих частин найбільшими були: Бессарабська дивізія у складі двох бригад; дві бригади особливого призначення (Прикордонна дивізія, в лавах якої воювали латиші та китайці, 1-ша Інтернаціональна бригада С.Частека у Києві); 1-ий Інтернаціональний угорський полк Р.Фекете у Жмеринці; по одній бригаді 4-ої та 8-ої дивізії; 3-ій Інтернаціональний угорський полк Л.Гавро; два полки Київської бригади; бригада збірної дивізії Д.Мєдведева, а також комендантські полки, батальйони, загони Надзвичайної комісії (ВЧК), поповнення, які прибували із вже розгромленого колчаківського фронту (запасні батальйони), Дніпровська воєнна флотилія [24, т.1,с.386-387; т.2, с.205-206, 303, 314-315; 150, с.46, 236-237, 244-245]. Оскільки радянські полки, щонайменше, налічували по 600-700 чол., можна стверджувати, що загальна чисельність допоміжних частин 12-ої армії складала не менш як 30 тис. чол. Саме з таких роздроблених частин на Жмеринському напрямку була створена радянська Жмеринська група, яка воювала проти групи Ю.Тютюнника [163, кн.2, с.37].

Такий аналіз впливає безпосередньо із радянських джерел, хоча в них постійно підкреслюється, що у противника завжди була перевага в силах. Радянський воєнний історик М. Какурин також підтверджує результати цього

аналізу. Вказуючи, що війська ВЧК, прикордонної, залізничної охорони і цукрових заводів склали 50% від загальної чисельності військ бойового призначення, М.Какурин підкреслює, що це співвідношення цілком відповідає вимогам періоду громадянської війни. Виходячи з того, що радянський Західний фронт разом з 12-ою армією нараховував до 140 тис. чол., легко дійти висновку, що війська спеціального призначення цього фронту склали 70 тис. чол., менша половина яких перебувала в тилу 12-ої радянської армії [162, т.2, с.255]. Отже, проаналізувавши чисельність військових частин Червоної армії на антиукраїнському фронті, бачимо, що регулярні сили радянської та українських армій мали майже однакові військові можливості. (Див. додаток Л).

18 липня командування радянської 12-ої армії, стурбоване переходом УГА через р.Збруч, спрямувало на Український фронт усі свої сили, які були в його розпорядженні на той момент. Червона армія розпочала наступ на українські армії у двох напрямках: на півночі – по лінії Ярмолинці – Гусятин і на сході – по лінії Вапнярка – Жмеринка. Причому, до Жмеринки для підсилення 45-ої дивізії з Одеси прибули інтернаціональні та матроські частини, а також з-під Сарн два полки червоноармійців були перекинуті на Проскурівський напрямок. На Вапнярський напрямок у районі Крижополя радянське командування додатково стягнуло ще близько 1500 чол. [163, кн.2, с.64]

До 25 липня бойові дії проти Червоної армії головним чином вела Дієва армія УНР. УГА, повільно просуваючись за військами Директорії, ще упорядковувалася й тому знаходилася в резерві. Згідно з рішенням Начальної команди та Штабу Дієвої армії УНР їй відводилася роль другого ешелону в бойовому розташуванні об'єднаних армій. (Див. додаток К.5).

Бої в цей період були запеклими і кровопролитними, жодна сторона не поступалася іншій.

На Вапнярському напрямку група полковника О.Удовиченка до 25 липня у боях з 45-ою радянською дивізією намагалася заволодіти Вапняркою і тим самим перервати лінію радянського фронту Жмеринка – Вапнярка. В ході бойових дій частини Червоної армії зазнали великих втрат, ст.Вапнярка переходила із рук в руки. Після того, як у район Крижополя радянське командування стягнуло

додаткову допомогу в кількості 1500 чол., група О.Удовиченка змушена була залишити залізницю на відтинку ст.Рахни – ст.Вапнярка. Радянські частини її не переслідували, бо на це у них бракувало сил. Про запеклість боїв можна судити навіть із втрат, яких зазнав 8-ий полк третьої дивізії Дієвої армії, зі складу якого пораненими та вбитими вибуло до 40 % бійців.

На Жмеринському напрямку група Ю.Тютюнника перетинає залізничний шлях Жмеринка – Деражня, але Жмеринку українським частинам захопити не вдалося, бої велися тільки в околицях міста.

На Проскурівському напрямку частини радянської 1-ої дивізії змусили Запорізьку групу залишити Ярмолинці, Волинську групу – Городок, групу УСС – Франпіль. Щоб хоч якось виправити становище, Штаб Дієвої армії УНР розробив план операції та видав наказ, у відповідності з яким усі групи мали перейти у контрнаступ. Група УСС у ніч з 20 на 21 липня повинна була відтягнути 11-ту дивізію в резерв. Тої ж ночі ця дивізія мала вирушити у напрямку до Левади та разом з усіма групами вранці 21 липня завдати удару по тилах радянських військ. Це було досить ризиковане рішення з боку Головного штабу, адже Червона армія вже захопила Смотрич, глибоко просунулася на південь і загрожувала тилам та флангам УСС. Враховуючи, що на той час Волинська група на лівому фланзі була майже небоєздатна, відтягувати 11-ту дивізію з цього флангу в резерв було надто ризиковано, бо за умови наступу на цьому відтинку радянських частин Волинська група та група УСС були б розбиті. Проте цей ризик виявився виправданим. Поява в тилу Червоної армії 11-ої дивізії викликала паніку в радянських військах. При незначних втратах УСС був розбитий Таращанський полк 1-ої дивізії, захоплено в полон 500 червоноармійців, здобуто 30 кулеметів, 700 рушниць і полковий обоз з майном [163. кн.2, с.63-69; 38, с.123].

Ця операція штабу військ УНР ще раз підтвердила високий професіоналізм його офіцерів в оперативному мистецтві. А блискавичне здійснення операції – бездоганну виконавчу дисципліну підпорядкованих штабу частин.

Отже, до 25 липня Дієва армія УНР вела тяжкі бої. Хоч УГА і не брала безпосередньої участі в бойових діях, але, розгортаючи свої частини в тилу українського фронту, тим самим морально підтримувала війська Директорії.

Червоної армії не вдалося зламати фронт на Вапнярському та Жмеринському напрямках, а на Проскурівському напрямку частини Дієвої армії УНР, розгромивши полк Таращанської бригади 1-ої дивізії, змусили радянські частини відійти майже під Проскурів. Загрози, що Кам'янець-Подільський буде захоплений Червоною армією вже не було. А найголовніше, що після такої поразки радянські частини взагалі не могли вести наступальні операції на цьому напрямку.

Витримавши наступальні удари Червоної армії, українські об'єднані армії перейшли в наступ. З 25 липня штаби двох українських армій розпочали операції по оволодінню такими стратегічно важливими пунктами як Проскурів, Вапнярка, Жмеринка. Із здобуттям цих пунктів залізниця Проскурів – Кам'янець-Подільський, Проскурів – Жмеринка – Вапнярка, а також Жмеринка – Могилів давала змогу більш активно застосовувати можливості об'єднаних армій у війні проти більшовиків на всіх напрямках.

На Проскурівський напрямок для допомоги Запорізькій групі та групі УСС (Волинська група відійшла для впорядкування в тил) був надісланий 2-ий корпус УГА.

На допомогу 1-ій дивізії радянське командування терміново спрямовує 16-ий полк прикордонної охорони, невеликі частини з польського фронту, загони китаїців. Але цих сил було замало для стримання наступу українських військ.

27 липня Запорізька група і група УСС зайняли лінію Фельштин – Скаржинці; бригади 2-го корпусу УГА ввійшли в околиці Деражні. 29 липня Запорізька група та 4-та бригада УГА майже без бою зайняли м.Проскурів, УСС – Чорний Острів, 7-ма бригада УГА – Деражню. До 31 липня українські частини, переслідуючи червоних, вийшли на лінію р.Бужок – Меджибіж – Голосків – Деражня.

На Вапнярському напрямку частини полковника О.Удовиченка, перегрупувавши 3-тю дивізію біля Томашполя 26 липня, випереджаючи наступ радянських військ, перейшли у наступ. Відтак, 3-тя дивізія мусила покладатися тільки на власні сили, оскільки вона була відокремленою від українських військ. Полковник О.Удовиченко розумів, що допомоги з боку Штабу Дієвої армії УНР

не буде, а 1-ий і 3-ій корпуси УГА, знаходячись на той час в околицях Миньковця та Нової Ушиці, також нічим допомогти не могли.

На допомогу 45-ій дивізії радянське командування надіслало 54-ий, 399-ий полки та 1-ий, 2-ий, 3-ій, 4-ий бессарабські полки, а також окремі невеликі частини, такі як Одеський матроський батальйон. За підрахунками М.Капустянського, на цьому напрямку всі сили Червоної армії налічували до 8 тис. чол. Дивізія полковника О.Удовиченка та повстанський загін І.Павловського (200 чол.), який приєднався до неї, нараховували 3500 чол. [163, кн.2, с.81]. О.Удовиченку вдалося випередити наміри радянського командування. Не давши оточити себе з флангів, він завдав удару по переважаючих силах противника. Бойові дії безупинно тривали протягом чотирьох діб. Станція Вапнярка до 30 липня переходила з рук у руки п'ять разів. Помітивши пасивність радянських частин, полковник О.Удовиченко кинув свою дивізію у контрнаступ по всьому фронту і вже 31 липня вийшов в околиці Ямполя та Рудниці. Вапнярка була звільнена від частин Червоної армії.

На Жмеринському фронті бої тривали до 30 липня, і хоча група Ю.Тютюнника жорстоко билася з Богунською бригадою 44-ої дивізії та допоміжними радянськими інтернаціональними частинами, Жмеринка залишалася в руках Червоної армії. Бої, що безперервно тривали з 23 до 30 липня не можна назвати безперспективними і безцільними. Хоча Жмеринка й не була захоплена українськими частинами, активність групи Ю.Тютюнника на цьому фронті допомогла операціям, які проводила 3-тя дивізія та українські групи Проскурівського напрямку. Радянське командування не змогло перекинути свої частини зі Жмеринського напрямку на допомогу Вапнярському фронту. Всі частини, які прибували з Києва для допомоги, залишалися воювати проти групи Ю.Тютюнника, а не спрямовувалися на Вапнярський і Проскурівський fronti [163, кн.2, с.71-82; 100, с.105; 159, с.288-289].

В результаті бойових дій у другій половині липня 1919 р. українські армії досягли значного успіху. Група отамана Тютюнника, хоч і не здобула Жмеринки, але підійшла до неї на відстань 6 км і відтягувала на себе значні сили Червоної армії. На двох інших напрямках, внаслідок вмілого оперативного командування,

українські армії розгромили на своїх фронтах червоноармійців, завдавши їм великих втрат, та захопили важливі залізничні вузли і головні напрямки. Особливо відзначилась 3-тя дивізія. Завдяки вмілому маневруванню полки дивізії завдавали блискавичних ударів противнику, котрий іноді втричі переважав у силах українські частини. Добре налагоджена розвідка дала можливість командирові 3-ої дивізії О.Удовиченку своєчасно посилати підкріплення на ті ділянки фронту, на яких червоне командування готувало наступ. Так, 7-ий полк (600 чол.) розбив на ст.Юрківці матроський радянський полк (2500 чол.), 8-ий український полк в околицях м.Джурин – два полки Червоної армії. У Могилеві 9-ий полк розгромив ворога, який переважав у силах. О.Удовиченко, вдало користуючись тим, що радянське командування надсилало на фронт свої резерви почергово, поодинокі розбиває їх. За час Вапнярської операції 3-тя дивізія розбила 22 радянські частини, загальна чисельність яких сягала до 11 тис. чол. [237, с.101-102]. В результаті Вапнярської операції дивізія О.Удовиченка прикрила Одеський напрямок, і радянське командування вже не могло допомогти Жмеринській групі. Могилевський напрямок був надійно захищений, тому склалася добра нагода для початку наступу.

Отже, до 1 серпня 1919 року об'єднані українські армії здобули плацдарм для подальших наступальних операцій. Він розташовувався з півночі по лінії р.Бужок (УСС), м.Меджибож (21-ша бригада), Деражня (7-ма бригада), околиць Жмеринки (група Ю.Тютюнника); з півдня і заходу його межі проходили по річках Дністер і Збруч, зі сходу – по лінії Вапнярка – Яруга (3-тя дивізія).

З розширенням плацдарму та захопленням важливих стратегічних напрямків перед українськими арміями постало питання про проведення більш широких генеральних наступальних операцій. Головний Отаман та уряд здійснювали заходи щодо озброєння армій, а саме, виділили на придбання військового майна 50 млн. гривень і 50 млн. крон [21, оп.1, спр.392, арк.1; 22, оп.1, спр.31, арк.21]. 22 липня було виділено ще 30 млн. гривень [234, с.200-201]. Зайнявши вигідний плацдарм, через Могилів з Румунії можна було отримати зброю, медикаменти та амуніцію. Для закупівлі військового майна за наказом Головного Отамана офіцер Генштабу А.Стрижевський в Бухаресті напівофіційно домовився про продаж для

українських військ 400 тис. гвинтівок, 2 тис. кулеметів, 180 гармат, великої кількості набоїв. Водночас, до Румунії прибула військова делегація на чолі з генералом С.Дельвігом, щоб домовитися про повернення майна Запорізького корпусу, а також для закупівлі зброї. [237, с.100]. Внаслідок цих заходів, у другий половині липня в Могилів з Румунії, хоча й не багато, але почало надходити військове майно [163, кн.2,с.62]. Проте, згодом Румунія обмежила продаж зброї українським військам, продаючи її в такій кількості, якої було достатньо тільки для прикриття румунських кордонів від радянських військ [246, с.191].

Готуючись до наступальних операцій, Головний Отаман для полегшення оперативного керування двома українськими арміями проводить низку заходів, що передбачали їх наступне об'єднання. Одним із них було затвердження урядом Директорії 19 липня 1919 р. Закону “Про скасування посади Наказного Отамана Народної Республіканської Армії, про Верховну Головну Команду її та про Військову Раду”. Згідно з наказом, командування Дієвої армією УНР прийняв на себе Головний Отаман Армії УНР на правах Верховного головнокомандувача. Для координації роботи на фронті та в тилу була створена Військова рада також на чолі з С.Петлюрою. [11, оп.2, спр.2, арк.32 зв.]. Однак, спроба Головного Отамана підпорядкувати собі УГА, як того вимагала стратегія, закінчилася невдачею. Вже 27 липня Є.Петрушевич у листі до військового міністра УНР категорично заявив, що УГА підпорядковується тільки керівництву ЗОУНР і всі розпорядження щодо неї мають попередньо узгоджуватися з урядом ЗОУНР [14. оп.1.спр.3,арк.309]. Напружені в той час взаємини між гілками влади УНР та ЗОУНР дуже шкодили боєздатності обох українських армій. В основі напруженості були глибокі протиріччя у поглядах українських урядів на політичний устрій держави: наддніпрянську владу очолювали соціалісти, а наддністрянську – представники правих поглядів. Протиріччя, які існували між двома українськими урядами, відбивалися і на їх арміях. Так, газета “Стрілець” (орган НКГА) стверджувала, що об'єднання УГА з частинами Дієвої армії УНР може викликати деморалізацію галицьких частин [115, ч.53,с.2]. Напевно, тому бажання “лівого” проводу Директорії УНР увести в УГА структури Державної інспектури зустріло рішучий опір з боку вищого галицького керівництва, яке

вважало, що Держінспектура буде засобом політичного впливу наддніпрянського уряду на Галицьку армію.

Щоб порозумітися з С.Петлюрою, Є.Петрушевич зняв генерала О.Грекова, який в січні 1919 р. відмовився співпрацювати з соціалістичним урядом Директорії, з посади командувача Галицької армії. На вимоги НКГА замінити начальника Штабу Дієвої армії УНР В.Тютюнника (він займав посаду без належної освіти) Головний Отаман не відреагував [163, кн.2, с.48,106].

Начальна команда УГА бачила, що уряд УНР не міг контролювати рух залізничного транспорту, і рішуче вимагала передати всі залізничні сполучення, що знаходилися на її території, у своє відомство, щоб оперативніше перевозити війська на фронт. Після цього урядовці УНР звинуватили командування УГА в “мілітаристично-диктаторських вимогах” [64, с.97]. Уряд УНР до переходу УГА на Наддніпрянщину обіцяв видавати щомісячно по 300 млн. гривень на потреби Галицької армії, але, насправді, протягом місяця було перераховано тільки 120 млн. гривень. Образливим для галичан було й те, що Міністерство фінансів УНР, ігноруючи уряд ЗОУНР та НКГА, перераховувало гроші до Міністерства в справах ЗОУНР, яке очолював С.Вітик, з котрим категорично відмовлялися співпрацювати командування УГА, а тим більше її уряд. Як наслідок – гроші не надходили своєчасно, а С.Вітик, користуючись нагодою, видавав за рахунок цих грошей партійну газету “Боротьба”, яка відображала опозиційні Галицькому уряду та його армії погляди. [198, с.349].

У таких обставинах для УГА найбільшою несподіванкою було ставлення до неї місцевого населення, яке зовсім не очікувало її появи на своїх теренах. Так, наприклад, у зв'язку з нестачею продовольства в УГА, її командування звернулося до місцевих мешканців по допомогу, але селяни відмовилися продавати “австрійкам” свої продукти [42, с.165; 68, с.80]. В селі Маліївці селяни напали на курінь 7-ої бригади УГА, яка йшла в наступ на Червону армію і вбили декількох стрільців. Цей випадок справив гнітюче враження на галицькі війська та уряд ЗОУНР. [106, т. 2, с.171-172].

Найгірше, що в такій ситуації погляди на вибір стратегічного союзника у війні проти Червоної армії в обох урядах та військовому командуванні також

відрізнялися. Галичани були готові порозумітись з Добровольчою армією. Директорія і уряд УНР, хоч і чекали матеріальної допомоги з боку Антанти, розраховували тільки на власні сили об'єднаних армій. Учасник цих подій Осип Левицький писав, що за Збручем "... стрілися вперше віч-на-віч два брати, виховані в двох різних світах... І ці два світи себе, як слід, не розуміли: воно і стало причиною багатьох непорозумінь, задразнень, розходжень, а то й ворожнечі" [63, с.484].

Отже, передумов до повного об'єднання обох українських армій поки що не було. Також заважала об'єднанню і різна організаційна структура двох українських армій. Якщо в УГА була запроваджена корпусна і бригадна система, то у військах УНР – дивізійна та полкова. Тому під час проведення бойових операцій кожній з українських армій доводилося враховувати організаційну структуру іншої. (Див. додаток М,Н).

Армії були побудовані на різних засадах. В УГА без відповідної освіти ніхто не міг стати офіцером, а в Дієвій армії навіть після реорганізації не було впроваджено рангів, офіцерів призначали виключно від посади: він міг бути і полковником, і сотником, в залежності від того, якою частиною чи підрозділом він командував. Така система призначення на командні посади та відсутність найважливішого атрибуту будь-якої армії – рангів, змушувала Галицьку армію з певною підозрою ставитися до Дієвої армії. Відрізнялися армії і системою забезпечення. Якщо адміністративно-господарський апарат УГА повністю забезпечував своїх військовослужбовців усім необхідним, то в Армії УНР виплачувалися гроші для того, щоб військовослужбовці самі про себе подбали [163, кн. 2, с.24-28].

Спільним для обох українських армій було тільки розуміння того, що крім них, Україну від Червоної армії ніхто не звільнить. Тому настрої в УГА і Дієвій армії був у цьому розумінні однаковий. Отже, передумови для успішного проведення подальших операцій все ж таки були. М.Капустянський, характеризуючи українські армії, найважливішим у них вважав високу національну свідомість. Про УГА він писав, що з "... національного боку це була одноманітна маса з піднесенням національним почуттям". В Дієвій армії УНР після

реорганізації лишився “... войовничий, переконаний і національно-свідомий елемент” [163, кн.2, с.26-27]. Військовий міністр полковник В.Петрів характеризував тогочасну Дієву армію УНР як “... живий працездатний апарат, який був далекий від бюрократизму” [118, ч.2, с.3]

Щоб трохи знівелювати відмінності обох армій, їх військове керівництво вирішило піти на компроміс і створити вищий військовий штаб для проведення подальших операцій проти Червоної армії. Цьому штабу повинні були підпорядковуватися обидві українські армії через свої штаби, які вирішено було не ліквідувати, “... бо кожний з них мав свої властивості, пристосовані до методів тактики та виховання підлеглих військ” [237, с.100]. До часу створення вищого штабу був складений протокол про спільне командування представниками обох армій, також вирішено було обмежитися захопленням тільки Жмеринського залізничного вузла, що дозволило б повністю оволодіти залізницею Вапнярка – Жмеринка – Проскурів [7, оп.3, спр.5, арк.1-12]. Штаб Дієвої армії УНР розробив план Жмеринської операції, згідно з яким Жмеринку з південного заходу повинні були атакувати 2-га, 5-та, 12-та дивізії Ю.Тютюнника. Вінницю мала захопити Запорізька група (від Проскурова через Літин), тим самим відрізаючи відступ радянських військ від Жмеринки. Група УСС та 2-ий Галицький корпус, ведучи наступ на Старокостянтинів та Кульчин, виходили до річки Хомора. 1-ий та 3-ій корпус УГА наступали на фронті Янів – Уланів – Любар, а 3-тя дивізія прикривала тил українських армій з боку Вапнярки. Волинська група залишалася в резерві [163, кн. 2, с.103-104].

До 5 серпня на Жмеринському напрямку активних дій не відбувалося, бо група отамана Ю.Тютюнника чекала на реформування 2-ої дивізії. Головною причиною цього реформування був авантюризм отамана Ю.Божка, який, фактично, відмовився підкорятися командувачу групи Ю.Тютюннику. Але 2-гу дивізію до початку наступу не встигли впорядкувати, тому в Жмеринській операції участі вона не брала. Спроби Ю.Тютюнника зайняти Жмеринку силами лише двох дивізій закінчились безрезультатно.

5 серпня 1-ий та 2-ий галицькі корпуси вирушили на Жмеринський фронт. 7 серпня 1-ий корпус займав позиції на схід від Браїлова, 3-ій корпус – у місті Бар.

Група Ю.Тютюнника розташувалась на заході по обидва боки залізниці Проскурів – Жмеринка.

Починаючи з 8 серпня, бойові дії розгорнулися на всьому фронті. 9 серпня українські частини спільними зусиллями здобули Жмеринку. Оперативний звіт Штабу Дієвої армії повідомляв, що було захоплено сотні полонених і військового майна [116, ч.3,с.3]. Тим часом Запорізька група, просуваючись по шляху Проскурів – Летичів – Літин, майже без бою 9 серпня вийшла на околиці Вінниці. 10 серпня разом з 10-ою Галицькою бригадою запорожці зайняли Вінницю, захопивши при цьому багато військового майна.

Група УСС (Шепетівський напрямок) 4 серпня вийшла на р.Хомора, а 2-ий корпус УГА вибив із Старокостянтиніва бригаду 44-ої дивізії. Радянське командування, стягнувши з польського фронту резерви, вдарило між групою УСС та 2-им корпусом УГА. Внаслідок пасивності галицьких бригад, група січових стрільців змушена була відступити. Галицький корпус також відступив, залишивши Старокостянтинів.

На Вапнярському напрямку 3-тя дивізія при допомозі 9-ої Галицької бригади успішно відбила атаки 45-ої радянської дивізії. [237,с.99-100; 44, с.71-86].

Внаслідок Жмеринської операції вся залізнична колія Вапнярка– Жмеринка – Проскурів опинилася в руках українських армій. Це давало можливість розпочати наступальні операції як на Київському, так і на Одеському напрямку. Після захоплення Жмеринки становище Вапнярської групи значно покращилося. Тепер вона могла отримати допомогу як із Вінниці на Гайсин, так і безпосередньо із Жмеринки на Вапнярку. Під час проведення операції українські війська захопили чимало військового майна, хоча значну частину радянське командування все ж таки встигло вивезти. Сталося це, головним чином, через неузгодженість дій українських армій. “Брак спільного командування, – згадує учасник Жмеринської операції полковник Аркадій Валійський, – виявився у нескоординованих діях, особливо у перших двох фазах, так, на Шепетівському відтинку, як і під час боїв за Жмеринку, внаслідок чого Червоні змогли вийти з оточення з великим військовим майном” [124, с.1].

Для запобігання в майбутньому таких нескоординованих між українськими арміями операцій, 12 серпня 1919 р. було створено Штаб Головного Отамана (ШГО). Він складався порівну з представників Галицької та Наддніпрянської армій. Начальником ШГО С.Петлюра призначив генерала М.Юнакова, що, безумовно, було компромісом, адже ця кандидатура відповідала бажанням представників двох армій. Генерал-квартирмейстром був призначений генерал УГА В.Курманович. Начальником оперативного відділу став підполковник УГА К.Долежалъ. На ШГО покладалося оперативне керівництво та координація спільних дій обох українських армій. Згодом ШГО мав "... провести уніфікацію обох армій, щоб зрівняти їх організаційно і довести до того, щоб різні прикмети обох армій, що себе взаємно доповнювали, звести в одно" [159, с.297- 298].

На жаль, у подальшому компетенція ШГО обмежилася тільки оперативними справами. Причиною цього були політичні протиріччя між двома українськими урядами, внаслідок чого Галицька армія опинилася у ситуації подвійного підпорядкування. Політично вона залежала та підпорядковувалася уряду ЗОУНР, а оперативно через генерала В.Курмановича – ШГО. Отже, склалася абсурдна для воєнного часу ситуація, коли Диктатор ЗОУНР міг віддавати накази УГА, ігноруючи наявність ШГО.

Внаслідок політичних розбіжностей між двома українськими урядами, вибір напрямку генерального наступу українських армій також викликав суперечки в ШГО.

Ще 30 липня, за два тижні до створення ШГО, Штаб Дієвої армії УНР пропонував прибулим до Кам'янця-Подільського військовим представникам Антанти план операцій проти Червоної армії. Згідно з цим планом спільну участь у бойових діях проти радянських військ повинні були брати три армії: українська, польська і Добровольча. План передбачав швидкий наступ військ генерала А.Денікіна на Москву. Щоб його полегшити, Добровольча армія повинна була укласти конвенцію з Дієвою армією та за її допомогою забезпечити собі лівий фланг і оперативний напрямок Київ – Чернігів. Тоді Дієва армія звільнила б усе Правобережжя від радянських частин. Це давало змогу генералу А.Денікіну

значно скоротити свої комунікації і зосередити більшість сил на головному напрямку: Харків – Курськ – Орел – Москва.

Для полегшення наступу Добровольчої армії, передбачалося, що польська армія, знявши свої війська з українського фронту, наступатиме на схід у напрямку Дніпро – Річиця, і тим самим загрожуватиме напрямкам Гомель – Москва і Мінськ – Смоленськ. За умови поставки з боку Антанти зброї і військового спорядження, С.Петлюра обіцяв збільшити Дієву армію до 400-500 тис. чол. Урегулювання відносин між трьома арміями пропонувалось взяти на себе Антанті [175, ч. 10, с.15]. Проте, відповіді на українські пропозиції Антанта не дала. Хоча польські війська здобули 9 серпня Мінськ, Ю.Пілсудський і не думав допомагати А.Денікіну здобувати Москву, бо він вважав Добровольчу армію небезпечнішою для Польщі, ніж Червона армія [246, с.186-187].

На той час Добровольча армія успішно воювала проти радянської 14-ої армії на Лівобережжі України. Просуванню армії А.Денікіна допомагали українські повстанські загони, які проводили бойові акції проти частин Червоної армії. Щодо російських добровольців повстанці зайняли нейтральну позицію, а в деяких випадках навіть надавали їм допомогу. До того ж А.Денікін провів у зайнятих ним місцевостях мобілізацію населення, яке після радянського терору охоче погоджувалося воювати проти Червоної армії в лавах денікінців. Вже у першій декаді серпня добровольці звільнили від радянських військ усе Лівобережжя. Відтак, командування Добровольчої армії сподівалося без допомоги українських армій перемогти радянські війська в Україні. Сподіватися на порозуміння із Добровольчою армією було марно, оскільки головнокомандувач уперто відстоював великодержавницькі гасла за відновлення “єдиної і неподільної Росії” [126, т.2, с.127-128].

Попри небезпечне сусідство на своєму правому фланзі, ШГО вирішив продовжити наступальні операції проти Червоної армії. Однак у виборі напрямків наступу виникли суперечки. На 12 серпня все ще було невідомо, чи приймуть український план наступу на червоних Антанта і генерал А.Денікін. Тому українське командування вирішило самостійно проводити на своєму фронті

воєнні операції, які б були для України максимально корисними політично й стратегічно.

Начальник Оперативного відділу ШГО підполковник К.Долежалъ розробив план наступу українських армій. Згідно з ним пропонували три можливих напрямки наступу українських армій: 1) на Галичину; 2) на Київ; 3) на Одесу. Перші два напрямки були відразу відкинуті, адже вони завели б українські армії у своєрідний "мішок", де довелося б оборонятися на всі сторони проти всіх противників разом (польська, радянська, денікінська армії).

Єдиним правильним напрямком наступу підполковник К.Долежалъ вважав Одеський. Згідно плану Долежала, арміям було необхідно реорганізуватися й відпочити від безперервних бойових дій, перезимувавши в м'яких кліматичних умовах. Успіх наступу на цьому напрямку був гарантований тим, що один фланг українських армій впирався б у румунський кордон, а сили Червоної армії тут були майже втричі менші. Ведення великих оборонних дій у цьому випадку також не передбачалося. Здобувши Одесу, можна було зав'язати відносини з нейтральними державами та Антантою й закупити у них військове майно. Це також дозволило б генералу О.Осецькому, призначеному радником місії у справах військовополонених в Італії, перевезти звідти українських полонених, число яких, за інформацією італійської преси, доходило до 100 тис. чол. (За іншими даними кількість їх була набагато більша – 200 тис. чол.) [66, с.62; 134, с.105; 3. оп.1, спр.6, арк.1]. Головною метою цього плану було збереження українських Збройних сил для подальшої боротьби.

На військовій нараді, де були присутні С.Петлюра і Є.Петрушевич, фактично всі представники ШГО, НКГА та Штабу Армії УНР ухвалили Одеський напрямок наступу. Є.Петрушевич підтримав їхню думку [66, с.62; 246, с.208].

Проте С.Петлюра наполягав, щоб наступ йшов у Київському напрямку. Він вважав, що здобуття столиці матиме велике політичне значення, сприятиме моральному згуртуванню армії і населення, змінить ставлення Антанти до українських визвольних змагань. Головний Отаман розраховував на те, що здобувши Київщину з її важливими промисловими об'єктами, а особливо

зосередженими там військовими складами, вдасться посилити боєздатність військ.

Начальник Штабу Галицької армії А.Шаманек намагався переконати С.Петлюру в недоцільності наступальних операцій на Київ, бо вважав їх шкідливими. Він сподівався поповнити лави українських армій за рахунок мобілізованих німецьких колоністів, яких багато мешкало в околицях Одеси [55, с.90].

Представники військового командування були згодні з С.Петлюрою в розумінні важливості захоплення Києва в політичному відношенні, водночас вони застерігали його від стратегічної помилки. Сил двох армій було недостатньо для охоплення всього Правобережжя України. При наступі на Київ армії опинялися всередині противника – між Червоною та Добровольчою арміями. При цьому фланги українських армій на півночі та півдні залишалися відкритими. В такій ситуації неможливо було спрогнозувати дії генерала А.Денікіна. Київ, будучи великим містом, вимагав для своєї безпеки відтягувати з фронту значну кількість військ, через що українські армії могли втратити свободу оперативних дій. До того ж шлях до Одеси був коротший, ніж на Київ [148, с.16].

Незважаючи на застереження військових щодо наступу на Київському напрямку, 12 серпня 1919 р. Головний Отаман С.Петлюра, користуючись своєю посадою Головнокомандувача армій, видав наказ, в якому вказувалося, що стратегічні й політичні обставини вимагають вести операції головними силами на Київському та Коростенському напрямках. Окремій групі наказувалося відрізати шляхи повернення 14-ої (радянської) армії, що займала узбережжя Чорного моря й Катеринославщину. С.Петлюра розраховував, що після знищення 14-ої армії південне Правобережжя з усім залізничним і військовим майном радянських військ в Україні потраплять до українських армій [163, кн.2, с.100].

У даному випадку з боку Головного Отамана компромісним виглядало рішення проводити наступ також і на Одесу, але значно меншими силами.

Українські армії були розділені на три частини: Східна армійська група, під командуванням отамана В.Тютюнника, складалася з групи отамана В.Тютюнника та групи полковника О.Удовиченка. Вона повинна була проводити наступ на

Одесу та зайняти напрямом Бірзула – Умань – Володарка – Одеса. На середину серпня сили Східної групи налічували 8600 чол. Центральна армійська група (командувач генерал А.Кравс) складалася з 1-го Галицького корпусу, 2-ої та 8-ої бригад 3-го корпусу УГА і Запорізької групи. Напрямок її наступу був Сквиря – Козятин – Бердичів – Київ. Чисельність групи 30700 чол. Західна армійська група полковника А.Вольфа складалася з групи УСС і 2-го корпусу УГА. Напрямок удару – Старокостянтинів – Шепетівка – Житомир – Коростень. На групу покладалося важливе завдання – зруйнувати залізничний шлях Коростень – Мозир, через який до радянських частин надходили резерви з Росії та Білорусії. Налічувала Західна армійська група 20900 чол.

Крім цих частин, у Вінниці залишались 14-та бригада УГА, у Жмеринці – 11-та бригада УГА і в Кам'янець-Подільському – 1-ша бригада УГА разом із Гайдамацькою бригадою [236, с.17-19; 14, оп.1,спр.5, арк.151].

На думку Л.Шанковського, на середину серпня 1919 року об'єднані українські армії на фронті налічували до 75 тис. чол., у тилу знаходилося 25 тис. чол. В регулярній армії було 37350 багнетів, 3700 шабель, 342 гармати, 1170 кулеметів, 10 бронепоездів, 6 панцерних автомобілів, 26 літаків. Стосовно цього періоду Л.Шанковський наводить точну чисельність повстанців, які підпорядковувалися ШГО – 9500 чол. [246, с.199]. (Див. додаток П).

О.Удовиченко на 12 серпня визначає чисельність Армії УНР як 35 тис. чол., УГА – 40 тис. чол. При цьому він підкреслює, що війська “... мусили власними силами забезпечувати себе харчами та одягом... Медична допомога... була в жахливому стані. Вже розпочиналась епідемія тифу” [237.с.104]. Кількість померлих від тифу становила до 5 чол. щодобово в кожній бригаді УГА та дивізії УНР [62, с.116]. Архівні матеріали не суперечать розрахункам О.Удовиченка. На 15 серпня 1919 р. бойовий склад Армії УНР становив 5054 офіцери і 28925 солдатів, а разом з УГА – 6942 офіцера і 78721 солдата [7, оп.2,спр.28, арк.5-6(зв)].

Сили Червоної армії на півдні України (58-ма, 47-ма, 45-та радянські дивізії та інші, що прилучилися до них) полковник О.Удовиченко оцінює в 35 тис. чол. Очевидно, ця цифра є нереальною. Ймовірно, що О.Удовиченко додав до неї ті 11

тис. чол., які вже були розбиті його групою в попередній Вапнярській операції. Це підтверджують розрахунки, які наводить М.Капустянський. На цьому напрямку він нараховував 20 тис. чол. радянських військ. На Коростенському і Київському напрямках (44-та дивізія) вони становили 16 тис. чол. [163, кн.2, с.137; 237, с.104]. Проте, О.Удовиченко не врахував той факт, що на Шепетівський напрямок командування радянських військ спрямувало ще три дивізії [24, т.2, с.227]. М.Капустянський також зазначає, що 11 серпня на цьому напрямку радянське командування зосередило значні сили [163, кн.2, с.133].

Центральний Комітет РКП(б), радянський уряд робили все можливе для того, щоб спинити подальше просування українських армій. На початку серпня Реввійськрада республіки отримала наказ розпочати підготовку Червоної армії до контрнаступу. В.Ленін особисто наказував Х.Раковському, щоб радянські частини боронили Одесу і Київ “до останньої краплини крові” [138, с.157; 183, т. 51, С.33].

Стратегічне становище радянських військ в Україні на той період можна назвати критичним. Під натиском Добровольчої армії війська 14-ої радянської армії залишили Лівобережжя України. Харківська група, очолювана О.Пархоменком, була змушена прориватися з оточення та приєднатися до Лівобережної групи 12-ої армії. До 12-ої армії також приєдналися залишки Кримської радянської армії П.Дибенка, яка врятувалася від переслідувань десанту Добровольчої армії під командуванням генерала Я.Слацова, й переформувалася у Кримську стрілецьку дивізію. Війська самої 12-ої радянської армії вели бойові дії, в основному, проти українських армій, але на заході їх фронту відбувалися сутички з польською армією, на сході та півдні – з частинами Добровольчої армії. Командування армії було змушене спрямувати свої частини проти повстанських загонів, які розгорнули активні дії в її тилу [138, с.143, 155].

Для українських армій наступальні операції на Шепетівському і Козятинському напрямках почалися успішно. Західна армійська група, розпочавши 13 серпня свій наступ, у той же день зайняла м.Остропіль, а 14 серпня – Старокостянтинів. 15 серпня УСС вийшли на лінію р.Хомора, 16 серпня 11-та

дивізія УСС зайняла Шепетівку. На 17 серпня вся Західна група охоплювала позицію Шепетівка – Полонне – Миропіль.

Центральна армійська група до 17 серпня вела бої з частинами 44-ої радянської дивізії в околицях Калинівки. До 18 серпня група зайняла відтинки фронту – від Калинівки (1-ий корпус УГА), Чорнятина (3-ій корпус УГА), до Вівсянки – Самгородка (Запорізька дивізія).

18 серпня 3-ій корпус УГА при активній підтримці 7-ої Запорізької дивізії, яка наступала з півночі на тили радянських частин, звільнив Козятин. Радянське командування під загрозою оточення змушене було відтягнути свої частини на північ. У той же час 1-ий корпус УГА зайняв Райгородок, а 19 серпня – Бердичів, запорізькі дивізії – Ружин – Погребище.

Під час Київського наступу на фронті Крижанівка – Чорнятин – Ружин – Погребище українське командування застосовує нову стратегію війни проти Червоної армії. Фронтальний наступ галицьких корпусів поєднали з одночасними охоплюючими маневрами частин Дієвої армії.

Червона армія, утримуючи позиційний фронт під потужним фронтальним натиском Центральної групи генерала А.Кравса, намагалася відстояти свої позиції. Але Запорізька група, здійснивши маневр з правого флангу українських військ (Погребище – Ружин), змусила радянське командування під загрозою оточення відвести свої частини на північ. Цю тактику наступальних операцій Дієва армія УНР проводила самотужки і раніше, але метою її було захоплення конкретних пунктів. У даному випадку Штаб Головного Отамана поєднав наступальні удари корпусів УГА, які велися більш широким суцільним фронтом, з тактикою маневреної війни, котру застосовували частини УНР. Наддніпрянські частини, відсікаючи залізничні шляхи в тилу Червоної армії, змушували її командування виводити з фронту головну вогневу силу – бронепоїзди, загрожуючи їх захопленням. Найважливішим при такому комбінованому наступі було те, що радянське командування не встигало вивозити військове майно з пунктів, які займали українські війська. Це давало змогу українським частинам поповнювати свої військові запаси та продовжувати бойові дії проти Червоної армії.

Успішному просуванню двох українських армійських груп на той час дуже сприяли труднощі, яких зазнавало радянське командування на Українському фронті. 15 серпня польські війська розпочали бойові дії проти Червоної армії в напрямку Дубно – Рівне. 16 серпня Добровольча армія вийшла на відтинку Черкаси – Золотоноша. Її частини, не зустрічаючи опору з боку радянських військ, успішно просувалися до таких важливих залізничних вузлів, як Знаменка, Цвіткове, Христинівка, Біла Церква.

Отже, всі залізничні шляхи для відступу на північ для частин 12-ої та залишків 14-ої радянських армій, які знаходилися на півдні Правобережної України, були, фактично, відрізані. Тому штаб української Східної групи вирішив зайняти всі можливі напрямки відступу радянських частин. Для цього група полковника О.Удовиченка розгорнула наступ на Бірзулу, а група отамана Ю.Тютюнника на Христинівку – Умань. Якщо 5-та і 12-та дивізії з допомогою місцевих повстанців просувалися дуже швидко (через Гайсин, Брацлав) і вже 19 серпня зайняли Умань та Христинівку, то група полковника О.Удовиченка, яка втратила майже 40 % особового складу й налічувала всього 2200 чол. на фронті шириною 70 км, була неспроможна успішно проводити наступальні операції. Всі резерви, призначені для її підсилення (9-та Залізнична дивізія, 11-та Галицька бригада та Волинська група) перебували від неї на відстані 120 км. Тому, зіткнувшись із переважаючими силами 45-ої радянської дивізії, О.Удовиченко змушений був відступити та залишити Крижопіль і Горячівку. Ситуація на Вапнярському напрямку ставала загрозливою, але 19 серпня на допомогу українським частинам підійшла 11-та бригада УГА і 9-та Залізнична дивізія (разом 2300 чол.), що допомогли вибити Червону армію з Крижополя і Горячівки [163,кн.2,с.142-152; 237, с.105; 100, с.170-172; 246, с.230].

Загалом, перша фаза наступу українських армій на Київ – Одесу була успішною. Червона армія зазнала поразки і значних втрат на всіх напрямках наступу українських армійських груп. Головною причиною такого успіху стало те, що частини підпорядковувалися й виконували розпорядження одного штабу – ШГО. Синхронність дій українських частин на всіх напрямках не дозволяла командуванню Червоної армії перекидати свої частини з одного відтинку на

інший, більш загрозливий, як це відбувалося на перших етапах війни з радянськими військами. Ситуація радянських частин на українському фронті з кожним днем погіршувалася. Неочікувану допомогу ШГО надав Н.Махно. Його агітатори сприяли переходу до анархістів 3-ої бригади 58-ої радянської дивізії та розкладу підлеглих дивізії частин. Утім, командуванню дивізії відчайдушними заходами пощастило зберегти її рештки та, об'єднавшись із матроськими прикордонними загонами, пробитися на північ у район Вознесенська [163, кн.2, с.156; 19, оп.1, спр.7, арк.23].

Тоді ж, 17 серпня 1919 року, генерал А.Денікін дає негативну відповідь представникам Антанти щодо співпраці Добровольчої армії з українськими арміями в боротьбі проти більшовицьких сил. Аргументує своє рішення А.Денікін доволі просто: С.Петлюра хоче відділити Україну від Росії, а це суперечить ідеї і позиції генерала про “єдину та неподільну Росію” [47, т. 5, с.255-257]. Вже 18 серпня А.Денікін видав наказ: “Боїв з петлюрівцями при зустрічі уникати, переманювати їх до себе, а на випадок незгоди – у будь-який спосіб знезброювати”. В наказі наголошувалося, що необхідно приязно ставитися до УГА, щоб звільнити її з-під впливу С.Петлюри [29, т.2, с.15]. Антанта не повідомила українські уряди про відповідь командувача Добровольчої армії. Під тиском Галицького уряду та НКГА, ШГО продовжує шукати шляхів порозуміння з Добровольчою армією. Тому, оцінивши ситуацію на фронті, штаб об'єднаних армій видає розпорядження: по-перше, уникати зіткнень з Добровольчою армією та налагодити з нею співпрацю; по-друге, пересунути 1-шу бригаду УГА в Жмеринку на допомогу О.Удовиченку; по-третє, центральній армійській групі продовжувати наступ на Київ; по-четверте, Західній армійській групі захопити Коростень і зруйнувати шлях Коростень – Мозир [163, кн. 2. с.158].

20 серпня Східна група отамана Ю.Тютюнника частинами 5-ої і 12-ої дивізій зайняла Сигнаївку, яка знаходилась в 10 км від Шполи, та зіткнулися в напрямку на Цвіткове із загонами 58-ої радянської дивізії та Терсько-Кубанської козацької дивізії Добровольчої армії. З останньою була досягнута домовленість про призначення демаркаційної лінії. Саме задля цього на станцію Цвіткове зі штабу Армії УНР до добровольчих військ прибув полковник Генштабу В.Пересада.

Встановлення демаркаційної лінії між українськими та добровольчими частинами від Знаменки до Фастова на фронті Східної групи все ще давало надію ШГО на порозуміння з Добровольчою армією. Тому для переговорів з денікінцями у Фастів була відправлена делегація на чолі з генералом М.Омеляновичем-Павленком [237, с.107, 109; 82, с.17].

Група полковника О.Удовиченка 23 серпня успішно відбила наступ 45-ої радянської дивізії, яка у зв'язку з наступом Добровольчої армії і захопленням українськими частинами залізничної колії Вапнярка – Христинівка – Цвіткове, опинилася у безвихідному становищі. Командуванню радянської Південної групи військ (58-ма, 45-та, 47-ма дивізії), яку очолив Й.Якір, залишалося єдине – прориватися через Вапнярку на північ. Бої були запеклими. Група О.Удовиченка самовіддано боронила свій відтинок фронту, не даючи шансів радянським частинам на порятунок.

Штаб Армії УНР усвідомлював, що вся група радянських військ на схід від лінії Вапнярка – Цвіткове – Черкаси оточена й не має змоги врятуватися, а тому надіслав Й.Якіру телеграму з пропозицією скласти зброю. Проте, радянське командування Південної групи відкинуло українську пропозицію і вирішило підготувати прорив на Вапнярському відтинку фронту. На допомогу 45-ій радянській дивізії Й.Якір надсилає в район Бірзули частини 47-ої дивізії. Групі О.Удовиченка з метою її посилення ШГО також додає новосформовану 2-гу дивізію та Волинську групу. Після прибуття резервних частин до групи О.Удовиченка українське командування розраховувало на широкомасштабний наступ у напрямку на Бірзулу – Одесу для остаточного розгрому Вапнярського угруповання противника. На жаль, через погане забезпечення залізничного транспорту резерви для групи полковника О.Удовиченка прибули лише через два тижні, хоч їх можна було перекинути за один день [237, с.108; 163, кн. 2, с.176]. Слід зазначити, що в цей час відбувається перша сутичка між одним з полків Волинської групи та 7-им Новоросійським полком Добровольчої армії. Завдяки рішучим діям командира українського полку полковника М.Аркаса без бою було взято в полон 250 чол. У штабі денікінців був знайдений таємний документ, в

якому вказувалося, що поводитися з Армією УНР треба так, як і з більшовицькою [82, с.27-29].

Після того, як десанти Добровольчої армії захопили 23 серпня Одесу і вся Південна група радянських військ опинилась в оточенні, 28 серпня радянське командування віддало розпорядження за № 366. Військам Південної групи 12-ої армії та особисто Й.Якіру наказувалося прориватися з оточення і просуватися на північ для з'єднання з частинами 44-ої радянської дивізії [24, т. 2, с.319; 161, с.425]. Радянські дивізії активізували наступ: 58-ма і 47-ма радянські дивізії через Голованівськ наступали на Умань; 45-та – через Бершадь на Христинівку. На Уманському напрямку дивізії отамана Ю.Тютюнника не сподівалися такого відчайдушного кроку з боку радянських частин, які, залишивши залізничний транспорт, просувались ґрунтовим шляхом, а не наступали, як зазвичай, вздовж залізничної колії. Ю.Тютюнник не встиг до початку наступу радянських частин скупити свої дивізії. Це дало змогу частинам 47-ої і 58-ої дивізій, хоч і з великими втратами, але вирватися з кільця українських військ.

45-та радянська дивізія до 31 серпня робила спроби прорвати відтинок у напрямку Городище – Крижопіль і прийти на допомогу своїй Вапнярській групі, котра була в оточенні українських військ і нараховувала до 10 тис. чол. Однак, Волинська група Дієвої армії УНР, яка почала зосереджуватися в районі Рудниці, силами 2-ої і 4-ої дивізії фланговими ударами змусила командування 45-ої радянської дивізії відмовитися від цих намірів. 45-та дивізія почала своє просування в напрямку на Христинівку, вслід за 47-ою і 58-ою дивізіями. Радянське командування заздалегідь подбало про свій відступ. Відібравши у місцевого населення підводи, командування Південної радянської групи посадило на них свою піхоту, завдяки чому радянські частини швидко відірвалися від українських військ. Таким чином, більша частина радянської Південної групи військ прорвала оточення та, користуючись нейтральною зоною між Дієвою та Добровольчою арміями просунулася двома колонами на північ у напрямку на Коростень [237, с.110; 163, кн.2, с.168-176].

Західна армійська група українських військ також активно наступала в напрямку на Коростень. У цьому їй допомагали селяни, які розбирали залізничні

колії перед відступом радянських військ і встановлювали їх перед наступаючими українськими частинами. Тому Західна група зустрічала незначний опір з боку радянських частин. Проте, несподівано для командування українських військ Західної групи, в її тилу з'явилися польські частини. 27 серпня силами групи УСС був відбитий у 44-ої радянської дивізії Звягель, а силами 2-го корпусу УГА – Житомир та Коростишів. Однак, полковник А.Вольф змушений був призупинити наступ на Коростень, бо тили січових стрільців атакувала польська кіннота. УСС були змушені відступити та залишити Звягель. Відступ частин з фронту був неорганізованим. Тому командування групи УСС доклало чимало зусиль для організації антибільшовицького фронту на своєму відтинку. Лише після домовленості з поляками про нейтралітет 10-та дивізія УСС знову захопила Звягель. Проте, радянське командування, використавши припинення бойових дій на фронті Західної армійської групи, підтягло з Мозиря та з Києва резерви, а також значно посилило Коростенський напрямок своїми військами, додавши до 44-ої радянської дивізії частини, чисельністю близько 9 тис. чол. і артилерію. Перед загрозою захоплення Києва українськими арміями, Коростенський вузол був єдиним шляхом, через який радянський уряд в Україні міг проводити евакуацію. Відступати до Москви залізницею Київ – Ніжин було неможливо, її перерізав отаман Ангел. Радянське командування розуміло, що єдиним порятунком на випадок відступу 12-ої і залишків 14-ої армій був шлях Коростень–Мозир. Тому, незважаючи на всі зусилля Західної армійської групи, здобути такий важливий стратегічний вузол як Коростень до кінця серпня так і не вдалося [96, с.99; 121, с.263-265; 159, с.307].

24 серпня, незважаючи на запеклий опір ворога, Центральна група військ силами 3-го корпусу УГА, зайняла Фастів. Того ж дня Запорізька група за допомогою повстанців отамана Д.Зеленого вступила у Білу Церкву. Було розбито три радянські полки з групи Павлова та захоплено багато військового майна. Між тим, 1-ий корпус УГА поволі просувався вздовж залізничної колії Козятин – Фастів. 26 серпня 3-ій корпус УГА зайняв Васильків, 1-ий корпус УГА зосередився в районі Корнин – Попільня. Ситуація була сприятливою для подальшого наступу на Київ, оскільки серед радянських частин, що залишали

столицю, панував хаос, який посилювався зі страйком залізничників. Але ШГО наказав полковнику А.Вольфу чекати підходу 1-го корпусу УГА і Запорізької групи. Тим часом радянські частини, залишивши Білу Церкву і Фастів, відійшли на укріплену позицію у 18 км від Києва по лінії Боярка – Білгородка [163, кн.2, с.163-164]. Центральна армійська група готувалася до наступу на Київ. Командувач Центральної та Західної армійських груп генерал М.Тарнавський був занепокоєний тим, що до Києва досить швидко просувалися частини Добровольчої армії. Головний Отаман С.Петлюра на той час розглядав можливість наступу Добровольчої армії як малоімовірну. На його думку, генерал А.Денікін, “маючи большевиків на плечах”, не захоче спрямовувати на столицю свої частини, адже там вже знаходилися українські війська. У випадку зустрічі з добровольчими частинами Головний Отаман наказував не конфліктувати [214, с.10-11]. З метою розвідки генерал М.Тарнавський наказав призначити один літак з Галицької летунської сотні, який мав безперервно кружляти над Києвом і спостерігати “... як заховуються червоні війська, та як наступають Денікінці” [65, ч.12, с.16].

29 серпня, через чотири доби після того, як 1-ий корпус УГА вийшов на одну лінію з військами Центральної групи в околицях Василькова, генерал А.Кравс розпочав наступ на Київ. Українська група випередила своїм наступом спроби командування Червоної армії відкинути від Києва українські частини. Для цього більшовики стягнули проти Центральної армійської групи такі сили: дивізію Н.Медведева; полк курсантів, ескадрон кінноти, панцерні потяги під командою П.Миронова; інтернаціональну бригаду на чолі з У.Кауделько; резерв – другий полк курсантів та київська бригада [24, т. 2, с.314-315]. Здійснити підготовлений контрнатуп Червоної армії не вдалося.

30 серпня група генерала А.Кравса прорвала в районі Білгородки позиції Червоної армії. 1-ий корпус УГА зайняв Гнатівку, Боярку, Софіївку та Петропавлівку. Запорізька група біля с.Лісни захопила 7 тис. полонених. 8-ма Самбірська бригада надвечір 30 серпня зайняла Київську вантажну залізничну станцію, захопивши близько тисячі полонених [96, с.100-101]. Таким чином, Центральна армійська група досягла визначеної мети: 30 серпня ввечері зайняла

Київ, завдавши Червоній армії значної поразки, захопила багато полонених і військового спорядження, якого вистачало для проведення подальших бойових дій об'єднаними українськими арміями. (Див. додаток К.6).

Отже, після закінчення другої фази операцій проти Червоної армії з трьох армійських українських груп наказ ШГО вдалося виконати тільки Центральній групі. Західна група проводила бойові дії у напрямку на Коростень, майже не просуваючись вперед, тому що мала потужну перепону з частин 12-ої і залишків 14-ої армії, а також частин, які прибули з Мозиря та Києва. Східна група намагалася розбити угруповання радянських військ, яке, в основному, складалося з двох бригад 45-ої дивізії у районі Крижополя – Городища. Але головне завдання українські війська виконали: Київ був звільнений від Червоної армії. У столиці до рук українців потрапило військово майно, якого б вистачило на озброєння 300-тисячної армії. С.Петлюра був переконаний, що тепер “...можна бути цілком спокійним за долю наших армій, що всі вимоги з боку командування будуть задоволені і що легше тепер буде подолати різні гострі суперечності з галичанами та в самому політичному центрі УНР” [29, с.9].

Захопивши Київ, українське командування все ж було стурбоване наближенням епідемії тифу, що почала набирати загрозливого характеру. За твердженням сотника К.Купченка, в період з 7 по 31 серпня лише три галицькі корпуси втратили понад 2 тис. чол., причому більший відсоток втрат припав на померлих від тифу. Якщо в першій половині серпня кожна дивізія та бригада українських армій втрачала від тифу до 5 чол. щоденно, то з 20 серпня ця цифра становила вже 20 чол. [62, с.116].

Крім цього, український державний та політичний провід наштовхнувся на труднощі, котрі хоч і не були для нього несподіваними, але й не мали конкретного вирішення – це ставлення до Добровольчої армії у випадку прямого зіткнення з нею.

31 серпня під час урочистого вступу до Києва українські частини зустрілися біля Міської думи з добровольцями генерала М.Бредова. Отже, наказ Штабу Головного Отамана про лояльне ставлення до добровольчих частин, значно полегшив їх вступ до звільненої від більшовиків столиці.

Немає сумніву, що про наближення 31 серпня до Києва денікінської армії добре знало командування ШГО, адже над містом постійно кружляв літак, який відслідковував маневри добровольців. Відомо, що майже за 8 годин до вступу денікінських частин у Київ, їх розвідувальні загони спокійно, без перешкод розгулювали містом, яке вже зайняли українські війська [103, с.152-154].

Про події цього дня неодноразово згадували самі їх учасники, а також військові історики. Вони стверджують, що Добровольча армія увійшла до Києва тому, що більшість мостів та причалів на Дніпрі не охоронялися українськими військами. Через ті об'єкти, які контролювали українські загони, добровольчі частини проходили безперешкодно, подекуди навіть роззброюючи українську охорону, оскільки ШГО видав наказ від 31 серпня, який нічим не відрізнявся від попередніх – “обсадити, але не стріляти!”. Віддаючи такий наказ, ШГО чітко висловив своє ставлення до денікінської армії: українське командування сподівалося на спільні бойові дії проти Червоної армії і не мало наміру воювати проти Добровольчої армії, бо це було б тільки на користь радянській Росії [169, с.29].

Втім, ШГО не брав до уваги плани командування Добровольчої армії. Між добровольчими та українськими частинами в серпні двічі встановлювалася демаркаційна лінія, що розцінювалася українською стороною як позитивне ставлення до себе з боку Добровольчої армії. Однак, накази, які видавав своїм військам генерал А.Денікін, повинні були б насторожити Штаб Головного Отамана. В цих наказах добровольчі частини отримали конкретні інструкції – роззброювати Армію УНР, а в крайньому випадку вважати її своїм противником. УГА також наказувалося роззброювати і пропонувати їй перейти на бік денікінців. Українське командування не вважало денікінську армію своїм противником, адже за наявності спільного ворога – Червоної армії – взаємна боротьба між українськими військами та Добровольчою армією виглядала безглуздою. Чисельні військові місії, які надсилав ШГО до денікінського штабу для узгодження спільних бойових дій, закінчувалися безрезультатно. Лише одну з них прийняв генерал О.Шілінг. У складі української місії він побачив полковника

К.Камінського і зробив йому зауваження, що той служить в “якійсь петлюрівській банді” [124, с.2].

Остаточно з'ясувати відносини з Добровольчою армією могла делегація генерала М.Омеляновича-Павленка, яка й була створена для переговорів з денікінцями ще за тиждень до захоплення Києва. Але чомусь ця делегація сиділа у Фастові та очікувала від ШГО повідомлень “... де й коли настане зустріч парламентарів обох армій”. Відтак, до захоплення Києва добровольчими військами, Штаб Головного Отамана зволікав із з'ясуванням питання щодо ставлення Добровольчої армії до українських армій. Тільки після вступу добровольців до Києва, делегація генерала М.Омеляновича-Павленка зробила спробу зустрітися з представниками генерала А.Денікіна. Але генерал М.Бредов, якого М.Омелянович-Павленко знав особисто, наказав арештувати делегацію, якщо вона прибуде [82, с.17,23,24].

Отже, до захоплення Києва денікінцями позиція Головного Отамана щодо них була невизначеною. Цим і пояснювалися незрозумілі й абсурдні для воєнного часу накази, в яких говорилося, що при зустрічі з Добровольчою армією її слід “стримувати, але не стріляти” [42, с.190].

Генерал А.Кравс, як дисциплінований офіцер, зробив те, що йому наказував ШГО, а саме: “При зустрічі з Добровольчою армією оминати боїв, зате переговорювати та складати перемир'я та демаркаційну лінію” [246, с.239]. Наказ був виконаний: українські частини почали відходити за демаркаційну лінію на відстань 30 км західніше Києва (Ігнатівка – Васильків) [67, с.178]. На жаль, все військове майно, що здобули українські війська у Червоної армії в Києві, було залишене Добровольчій армії [169, с.29].

Втрата Києва справила на українські армії гнітюче враження і вплинула як потужний деморалізуючий фактор. Особливо негативно це вплинуло на моральний і бойовий стан Галицької армії. Поява ще одного нового ворога – армії А.Денікіна – була важким ударом для УГА. Трагічний відхід українських частин з Києва знищив увесь сенс походу на столицю та надії галичан, які розглядали цей похід крізь призму гасла “Через Київ на Львів!”.

Захоплення Києва Червоною армією було для українських армій фатальним парадоксом. Це було, фактично, найвищим досягненням у військовій і політичній сфері для обох українських урядів та армій і, водночас, початком їхньої воєнно-політичної катастрофи. Події, що з блискавичною швидкістю відбувалися після 31 серпня, були тільки низкою епізодів, що призвели до остаточної поразки українських армій у війні з радянською Росією.

Київські події посилили антагонізм між двома урядами. Це виявилось, зокрема, у протилежних стратегіях щодо пошуку союзників. Після 31 серпня ці стратегії стали ще конкретнішими. Уряд УНР був готовий укласти союз з Польщею, а через неї добитися матеріальної допомоги з боку Антанти. Уряд ЗОУНР, навпаки, прагнув укласти союзний договір з Добровольчою армією, а Польщу вважав найбільшим ворогом [149, с.90]. 1 вересня уряд УНР підписав з Польщею договір про перемир'я, згідно з яким польські війська припиняли бойові дії і залишалися за р.Збруч. Це перемир'я негативно вплинуло на ставлення УГА до уряду УНР і Головного Отамана зокрема [41, с.4]. Хоча пункт 8 угоди і визначав, що "...всі точки цієї умови не мають жодного значення і впливу на пізніший хід політичних і територіальних відносин як для Польщі, так і для України" [116, ч.23, с.3].

Ситуація на фронті складалася не на користь українських армій. Східна армійська група силами 3-ої дивізії, Волинської групи, 11-ої бригади УГА, 1-ої бригади УСС та 9-ої Залізничної дивізії до 3 вересня розбила радянську Вапнярську групу, було захоплено 3 тис. полонених, а також багато військового майна на ст.Бірзула. Однак, ця перемога вже не мала жодного стратегічного значення для українських військ, бо хоча шлях на Одесу і був вільним, але там вже перебували денікінські частини [163, кн.2, с.171].

Прохання штабу Армії УНР до Штабу Головного Отамана надіслати в район Христинівки українські війська, щоб відрізати відступ радянських частин Південної групи, було марним. ШГО, врахувавши підхід з Білої Церкви до Києва ще однієї добровольчої частини – 2-го корпусу, а також просування з півдня у напрямку на Фастів групи Й.Якіра, зрозумів, що українські війська під Києвом можуть опинитися в оточенні Добровольчої та Червоної армій. Тому Центральна

армійська група генерала А.Кравса відступила на вихідні позиції, які вона займала 20 серпня. До 10 вересня вона вийшла на лінію Червоне – ст.Бровки – Ружин – Погребище [67, с.193-195]. Наказуючи групі генерала А.Кравса відійти на захід, командування українськими арміями намагалося уникнути війни з Добровольчою армією, а також дозволити денікінцям зіткнутися з частинами радянської 12-ої армії у районі Коростеня та з групою Й.Якіра.

Західна армійська група, яка 10 вересня знаходилася у 12 км від Коростеня, також була змушена відступати, адже радянське командування, зібравши значні сили, розпочало контрнаступ. Активність радянських частин пояснювалася спробами командування 12-ої армії звільнити шлях для групи Й.Якіра, котра вже знаходилася в районі Попельні. 2-га бригада УГА відійшла на Житомир, група січових стрільців – на Звягель [237, с.113-114].

Між тим, група Й.Якіра вдало скористалася простором, що утворився між Добровольчою та українськими арміями. Починаючи з 11 вересня, просуваючись цим коридором, Південна радянська група атакувала своїм правим флангом групу генерала А.Кравса, лівим – 2-ий корпус Добровольчої армії [9, оп.2, спр.75, арк.22]. У Фастові 16 вересня група Й.Якіра об'єдналася з 44-ою радянською дивізією в районі Коростишева [67, с.197-198].

Ситуація, в якій опинилася Західна армійська група після об'єднання групи Й.Якіра з частинами 12-ої радянської армії в Коростені, стала безнадійною, сили Червоної армії на цьому фронті значно посилились (майже на 15 тис. чоловік). 2-ий Галицький корпус 17 вересня змушений був залишити Житомир, а січові стрільці – Звягель. До 18 вересня Західна армійська група, ведучи безперервні бої з Червоною армією, розташувалася на рубежі Бердичів (2-ий корпус), Шепетівка (група УСС) [237, с.114; 121, с.267-268].

Червона армія, зайнявши позиції по лінії Кодня – Романів – Баранівка – Майдан – Вілля, далі не просувалася. На антибільшовицькому фронті наступило затишшя [122, зб.3, с.93]. На той час командування Червоної армії свої завдання на антиукраїнському фронті вважало вирішеними. Це можна стверджувати на підставі наказів, згідно з якими частини 12-ої армії призначалися в резерв

Південного фронту радянських військ, що воював проти Добровольчої армії [162, т.2, с.288].

Одночасно, шовіністична антиукраїнська політика генерала А.Денікіна в Україні викликала невдоволення та масові виступи повстанців проти його військ. Уряд УНР та Головний Отаман С.Петлюра наполягали на негайній підтримці повстанців, для чого виділила навіть 15 млн. гривень [11, оп.1, спр.22, арк.4]. Проте, Є.Петрушевич та командування Галицької армії все ще плекали надію, що держави Антанти змусять А.Денікіна порозумітися з українськими урядами [204, с.534]. Таємним наказом Головної управи військ УНР (ч.164) навіть була створена комісія для “полагодження непорозумінь” з добровольчими військами [5, оп.2, спр.3, арк.103]. Сподівання були марними. 21 вересня 1919 р. був перехоплений наказ по 3-му корпусу Добровольчої армії про наступ на розташування українських військ. Це стало вирішальним аргументом для Галицького уряду. 24 вересня обидва уряди підписали декларацію, яка, фактично, проголошувала війну армії А.Денікіна [192, т.2, с.88; 116, ч.38, с.1].

В умовах, коли обидві українські армії наприкінці вересня були охоплені епідемією тифу, відкривати другий фронт й оголошувати війну А.Денікіну було безперспективно. Вже до середини жовтня епідемія тифу дійшла до своєї кульмінації. Бригади та дивізії, підкошені хворобою, нараховували не більше 150-200 чол. [246, с.245; 7, оп.2, спр.5, арк.67]. Три четверті особового складу армій були хворі на тиф, 50% населення Правобережної України також захопила епідемія тифу [237, с.121]. Дезертирство в українських частинах сягнуло 20% від загального числа бійців [246, с.254].

Протягом жовтня українські армії з великими втратами відбивали наступ Добровольчої армії. 15 жовтня, скориставшись затишшям на антибільшовицькому фронті, Штаб Головного Отамана перекинув усі частини на фронт проти Добровольчої армії [59, с.12]. Однак, це не допомогло втримати антиденікінський фронт: сили були нерівними, бракувало озброєння, амуніції. Давалася взнаки холодна осінь, ранні заморозки спричинили випадки обмороження солдатів. Уряд УНР звернувся до населення з проханням пожертвувати на потреби українських військ одяг та взуття, але місцеві жителі байдуже поставилися до цього прохання

[9, оп.2, спр.75, арк.22,176]. Таке ставлення населення до національно-визвольної боротьби ображало Галицьку армію. Настрої УГА відбиває звіт начальника контррозвідки Р.Ковальського, в якому підкреслювалося: “Чому ми, галичани, мусимо боротися на всі сторони, а тутошнє пузате і здорове населення сидить спокійно в хаті, а навіть їсти нам не дасть” [22, оп.1, спр.193, арк.35]. Хоча галицька преса в середині жовтня і повідомляла, що “... наша офензива проти добровольців поступає успішно...”, а Головний Отаман звернувся з відозвою “... до однодушної і ... напруженої праці”, відчувалося, що катастрофа неминуче наближалася [110, ч.48, с.1]. 20 жовтня відбулася військова нарада, на якій представники обох українських армій повідомили Головного Отамана С.Петлюру та диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича, що воювати за таких обставин неможливо, адже “епідемія тифу сама вже війну викінчує” [96, с.120].

Наприкінці жовтня Начальна команда Галицької армії припинила виконувати оперативні накази ШГО й самочинно перевела свою армію до вичікувального стану, чим, практично, відкрила ділянку Українського фронту в районі Жмеринки і Вінниці. Армія УНР, яка утримувала фронт у районі Вапнярки, Проскурова і Могилева-Подільського самотужки була не здатна створити боєздатний фронт. Під загрозою того, що в будь-який момент Дієва армія могла бути атакована добровольчими частинами в своєму тилу через позиції галичан, вона змушена була відступити далі на захід у район містечок Любар і Чорторія. На 1 листопада 1919 р. в українських арміях загальна кількість померлих від тифу становила вже 10 тис. чол. [237, с.121]. Знесилена Галицька армія, в якій хворіло тифом 15 тис. чол., змушена була розпочати переговори про перемир'я з Добровольчою армією [22, оп.1, спр.193, арк.43].

17 листопада ці переговори закінчилися підписанням договору, згідно з яким УГА в повному складі перейшла на бік Добровольчої армії. Дієва армія УНР на той час мала всього 4-5 тис. чол., які не хворіли на тиф. Фронт Дієвої армії утримувався в околицях Пиляви – Любара – Лабуня – Кульчина – Кузьмина – Погорілої. Оточена з півночі Червоною армією, з півдня – Добровольчою армією, з заходу – польською армією, Дієва армія уже не мала військ для проведення бойових операцій [73, зб.6, с.195]. До того ж командування військ УНР отримало

несподіваний удар з боку своїх формувань. Чергову авантюру вчинив отаман О.Волох, спільно з Ю.Божком і О.Данченком, піднявши бунт проти Головного Отамана. Сигналом до бунту стала Відозва О.Волоха, яка розпочиналася характерним для отаманщини закликом: “Чесні, свідомі і рішучі – сини свого краю! Не шкурники й не фахівці!” [23, оп.1, спр.37, арк.5]. 27 листопада 1919 р. отаман О.Волох тричі надсилав ультиматум і домагався, щоб С.Петлюра відмовився від влади. Ця подія остаточно деморалізувала війська Директорії і спричинила повний розвал регулярного фронту Дієвої армії УНР [144, с.10].

Враховуючи ці обставини, уряд УНР і командування Дієвої армії 6 грудня прийняли наступне рішення: уряд УНР на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою від’їжджають до Польщі і там продовжують свою роботу; Дієва армія переформовується і, прорвавши фронт Червоної армії, починає разом із повсталими селянами партизанську війну. Командувачем армії був призначений генерал М.Омелянвич-Павленко. 6 грудня залишки військ УНР в кількості 10 тис. чол., 75 % яких були хворі на тиф, вирушили у тил ворога [17, оп.1, спр.14, арк.27-28]. Цей похід був ще одним доказом того, що Дієва армія УНР існує, а боротьба за визволення України триває.

Отже, третій етап українсько-більшовицької війни, який тривав з 1 червня по 6 грудня 1919 року, завершився. За останні півроку Дієва армія УНР майже безперервно вела бойові дії, не отримавши з боку держав Антанти жодної допомоги. Дієва армія сама себе забезпечувала зброєю, яку відбивала у боях з червоними частинами.

Викликає здивування, як за таких вкрай несприятливих умов у травні-червні 1919 р. Директорія змогла реорганізувати війська УНР за регулярним принципом, і незважаючи на чисельну перевагу Червоної армії на фронті, перейти в контрнаступ. Очевидно, що головною причиною цього було залучення офіцерських кадрів до командної роботи, які значно посилили бойові якості Дієвої армії. Були звільнені непрофесійні командні кадри, як отамани О.Волох, Ю.Божко та багато інших, замінений начальник Штабу Дієвої армії УНР А.Мельник, котрий не мав досвіду штабної роботи і тому невміло проводив бойові операції

[88, с.143; 163, кн.1, с.44]. Завдяки реорганізації, Дієва армія понад місяць вела бої з переважаючими в силах частинами Червоної армії.

Радянським військам у першій половині 1919 р. так і не вдалося виконати наказ В.Леніна й знищити регулярну Дієву армію УНР. Українська Народна Республіка, завдяки своїй армії, продовжувала існувати і вести боротьбу проти Червоної армії за свою незалежність. Незважаючи на невдачі у боях, Дієва армія створила передумови переходу Галицької армії на Велику Україну, здобувши плацдарм для спільних дій двох українських армій проти радянських військ.

Об'єднання з частинами Дієвої армії УНР регулярної Галицької армії значно посилює бойові можливості українських військ. Тому подальші наступальні операції вже проводилися на якісно вищому рівні, що й дозволило оволодіти столицею. Але стратегічний успіх українських об'єднаних армій був зведений нанівець грубими політичними прорахунками галицького командування.

На початок генерального наступу українських армій на Київ, Добровольча армія захопила майже все Лівобережжя України. Лівий фланг всього антибільшовицького фронту військ генерала А.Денікіна був націлений на Одесу та Київ. Стало очевидним, що армія А.Денікіна рано чи пізно підійде до Одеси та Києва. О.Удовиченко стверджує, що С.Петлюра ще в червні 1919 р. говорив з ним про “неминучість конфлікту з білою армією Денікіна” [100, с. 165-166]. Проте, вже у серпні, не отримуючи від А.Денікіна будь-яких позитивних повідомлень щодо узгоджених дій проти Червоної армії, Штаб Головного Отамана скеровує українські армії назустріч невідомому. Немає сумніву, що це було зроблено під тиском галицького уряду, який покладався на політичний та військовий досвід генерала А.Денікіна, сподіваючись, що той буде вважати українські війська своїми союзниками. Тому Штаб Головного Отамана не втрачав надію на порозуміння з Добровольчою армією і навіть видав наказ не вступати у бойові дії з денікінцями. Ілюзії галицького керівництва щодо можливого порозуміння з Добровольчою армією призвела до втрати Києва. Неодноразові спроби ШГО укласти перемир'я з Добровольчою армією не мали успіху.

Ставлення генерала А.Денікіна до українських армій було неприховано ворожим. Свідченням цього були його накази, в яких вимагалось роззброювати українські частини, а в крайньому випадку вважати їх більшовицькими.

Саме розташування українських сил у наступі на Київ при детальному розгляді викликає зауваження. Так, Волинська група, яка раніше утримувала антипольський фронт, повинна була приєднатися до Західної групи, адже вона була краще пристосована до бойових дій з польськими частинами, які оперували в тилу Західної групи. Тому Волинську групу польські частини не змогли б атакувати раптово, як це сталося з частинами січових стрільців.

Внаслідок польської акції вся Західна армійська група змушена була тимчасово призупинити наступ на Коростень, що дало змогу радянському командуванню підтягнути резерви. Група УСС також мала брати участь у наступі на Київ, оскільки стрільці добре знали місто. А ШГО мав передбачити, що під час зіткнень у Києві українських частин з частинами Червоної армії або з добровольчими військами можуть виникнути небезпечні ситуації, при яких знання міста буде необхідним. Цей висновок підтверджують і спогади очевидців, які стверджують, що галицькі частини зовсім не орієнтувалися в ситуації, яка склалася в Києві [93, ч.4, с.11].

Наказ ШГО “не стріляти по добровольчих частинах” призвів до пасивності українських частин у Києві. В багатьох історичних джерелах вказується на те, що українські частини майже вдвічі перевищували сили Добровольчої армії в Києві [246, с.207; 124, с.3]. Чому ж українські війська не вигнали добровольчі частини з Києва? Знаючи подальший перебіг подій, зазначимо, що командування українських армій вчинило правильно, вивівши свої частини з Києва. Збройна сутичка в Києві призвела б до війни з Добровольчою армією, що було б на користь командуванню Червоної армії. Стратегічно положення українських військ було б ускладнене, адже воювати на два фронти не було можливості. Навіть добре озброєна Антантою Добровольча армія не змогла втримати Київ, у жовтні 1919 р. створивши собі другий фронт проти українських армій. Фактично, за два тижні після залишення Києва українські армії припинили бойові дії проти Червоної армії. Радянські війська, розташувавшись по лінії Житомир – Звягель, зупинили

свій наступ. Це пояснювалося тим, що лівий фланг Червоної армії був під загрозою удару з боку київських частин Добровольчої армії, а правий – з боку частин польської армії, яка зайняла Рівне. Після 18 вересня жодна з українських частин уже не проводила бойових операцій проти Червоної армії, а були лише позиційні сутички, які нічого не вирішували, а тільки підкреслювали непримиренність сторін. Потрібно зазначити, що з 12 серпня 1919 р. усі бойові дії проти Червоної армії закінчувалися перемогою українських військ.

Радянське командування так і не змогло нічого протиставити цій тактиці ведення війни українськими арміями. Про це яскраво свідчить кількість полонених, яких захопили українські війська. З 12 по 30 серпня група генерала А.Кравса взяла 6 тис. полонених, дві батареї гармат, п'ять бронепоездів [67, с.174]. Лише за 30 серпня Запорізька група захопила 7 тис. ворожих бійців [62, с.116]. Група полковника О.Удовиченка і Волинська група 3 вересня полонили 5 тис. чоловік [163, кн.2, с.171,176].

Подальший хід подій був трагічним для українських армій. Значну роль у цьому відіграла епідемія тифу, яким хворіло 3/4 українських військ. На думку Л.Шанковського, епідемія тифу не могла досягти такого поширення природним шляхом. Він припускає, що проти українських армій була застосована бактеріологічна зброя [246, с.326]. В тому стані, в якому знаходились обидві українські армії, оголошувати війну Добровольчій армії було вже справою безперспективною.

Намагаючись урятувати та зберегти Галицьку армію як організаційну і тактичну одиницю, Начальна команда змушена була підписати перемир'я з Добровольчою армією. Дієва армія УНР, відступивши в район Любара – Чарторії, опинилася оточеною з усіх боків ворогами. Очевидно, що головним винуватцем у трагічному фіналі Дієвої армії УНР була Антанта. Проти Червоної армії у той час воювало багато армій: естонська, фінська, латвійська, польська, різні білогвардійські угруповання. Всі вони отримували допомогу від Антанти. Винятком у цьому були лише українські армії. Короткозора політика Антанти зумовила поразку у визвольній війні не тільки української армії, але й Добровольчої армії генерала А.Денікіна, головної надії Антанти у боротьбі з

більшовизмом. Внаслідок такої недалекоглядності агресія радянської Росії проти України увінчалася успіхом. Україна наприкінці 1919 р. формально залишалась у руках радянських військ. Але боротьба українського народу проти радянської агресії тривала. Вся Україна була охоплена повстаннями проти радянської влади. На допомогу повстанцям у тил Червоної армії вирушили визвольним походом залишки Дієвої армії УНР. Однак, це вже були партизанські форми боротьби.

Головним підсумком третього етапу Другої українсько-більшовицької війни є те, що похід на Київ – Одесу був спільним подвигом об'єднаних українських армій. Здобуття Києва 31 серпня 1919 р. стало не тільки апофеозом цього походу, але й доказом того, що українські війська, опираючись тільки на власні сили, без допомоги Антанти, могли переможно воювати проти такого сильного ворога як Червона армія.

ВИСНОВКИ

Друга українсько-більшовицька війна тривала з листопада 1918 р. по грудень 1919 р. Агресія радянської Росії проти України проводилася з метою захоплення українських земель. Голодуюча радянська Росія вкрай потребувала забезпечення хлібом. Комуністичний уряд Росії також намагався через Україну силами Червоної армії нав'язати Західній Європі ідеали світової революції. Для України ця війна носила оборонний характер, головними стратегічними цілями якої було:

- відстояти свою державність;
- не дати можливості більшовикам приєднати Україну до радянської Росії;
- перемогти та відкинути Червону армію за межі УНР;
- у війні з радянською Росією довести світовому суспільству право на існування незалежної України.

Агресію радянської Росії проти України можна поділити на три етапи. Перший етап тривав з 15 листопада 1918 р. по 15 січня 1919 р. Другий етап – з 16 січня по 31 травня 1919 р. Третій – з 1 червня по 6 грудня 1919 р.

Можна впевнено стверджувати, що прихід Директорії УНР до влади був забезпечений вдало вибраним моментом, а саме – початком протигетьманського повстання: Німеччина зазнала у війні поразки, П.Скоропадський залишився без її підтримки і розпочав непопулярну в українському суспільстві проросійську політику. Але подальший хід подій свідчить, що підготовка до повстання й намагання втримати владу не були доведені Директорією УНР до кінця. Перемога Директорії у повстанні проти гетьмана П.Скоропадського була своєрідною кульмінацією її успіху. Вона показала одну із сильних сторін Директорії УНР, а саме – підтримку її у той момент більшістю населення України. Саме це дозволило Директорії зібрати велику армію в 300 тис. чол. Але політичні прорахунки і військові помилки уряду Директорії спричинили політичну нестабільність в країні, безуспішні пошуки внутрішньої та зовнішньої підтримки, жорстоку боротьбу за владу.

Головною причиною, що зумовила таке становище, було особисте протистояння лідерів Директорії. Відсутність у С.Петлюри та В.Винниченка єдності поглядів на політичну орієнтацію та першочергові завдання дезорганізувала все політичне життя України. Саме цим пояснюється неконкретність програмних установок, суперечливість та короткозорість внутрішньої політики Директорії. Відсутність чіткої програми державотворення посилювала соціальну напругу та призводила до невизначеності ситуації для українського народу. Внаслідок відсутності чітко визначеного терміну адміністративного й аграрного реформування, через позбавлення інтелігенції політичних прав, Директорія УНР опинилася без підтримки кваліфікованих кадрів і селян. Тому величезні війська Директорії УНР, які склалися в основному, із селянських загонів, катастрофічно зменшилися за короткий час. Помилки Директорії у сфері соціальної політики вдало використала радянська Росія. Проголошуючи популярні гасла, радянські війська просувалися Україною, спираючись на підтримку місцевого населення.

Головною особливістю першого етапу Другої українсько-більшовицької війни було те, що наступ більшовицьких військ на Україну співпав з початком протигетьманського повстання. Директорія УНР майже через місяць після оволодіння Києвом та взяття влади у свої руки постала перед фактом розпочатої радянською Росією агресії.

Початок Другої українсько-більшовицької війни співпав із різким погіршенням міжнародної ситуації довкола України. Антанта не визнавала її як суверенну державу і робила ставку на Польщу та “велику” Росію. В свою чергу “червона” та “біла” Росія не бажала відмовлятися від такої багатой провінції колишньої імперії, як Україна. Внаслідок цього, бойові дії розгорнулися вздовж усього кордону УНР. На заході відкрився антипольський фронт. Взаємовідносини з Румунією були невідрегульовані. З півдня Україну блокували частини Добровольчої армії та 60-тисячне військо Антанти. З північного сходу наступала Червона армія.

Командування Дієвої армії УНР поставило перед Директорією запитання: який із фронтів вважати головним, щоб нарешті укласти перемир'я? Але й це

важливе питання Директорія вирішити була неспроможна. Різнилися також і зовнішньополітичні концепції В.Винниченка і С.Петлюри: один був за порозуміння з радянською Росією, другий – за союз із Антантою. Невизначеність зовнішньої політики провідних членів Директорії призвела до того, що Дієва армія УНР продовжувала воювати на всіх фронтах, проте найбільш небезпечним з них був антибільшовицький.

Невизначене ставлення Директорії УНР до війни з радянською Росією негативно відбилося на її збройних силах. Не маючи відповідних вказівок із Києва, як реагувати на стрімке просування Червоної армії теренами України, частини Дієвої армії УНР відходили у тил без бою, залишаючи свої позиції. Відсутність стратегічного плану ведення цієї війни зумовила масовий перехід українських підрозділів до Червоної армії. Вагому роль у цьому відіграла вмiла більшовицька агітація. Там, де українські війська втримували свої позиції, бої проти Червоної армії були надзвичайно жорстокими і кровопролитними. З усіх фронтів, які оточили Україну, найбільших людських і територіальних втрат зазнавав антибільшовицький фронт. Тому українське командування вважало його головним.

Усі спроби уряду Директорії УНР відвернути агресію радянської Росії дипломатичним шляхом виявилися марними. Другий етап цієї війни розпочався 16 січня 1919 р. Саме тоді Директорія змушена була оголосити стан війни з радянською Росією, але час був втрачений, а ініціатива у бойових діях перейшла до Червоної армії.

6 лютого 1919 р. Київ захопили червоні війська. В поразках Дієвої армії УНР у той період значною мірою була винна помилкова політика уряду Директорії у сфері військового будівництва. Соціалістичний уряд Директорії не довіряв військовим професіоналам – кадровим офіцерам. Легковажне ставлення до офіцерських кадрів призвело до того, що Директорія УНР виявилася неспроможною підпорядкувати собі 300-тисячну українську армію. Після повстання проти гетьмана П.Скоропадського, на першому та другому етапах війни з радянською Росією Дієва армія УНР формувалася без будь-якого плану, переважно з напіврегулярних та повстанських частин. Багато військових частин

організовувалися так званими отаманами, які, зібравши свій загін, отримували на його формування санкції і гроші від Директорії УНР. Закономірно, що при такій системі організації українських військ траплялися випадки, коли отамани або зникали з грошима, або відмовлялися підпорядковуватися Штабу Дієвої армії УНР. Такі загони, діючи на фронті самовільно, вносили безлад у проведення військових операцій. Користуючись відсутністю адміністративних органів влади, отаманські загони в тилу грабували місцеве населення, накладаючи контрибуції на захоплені населені пункти. Наслідком цього стало поширення анархії на місцях, а згодом і єврейські погроми. Штаб Дієвої армії УНР був неспроможний керувати такими частинами. Отаманщина зводила нанівець всі оперативні плани українського командування. Вона значно допомагала Червоній армії, відмовляючись підкоритися владі Директорії, нерідко отамани навіть переходили до більшовиків (М.Григор'єв, Д.Зелений та інші). Намагання кожної політичної партії мати свою військову частину ще більше дестабілізувало Дієву армію УНР.

Виняток у такій ситуації складали колишні регулярні частини гетьманської армії, зокрема Запорізький корпус, Сіра дивізія та деякі інші. Втім, їх було замало для того, щоб витримати натиск частин Червоної армії. Допомогти Дієвій армії могли австрійські та німецькі частини, а також іноземні військовослужбовці, які погоджувалися служити в Українській армії. Але уряд Директорії не скористався такою слушною нагодою. В той же час командування Червоної армії активно використовувало іноземних військовослужбовців, формувало з них частини, та направляло їх на антиукраїнський фронт.

Українське воєнне мистецтво на перших двох етапах війни тільки починало формуватися. Основною його рисою було те, що українські та радянські війська очолювали офіцери колишньої російської царської армії. Тому тактика проведення бойових операцій цих армій суттєво не відрізнялася. Їх командування використовувало тактику ведення війни вздовж залізничних колій (“ешелонна війна”). Головну роль тут відігравало швидке захоплення важливого відтинку залізничного шляху, зокрема оволодіння вузловими залізничними станціями, від яких можна було рушати в інших напрямках. Радянські військові формування просувалися по теренах України поїздами, з піхотою і невеликими підрозділами

кінноти. Такий рух супроводжувався бронепоїздами, які складали основну бойову силу та підтримували наступ чи оборону кулеметним і гарматним вогнем. Зустрівшись із противником піхотні частини виходили із вагонів та діяли вздовж залізничної колії. Такою тактикою користувалося й українське командування. Проте методи застосування її між українськими та червоними військами мали суттєві відмінності. Природно, що при проведенні бойових дій вздовж залізничної колії тил і фланги військових частин залишалися відкритими. На перших етапах війни Червона армія вміло використовувала таке становище і активно застосовувала повстанські загони для нападів на українські війська з тилу і флангів. Ця тактика довела, що навіть малочисельна кіннота могла вирішити хід бою. Тому командування Червоної армії почало створювати та надсилати в Україну розгорнуті кінні частини.

Проте командування Дієвої армії УНР на початку Другої українсько-більшовицької війни більше уваги звертало на формування піхотних частин, бо вважало, що при пересуванні поїздами і веденні бойових дій вздовж залізничних шляхів, піхота буде мати першорядне значення. Але вже перші місяці війни з Червоною армією наочно підтвердили помилку командування Дієвої армії УНР, якої воно припустилося, зігнорувавши створення кінних частин. Ті невеликі підрозділи кінноти, що існували, застосовувалися винятково вздовж залізничних колій разом із піхотою, замість того, щоб заходити в тил радянських частин або наступати на їх фланги. Наслідком застосування такої одноманітної тактики українськими частинами стало те, що протягом двох місяців українські війська втратили всю Лівобережну Україну, а до червня 1919 р. – майже все Правобережжя.

Характерною рисою проведення війни вздовж залізничних шляхів було швидке маневрування військових частин з однієї ділянки фронту на другу, більш загрозливу. Радянське командування вдало користувалося цією тактикою протягом усієї Другої українсько-більшовицької війни, особливо на її початкових етапах. Українські частини почали активно застосовувати цю тактику в квітні 1919 р., прикладом чого була Шепетівська операція.

Отже, на перших двох етапах Другої українсько-більшовицької війни тактика проведення бойових операцій полягала у захопленні вузлових залізничних станцій і подальшому просуванню залізницею в потрібних напрямках. Ця стратегія повністю виключала тактику проведення бойових операцій суцільним розгорнутим фронтом. Дієва армія УНР не була здатна організувати розгорнутий фронт. Існування поряд із регулярними підрозділами напівпартизанських частин з усіма характерними ознаками отаманщини було головною перешкодою в організації тактично грамотного наступального фронту у війні проти радянської Росії.

Питання про створення регулярної боєздатної армії починає розглядатися урядом Директорії УНР тільки наприкінці другого етапу війни, у травні 1919 р., коли майже вся територія України була захоплена Червоною армією. У цей період провести повноцінну мобілізацію командуванню Дієвої армії УНР вже не вдалося, до того ж усі склади з озброєнням опинилися в руках червоних частин. Незважаючи на несприятливі умови, українське командування спромоглося провести у квітні-травні прискорену реорганізацію військ УНР. Попри те, що не вдалося довести склад українських частин до повного штату, проведена реорганізація дозволила створити на початку третього етапу війни розгорнутий фронт проти Червоної армії. Тактика ведення бойових операцій докорінно змінилася. В результаті реорганізації Дієва армія поступово переходила від “ешелонної війни” до організованих бойових дій у польових умовах з чіткою взаємодією із сусідніми частинами. З огляду на те, що українські війська були оточені з усіх боків ворогом, керівництво Дієвої армії УНР створило з реорганізованих частин чотири групи військ, розподіливши їх за головними напрямками. Тактика проведення воєнних операцій була спрямована на те, щоб українські частини на окремих ділянках фронту зосереджували ударні сили, наступаючи на стратегічно важливих напрямках. Кожна група українських військ, координуючи свої дії з сусідньою групою, не дозволяла радянським частинам охопити її з флангів або тилу. Цю тактику командування військ УНР уперше застосувало в Проскурівській операції. Особливістю такої тактики було те, що фронт українських військ, хоч і не був суцільним, але й позиційним він також не

був, адже Дієва армія УНР проводила наступальні операції шириною до 140 км. Під час Проскурівської операції українські війська більше місяця воювали проти переважаючих сил Червоної армії. Хоч у цій операції не було отримано бажаних результатів, вважати її невдалою не можна. Вона випередила наступ Червоної армії, зірвавши плани В.Леніна та радянського командування стосовно знищення Дієвої армії УНР і подальшого просування більшовицьких військ у Західну Європу.

Приєднання Галицької армії до Дієвої армії УНР мало не тільки суто військове, а й політичне значення, адже вперше в такому масштабі західні та східні українці об'єдналися у боротьбі за створення власної держави. Але повному об'єднанню заважали розбіжності у поглядах двох українських урядів. Це відбилося на функціях створеного штабу об'єднаних армій – Штабу Головного Отамана, а потім і при виборі напрямку наступальних операцій. Компетенція Штабу Головного Отамана була обмежена Начальною Командою УГА та Штабом Дієвої армії УНР. До того ж стратегічний напрямок наступальних операцій вибирали не військові фахівці, а політики. Часто поставлені ними завдання не враховували наявного військового потенціалу країни і не могли бути реалізованими, що підтвердив відступ українських військ із Києва 31 серпня 1919 р.

Ситуація, що склалася 31 серпня у Києві, поставила українські армії перед фактом відкриття ще одного фронту. Підтвердились прогнози військових фахівців щодо можливого стратегічного оточення українських частин противником на Київському наступальному напрямку, які були проігноровані політичним керівництвом УНР.

Ще більшою помилкою можна вважати розпорошення українських сил та призначення другого напрямку наступу – на Одесу. Розтягнувши українські армії на фронті від Києва до Одеси, українське командування значно послабило свої позиції. На той час червоні війська в декілька разів перевищували сили українських частин, що воювали на Одеському напрямку і боронили тили українських армій. За умови проведення радянськими дивізіями одночасного узгодженого наступу, український фронт тут було б прорвано, а наступаючи на

Київ, українські частини опинилися б під загрозою удару з тилу. Від такого розвитку подій українські армії врятувало бажання радянського командування за будь-яку ціну втримати Одесу. Українське командування повинно було передбачити такий розвиток подій, як і те, що воювати таким широким фронтом ще й проти Добровольчої армії, яка швидко просувалася, було неможливо, сил для цього було обмаль. Отже, керуючись політичними розрахунками влада висунула перед українськими арміями стратегічне завдання, якого вони не могли виконати.

Розглянемо можливі варіанти наступу об'єднаних українських армій.

У багатьох мемуарах та історичних джерелах вказується, що наступ тільки на Одесу давав великі переваги українським військам: умови наступу на Одесу були набагато легшими: фланги українських армій були б захищені річками Буг і Дністер, а сили Червоної армії на цьому напрямку були б у чотири рази менші за українські. Політичне та економічне значення Одеси було не менш важливим, ніж Києва, бо вона давала можливість налагодити зв'язок з Європою через свої порти, а також отримувати зброю і медикаменти. Відстань до Одеси була меншою, ніж до Києва, тому українські війська опинилися б там раніше Добровольчої армії. У випадку зіткнення з добровольчими частинами перевага у силах була б на боці українських армій, оскільки на Херсонщині стояв тільки 2-ий добровольчий корпус у складі трьох бригад, а в Криму зосереджувався 3-ій корпус, який лише почав формуватися. Оволодівши цим плацдармом, командування могло б підготувати українські армії до подальших бойових дій. За цей період можна було б налагодити зв'язок із повстанськими загонами, які діяли неузгоджено, та підпорядкувати їх Штабу Головного Отамана. Таким чином, Одеський напрямок наступу дійсно мав вагомі переваги, проте С.Петлюра як основний вибрав Київський напрямок.

В історичних джерелах розглядаються тільки три варіанти наступу: Київ, Одеса, Галичина. Невідомо, чому Штаб Головного Отамана не запропонував четвертого, найбільш легкого, варіанту. Він був розрахований на швидке просування військ А.Денікіна, не вимагаючи від українського командування взагалі жодного наступу. Українським арміям потрібно було б тільки залишатися

на місці, у крайньому випадку зайняти позиції, які вони здобули до 20 серпня 1919 р. Це дозволило б українським військам перезимувати і провести мобілізацію без боїв з Добровольчою або Червоною армією. Цей варіант майже повністю повторює план полковника П.Болбочана, котрий пропонував українські частини вивести в безпечну зону, щоб війська радянської Росії зіткнулися з повсталими селянськими загонами. Тоді Червона армія змушена була б воювати з польською та Добровольчою арміями на всіх ділянках свого фронту, а її тил знаходився б під загрозою удару повстанських загонів. Слід зазначити, що відведення українських армій в Одесу також призвело б до зіткнення між собою всіх ворожих Україні сил. Але у випадку залишення українських армій у районі Кам'янець-Подільського і Проскурова, українське командування мало б більше можливостей для маневру і змогу активного впливу на хід бойових дій, які розгорнулися б в Україні. Цими стратегічними маневрами Штаб Головного Отамана примусив би добровольчі та польські частини воювати з Червоною армією, а українське військо вчасно було б виведене з-під удару. Прикладів використання такої тактики під час Другої українсько-більшовицької війни було чимало. Вона була досить ефективною при наявності декількох ворогуючих армій, які воювали на одних теренах. Так діяло польське командування, знявши у червні 1919 р. свої частини з антибільшовицького фронту, чим посилювало натиск Червоної армії на Дієву армію УНР. Потім польська армія, використавши наступ українських військ на Київ, просувалася в їх тилу і займала без бою українські території. Цю ж тактику використовувало й радянське командування, звільняючи Лівобережну Україну перед наступаючими частинами Добровольчої армії, чим прискорило зустріч останньої з українськими частинами. У вересні командування Червоної армії взагалі зняло свої частини з антиукраїнського фронту, чим посилювало тиск українських армій на денікінські частини. Отже, стратегія ведення війни з Червоною армією вимагала від Штабу Головного Отамана використовувати таку тактику, яка б допомогла завдяки маневрам вивести з-під удару українські війська та зіштовхнути між собою противників України.

Залишаючись у районі Проскурова та Кам'янець-Подільського і застосовуючи таку тактику, українське командування майже нічим не

ризикувало б. Адже в той період військові сили об'єднаних українських армій кількісно переважали кожен з тих ворожих армій, які воювали на теренах України. Польська армія тримала на українському фронті 56 тис. чол., Добровольча – 40-50 тис. чол. Червона армія висунула проти українських армій близько 60 тис. чол., але їй довелося відкликати свої сили також на антипольський і антиденікінський фронти. Роз'єднавши війська, українське командування значно послабило свої військові можливості, тому й не утримало свого фронту.

Разом з тим слід відзначити, що тактика проведення бойових операцій проти Червоної армії у серпні 1919 р. значно відрізнялася від тієї, яку застосовувало українське командування до об'єднання українських армій. Ця тактика повністю відбивала ті розбіжності, які існували між УГА та Дієвою армією УНР. Галицька армія успадкувала всі риси, які були притаманні австрійській армії, а саме: організованість, дисциплінованість, але й до цього надзвичайну боязкість, якщо противник веде наступ на її фланги або оточує їх. Дієва армія УНР успадкувала риси царської російської армії – відчайдушність і досягнення мети будь-якою ціною.

Галицька армія під час Київського наступу трималася дуже обережно. Її командування, не маючи досвіду війни з радянськими частинами, застосовувало тактику ведення війни, якої дотримувалося раніше, тобто тактику суцільного фронту. Наступаючи великими силами на вузькому фронті, командування галицьких корпусів постійно висилало вперед розвідпідрозділи, а тільки за ними основні сили. Водночас галицьке командування турбувалося про безпеку своїх флангів. Ці зайві маневри перешкоджали швидкому просуванню вперед. Тому галицькі частини постійно відставали від наддніпрянських частин.

Бойові операції Дієвої армії УНР відрізнялися тим, що вона майже всю війну з Червоною армією використовувала тактику напівпартизанської рухомої війни. На широких теренах України така тактика себе виправдовувала. Вона вимагала швидкого маневрування, концентруючи сили та завдаючи удару по противнику на одному напрямку, не боячись ударів з тилу або флангів. Тому наддніпрянські частини були готові воювати на всіх напрямках.

Штаб Головного Отамана, поєднавши різні якості двох українських армій, розробив нову тактику проведення війни з Червоною армією. Вона полягала в тому, що галицькі корпуси проводили фронтальний наступ, а наддніпрянські групи охоплюючими маневрами заходили у тил червоних частин. Уперше таку операцію українське командування запровадило на початку Київського наступу на фронті Крижанівка – Чорнятин – Ружин – Погребище.

Друга українсько-більшовицька війна відзначалася великою маневреністю. Бойові операції завжди проводилися блискавично, й відтак мали вирішальний характер. Це давало змогу наступаючим арміям, зокрема на перших етапах війни, захоплювати великі райони України і переслідувати розгромленого противника, який швидко відступав, використовуючи залізницю. При такому стрімкому та рухливому способі ведення війни, українському командуванню відчутно бракувало підрозділів кінноти. Особливо це відчувалося в червні 1919 р. після реорганізації Дієвої армії УНР, коли бойові операції почали проводитися не тільки вздовж залізниці, а й вглибині української території. Дієва армія УНР і УГА у боях проти Червоної армії застосовувала головним чином піхоту та артилерію.

У війні з Червоною армією українські війська виявили героїзм і відвагу, а їх командування – високу військову тактично-оперативну майстерність, яка яскраво проявилася під час третього етапу війни з Червоною армією у 1919 р., про що переконливо свідчать Проскурівська та Вапнярська операції.

Боездатність кожної армії значною мірою залежить від морально-психологічного стану її особового складу. Дієва армія УНР у боротьбі проти Червоної армії довела, що її офіцерський корпус та рядовий склад у своїй масі проявили високий патріотизм і національну свідомість. Проте, слід визнати, що в цій війні армія українським народом підтримана не була. Після повстання проти гетьмана П.Скоропадського чисельність Дієвої армії УНР у середині січня 1919 р. не перевищувала 56 тис. чол., а до травня 1919 р. взагалі зменшилася до 30 тис. чол. Тоді, коли населення України становило 40 млн. чол., війська Директорії УНР складали 0,075 % від цієї кількості. Причиною цього було невизначене ставлення вищого політичного керівництва УНР до війни з радянською Росією.

Це була головна помилка уряду Директорії, якою скористалися більшовики, проводячи серед населення України пропагандистську роботу. Червона армія на початку війни перемагала війська УНР не стільки зброєю, скільки більшовицькою пропагандою, яка викликала в українського населення пасивність і нерозуміння справжньої мети агресії радянської Росії.

До поразки УНР у війні з РСФРР спричинилися й інші фактори:

1. На початку Другої війни з радянською Росією Україна стала територією, яку легко можна було захопити. Країна знаходилася в стані загальної анархії, причиною чого був слабкий державно-адміністративний апарат.
2. УНР у політичних планах країн Антанти розглядалася тільки як територія майбутньої “великої Росії”. Тому воєнні поразки українських військ були не стільки прорахунками українського командування, скільки наслідком відсутності підтримки з боку держав Антанти.
3. Слабкий дипломатичний корпус Директорії УНР не спромігся організувати стосунки з нейтральними країнами. Саме через це під час війни з більшовиками Директорія опинилася в повній міжнародній ізоляції.
4. Під час Другої українсько-більшовицької війни на території України воювало багато армій: Червона армія, російська “біла”, польська, армія Антанти, загони анархіста Н.Махна та чисельні, нікому не підпорядковані, повстанські загони, проти яких Україна змушена була утримувати фронти. Опинившись в оточенні ворожих армій і самотужки ведучи війну проти радянської Росії, Директорія УНР нічим не могла допомогти своїй армії – співвідношення сил було не на користь України.
5. До серйозних причин, які зумовили поразку, можна віднести і постійні бойові операції, якими були знекровлені українські армії, епідемію тифу та постійну нестачу одягу, взуття, а найголовніше – озброєння.

Дослідження подій Другої українсько-більшовицької війни дає змогу розробити концептуальні засади, які стосуються стратегічних напрямків сьогоднішньої діяльності політичного керівництва України щодо гарантування її національної безпеки. Основні з них:

- по-перше, воєнна доктрина держави повинна цілковито спиратися на забезпечення і реалізацію завдань її внутрішньої та зовнішньої політики;
- по-друге, держава має бути готовою у будь-який момент застосувати силові методи для нейтралізації чи відвернення зовнішньої військової загрози її суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості кордонів;
- по-третє, геополітична ситуація України, як це показав досвід досліджуваного періоду, вимагає, щоб її Збройні сили відповідали за рівнем своєї боєздатності арміям передових країн світу (або складали з ними єдиний військовий блок).

І все ж потрібно відзначити, що на початку грудня 1919 р. фронт Дієвої армії УНР проти Червоної армії був ліквідований не в ході бойових дій, а рішенням уряду Директорії УНР під тиском вище визначених серйозних обставин.

Незважаючи на поразку Директорії УНР у війні з радянською Росією, Дієва армія УНР і УГА до кінця виконали свій військовий обов'язок. В українській історії назавжди залишаться спогади про подвиги та героїзм українських воїнів, як звичайних солдатів, так і генералів. Їх самовіддане прагнення, навіть ціною життя, відстояти українську державність має стати прикладом для особового складу сучасних Збройних сил України. У ньому за словами С.Петлюри, "... є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким та трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції в душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі" [203, с.301].

Історичний досвід ведення бойових операцій та воєнне мистецтво Дієвої армії УНР і УГА необхідно використовувати і сьогодні. Цей досвід особливо актуальний у теперішній час, коли йде реформування Збройних сил України та формується професійна українська армія.

Досвід військового будівництва під час Другої українсько-більшовицької війни яскраво свідчить, що вагомим фактором, який забезпечує існування та функціонування Збройних сил, є підбір високопрофесійного та національно свідомого складу армії. Як показали події доби другої агресії радянської Росії проти України, Збройні сили – це головний елемент державності, який забезпечує право нації на існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВОВ України)

1. ЦДАВОВ України: Ф.2: Рада Народних Комісарів УРСР.
Оп.1, спр.167: Зведення оперативного відділу Київського військового комісаріату про воєнні дії групи військ Київського, Харківського та інш. напрямків. 11 квітня - 11 серпня 1919 р.
Оп.1, спр.169: Оперативні зведення штабу армій Українського фронту про положення на фронті і бойові дії проти Армії УНР. 2 грудня 1918 р. - 2 серпня 1919 р.
Оп.1, спр.255: Інформаційні повідомлення Бюро друку України про стан на фронтах. 15 грудня 1918 р. - 14 серпня 1919 р.
2. Ф.1065: Рада Народних Міністрів УНР.
Оп.1, спр.14. Журнал засідань Ради Народних Міністрів УНР. 15 грудня 1918 - 30 листопада 1919 р.
3. Ф.1073: Державний секретаріат по військових справах ЗУНР.
Оп.1, спр.6.: Лист отамана О.Осецького до С.Петлюри. 1 червня 1919 р.
4. Ф.1074: Міністерство Військових справ Української Держави. м.Київ.1918р.
Оп.1, спр.10: Накази по військам. 15 листопада - грудень 1918 р.
5. Ф.1075: Військове Міністерство УНР.
Оп.1, спр.1а.: Копія наказу війську УНР: накази Холмської групи військ УНР та його штати, 29 грудня 1918 р.
Оп.2, спр.1: Накази по військовій офіції і Головній Управі військ УНР. 14 грудня - 31 грудня 1918 р.
Оп.2, спр.2: Накази Головної Управи війська УНР. Том 1. 27 грудня 1918 р.- 9 липня 1919 р.

- Оп.2, спр.3: Накази Головної Управи війська УНР. Том 2. 9 липня - 12 листопада 1919 р.
- Оп.2, спр.4: Накази Головної Управи війська УНР. 3 січня - 27 жовтня 1919 р.
6. Ф.1077: Головне Управління Генерального Штабу Української Держави.
Оп.1, спр.6: Лист до штабу про перехід окремих частин Сердюцької дивізії на бік противника. 25 листопада 1918 р.
Оп.1, спр.41: Накази по Армії Лівобережної України та листування про стан подій на фронті. 24 листопада - 30 грудня 1918 р.
7. Ф.1078: Головне управління Генерального штабу Армії УНР.
Оп.1, спр.7: Повідомлення, звіти, телефонограми штабів про становище на фронтах, рух військових ешелонів, накази по Головному управлінню Генерального штабу. 12 грудня 1918 р. - 12 березня 1919 р.
Оп.1, спр.8: Відомості, схеми та листування про дислокацію військ УНР на фронтах. 30 квітня 1918 р. - 6 червня 1919 р.
Оп.1, спр.21: Телеграми, повідомлення штабів, корпусів про положення на Правобережному фронті. 1 - 14 лютого 1919 р.
Оп.1, спр.24: Телеграми, повідомлення штабів Східного фронту про положення на місцях. 3 - 30 березня 1919 р.
Оп.1, спр.36: Телеграми штабу Дієвої Армії УНР Північної групи військ про події на фронті. 1 - 25 травня 1919 р.
Оп.1, спр.40: Телеграми штабу Дієвої Армії УНР Лівобережного та Холмсько-Галицького фронтів про події на місцях. 14 - 31 січня 1919 р.
Оп.1, спр.47: Телеграми, повідомлення командуючого Східним фронтом, Запорізької бригади та ін. про стан та діяльність військових частин Дієвої Армії УНР. 1 лютого - 11 травня 1919 р.
Оп.1, спр.48: Звіти інформаційного бюро Армії УНР про події на фронтах. 20 грудня 1918 - 1 липня 1919 р.
Оп.1, спр.62: Телеграми, повідомлення отаманів Дієвої Армії УНР про стан подій на фронтах. 4 січня - 24 грудня 1919 р.

- Оп.2, спр.5: Доповіді та обіжники Головного управління Генерального Штабу, Військового Міністерства, командирів військових частин про формування Армії УНР, положення та схеми. 22 липня - 1 листопада 1919 р.
- Оп.2, спр.28: Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої Армії УНР і схеми їх розташування. Червень - вересень 1919 р.
- Оп.3, спр.5: Друге Генералквартирмейстерство. Протокол згоди на спільне командування між представниками Наддніпрянської й Галицької Армій. Липень 1919 р.
8. Ф.1092: Міністерство внутрішніх справ УНР.
- Оп.2, спр.11: Інформація про становище в губерніях, в повітах і на фронтах. Грудень 1918 - 14 серпня 1919 р.
- Оп.2, спр.42: Закон Ради Народних Міністрів про скасування губернських статистичних комітетів. Про збирання одягу і білизни для поранених. 11 січня - 20 жовтня 1919 р.
9. Ф.1113: Міністерство преси і пропаганди УНР.
- Оп.2, спр.75: Інформаційні повідомлення комісара преси м.Вінниці про становище на фронтах. 28 лютого - 30 жовтня 1919 р.
10. Ф.1401: Інспектор народної міліції при Подільському губернському комісарі, м.Кам'янець-Подільський.
- Оп.1, спр.19: Рапорти начальників карно-розвідчих відділів про події в повітах губернії. 1 січня - 14 березня 1919 р.
11. Ф.1429: Канцелярія Директорії УНР.
- Оп.1, пр.22: Постанови про асигнування в розпорядження Міністерства внутрішніх справ коштів на організацію диверсій на Україні. 27 січня - 30 жовтня 1919 р.
- Оп.2, спр.2: Накази, постанови, інструкції Ради Народних Міністрів. 1 січня - 31 грудня 1919 р.
- Оп.5, спр.12: Стаття Є.Онацького. Чернетки звіту інтерв'ю і лист Директорії до редакції "Студентський вісник" та інше. 1919 р.

12. Ф.1738: Бюро друку України при Центральному Виконавчому Комітеті Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.
Оп.1, спр.28: Постанови Ради Оборони УСРР, Наркомпочтеля і бюро друку України. Протоколи, бюлетені, повідомлення, листування. 1919 р.
13. Ф.2060: Народне міністерство єврейських справ УНР.
Оп.1, спр.23: Меморандум і дані єврейських громад про погроми, вчинені румунськими властями, бандами Струка, Лазанюка в Горностайполі, Чорнобилі, Хабні та ін. містечках України в 1919 р. 24 січня - 2 лютого 1919 р.
14. Ф.2192: Диктатор Західної Облaсті УНР.
Оп.1, спр.3: Листування з Начальною Командою Галицької Армії про становище армії. 7 - 30 липня 1919 р.
Оп.1, спр.5: Листування з Начальною Командою Галицької Армії про становище армії. 8 - 17 серпня 1919 р.
15. Ф.2249: Штаб Східного фронту УНР.
Оп.1, спр.2а: Повідомлення члена місії Південної армії про становище на фронті. Квітень - 18 травня 1919 р.
16. Ф.2250: Інформаційне Бюро Армії УНР.
Оп.1, спр.1: Доповіді про настрої по військових частинах та листування про роботу Інформаційного бюро. 25 грудня 1918 р. - 18 лютого 1919 р.
17. Ф.2360: Всеукраїнський Революційний комітет.
Оп.1, спр.14: Зведення оперативних управлінь Південного та Північно-Західного фронтів про становище на фронтах. 8 грудня 1919 - 17 січня 1920 р.
18. Ф.2579: Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР.
Оп.1, спр.7: Постанови Ради Робітничо-Селянської Оборони РСФРР і УСРР про придушення білогвардійських заколотів по селах. 10 травня - 16 вересня 1919 р.
19. Ф.3172: Штаб Волинської групи військ УНР.
Оп.1, спр.7: Агентурно-розвідочні відомості. 1919 р.

20. Ф.3696: Міністерство закордонних справ УНР.
Оп.1, спр.12: Листування з департаментом чужоземних зносин про ноту Директорії з пропозицією мирних переговорів. Грудень 1918 р. - грудень 1919 р.
Оп.3, спр.50: Інструкції та інформаційні повідомлення Міністерства закордонних справ УНР. 7 березня 1919 р. - 19 квітня 1921 р.

Центральний державний історичний архів у Львові
(ЦДІА у Львові)

21. ЦДІА у Львові: Ф.359: Назарук Осип, адвокат, письменник, громадський і політичний діяч. 1883 - 1940 рр.
Оп.1, спр.392: Звіт про витрату коштів, призначених Радою Міністрів УНР і ухвалою Директорії на закупівлю зброї за кордоном послом В.Липинським. 1919 р.
22. Ф.581: Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР.
Оп.1, спр.31: Закони, постанови і накази Ради Народних Міністрів та Головного Командування Військ УНР.
Оп.1, спр.35: Інструкції, повноваження та листування про підготовку до переговорів делегації головнокомандування військ УНР і польських військ та представників держав Антанти про укладення миру з Польщею, забезпечення тилу Армії УНР на території ЗОУНР, з'ясування спірних питань про долю Сх.Галичини та проведення демаркаційної лінії через Збруч. 1919 р.
Оп.1, спр.193: Справи по обвинуваченню військовослужбовців у невиконанні наказів командування, підробці службових документів, критиці командування та ін. 1918 - 1920 рр.
23. Ф.760: Степура Григорій, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1881 - 1939 рр.
Оп.1, спр.32: Рапорти, відкриті листи та ін. документи про стратегічне та політичне становище на Лівобережному фронті та арешт отамана

Болбочана П. 1919 р.

Оп.1, спр.37: Накази, протоколи, листи та ін. документи про з'єднання Наддніпрянської Армії та УГА, спільні дії з армією генерала О.Перемикіна та ін. 1919 - 1920 рр.

Опубліковані документи і матеріали

24. Гражданская война на Украине, 1918-1920 гг.: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн./ Арх. Упр. при Совете Министров УССР и др.; Редкол.: С.Королівський (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – Кн.1. – 875 с.; Т.2. – 916 с.
25. Денник Начальной Команды Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
26. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920): Сб. документов / Сост. Н.Вьюнова, Н.Деева, Т.Каряева. – М.: Воениздат, 1969. – 883 с.
27. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.): Сб. документов: В 4 т. / Сост. Т.Каряева, Н.Вьюнова, З.Павлова. – М.: Воениздат, 1971. – Т.1. – 787 с.
28. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.
29. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції 1917-1923: У 2 т., 5 кн. – К.; Львів, 1923. – Т.2, Кн.4. – 364 с.
30. Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК: У 2. т. / Підгот.: В.Юрчук (ред.), Ю.Бабко, Ю.Бугаєвський та ін. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1. – 1008 с.
31. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.3. / Упоряд. та передм. В.Сергійчука; Ін-т досліджень модер. історії України в США та ін. – К.: Вид-во ім О.Теліги, 1999. – 616 с.

32. Полтаві 800 років – 1174-1974: Збірник документів і матеріалів / Упорядн. П.Білий, П.Ємець, В.Жук та ін – К.: Наук. думка, 1974. – 420 с.
33. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 543 с.
34. Українська Народна Республіка. Головна Управа Війська: Накази (грудень 1918 - вересень 1919). – (Б. м., 1918-1919). – 236 с.
35. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т./ Редколегія: А.Скаба (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1967. – Т.1. – 473 с.; 1968. Т.2. – 423 с.
36. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: У 4 т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.3. – 160 с.; 1969. – Т.4. – 192 с.

Мемуари

37. Бачинський Л. Генерал-полковник Олекса Галкін // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч.12. – С.6.
38. Безручко М. Група СС в боях на підступах до Кам'янця-Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 року // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік. – Львів, 1926. – С.114-124.
39. Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Торонто, 1966. – 36.11. – С.18-41.
40. Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.) У 3 т. / Репринт. відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Т.3. – 542 с.
41. Вислоцький І. Політичні настрої і течії серед старшин УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Ч.9. – С.4-5.
42. Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918-1920. – Торонто; Онтаріо: Гомін України, 1963. – 239 с.

43. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний // Революция на Украине: По мемуарам белых. – М.; Л. Госиздат, 1930. – С.1-63.
44. Гонта Д. На панцирнику “Хортиця” // Историчний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С.71-86.
45. Гурко В. Политическое положение на Украине // Революция на Украине: По мемуарам белых. – М.; Л. Госиздат, 1930. – С.212-221.
46. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 205 с.
47. Деникин А. Очерки русской смуты: В 5-ти т. – Берлин: Слово, 1924. – Т.3. – 271 с.; 1925. – Т.4. – 244 с.; 1926. – Т.5. – 365 с.
48. Дорошенко Д. Мої спомини про недавне-минуле, (1914-1918): У 4 ч. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч.3. – 122 с.
49. Дубас П. З району Махна // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч.3 – С.7- 8.
50. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – 36.8. – С.9-65; 36.9. – С.18-60.
51. Зиблікевич Є. Листопадові події на Великій Україні в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч.3. – С.6-9.
52. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания // Революция на Украине: По мемуарам белых. – М.; Л. Госиздат, 1930. – С.186-195.
53. Каменев С. Записки о гражданской войне и военном строительстве. –М.: Воениздат, 1963. – 264 с.
54. Кетрос Д. Так творилося Українське військо (1917-1919). – Лондон: Вид-во Об-ня бувших вояків українців у Великій Британії, 1958. – 64 с.
55. Климчук В. Похід на Київ: На підставі спогадів учасників та очевидців // Український інвалід. Загальний календар для укр. народу на рік 1939. – Львів, 1939. – С.89-92.
56. Кондратьев Н. На линии огня: Эпизоды из жизни командарма И.Федько. (1897-1938). – М.: Политиздат, 1974. – 128 с.

57. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Прага: Накладом проводу Укр. Націоналістів, 1948. – 48 с.
58. Кордуба М. В посольстві до Гетьмана // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч.12. – С.11-15.
59. Кох Г. Договір з Денікіним: (Від 1 до 17 листоп. 1919 р.). – Львів: Червона Калина, 1930. – 55 с.
60. Крезуб А. Група полковника Рогульського: (Замітки і матеріали до історії) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р. – Львів; К., 1929. – С.51-64.
61. Крезуб А. Напад большевиків на Кременець в травні 1919 р. (спогад) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С.54-68.
62. Купчанко К. Армійська група генерала Кравса в наступі на Київ // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік. – Львів, 1922. – С.108-117.
63. Левицький О. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр.: (Матеріали до історії): У 4 т. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – Т.1. – С.484-514.
64. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: (Спомини з часу від липня до грудня 1919 року). – Відень: Укр. мемуари, 1921. – 194 с.
65. Лемківський І. Летунство УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч.11. – С.7 – 10; Ч.12. – С.15-17.
66. Лисий В. Київ чи Одеса // Вільна Україна. – Детройт, 1960. – Ч.27. – С.61-63.
67. Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр.: (Матеріали до історії): У 4 т. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1960. – Т.2. – С.155-204.
68. Лулу Л. Десятиліття переходу Збруча (1919 - 16.VII.1929): (Спомин) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1928. – С.76-81.

69. Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Репринт. відтворення вид. 1930 р. – К.: МП Фенікс, 1992. – С.16-75.
70. Макаренко Г. Полковник (Петро) Болбочан // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч.7/8. – С.10-11.
71. Мандзенко К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство: До 100-річчя від дня народж. головного отамана С. Петлюри // Альманах Українського народного союзу на рік 1979. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк: Свобода, 1979. – С.7-36.
72. Мартос Б. Оскілко й Болбочан: (Спогади). – Мюнхен: Вид-во П.Белея, 1958. – 62 с.
73. Марущенко-Богданівський А. Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорожського полковника Максима Залізняка полку // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – 3б.5. – С.209-226; 1936. 3б.6. – С.193-228; Варшава, 1937. – 3б.7. – С.213-225; 1938. – 3б.8. – С.177-214; 3б.9. – С.206-225.
74. Махно Н. Воспоминания: В 3 кн. / Репринт. воспроизв.: Париж: Изд. Н. Махно, 1937 г.; Под. ред. С.Волина – К.: Украина, 1991. – Кн.3. – 183 с.
75. Мелешко Ф. Південно-східна група Армії УНР і її командир отаман Янів // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1970. – Ч.3/4. – С.60-71; Ч.5. – С.7-11; Ч.6. – С. 9-15; 1971. – Ч.1. – С.21-25.
76. Могилянський М. Трагедія України // Революція на Україні: По мемуарам белых. – М.; Л. Госиздат, 1930. – С.115-135.
77. Монкевич Б. Слідами запорожців // Табор. – Каліш, 1928. – Ч.7. – С.54-70.
78. Мякотин В. Из недалекого прошлого // Революція на Україні: По мемуарам белых. – М.; Л Госиздат, 1930. – С.222-238.
79. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з укр. революції. – Відень: Укр. Прапор, 1921. – 344 с.

80. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни 1918-1920 // За Державність: Матеріали до історії війська укра. – Варшава, 1938. – Зб.9. – С.92-144.
81. Окремий стрілецький Запорізький курінь: (Причинки до історії Укр. війська 1917-1920 рр.) / Р.С. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч.10. – С.20-22; Ч.11. – С.20-22; Ч.12. – С.19-21.
82. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з рос. Добровол. Армією: Спомини голови та командира Запоріз. групи. – Прага: Стілуc, 1940. – 96 с.
83. Осінь 1918 на Харківщині / Р.С. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч.3. – С.7-9.
84. Петрів В. Спомини з часів революції 1917-1921 рр.: У 4 т. – Львів: Червона Калина, 1931. – Т.4. – 116 с.
85. Петрів В. Три зустрічі з професором Академії Генштабу, генерал-полковником Юнаковим // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч.1. – С.13-14.
86. Порохівський Г. Штаб Південного фронту (14.груд.1918 р. - 15.січ.1919 р.): Спомин // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч.7/8. – С.15-18; Ч.9. – С.17-20.
87. Примаков В., Борьба за Советскую власть на Украине / Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне / – М.: Воениздат, 1962. – С.182-202.
88. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Репринт. відтворення вид. 1930 р. – К.: МП Фенікс, 1992. – С.109-148.
89. Прохода В. Коростень – Бердичів – Житомир (Сірожупанники) // Вісті кобматанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1969. – Ч.2. – С.16-21.
90. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського // Табор. – Каліш, 1928. – Ч.9. – С.90-95.

91. Селезіон П. Пригоренская Советская Социалистическая Республика // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч.10. – С.12-15.
92. Синклер В. Листки із споминів // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Репринт. відтворення вид. 1930р. – К.: МП Фенікс, 1992. – С.224-227.
93. Скидан М. Шлях 1-го Галицького корпусу в поході на Київ // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч.2. – С.7-10; Ч.3. – С.14-19; Ч.4. – С.10-14; Ч.5. – С.9-13.
94. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Ін-т укр. арх. та дисер.; Ін-т східноєвроп. досл. НАНУ; Східноєвроп. досл. ін-т ім. В.Липинського; Голов. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – 443 с.
95. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб.8. – С.99-118.
96. Станимір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. – Торонто: Логос, 1966. – 192 с.
97. Стефанів З. Від Слов'янська до Тухолі: Спомини підхорунжого. / Передм. А.Чайковського. – Коломия: Бувальщина, 1933. – 60 с.
98. Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені І.Богуна //Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч.1. – С.21-23; Ч.2. – С.18-20; Ч.3. – С.18-20; Ч.4. – С.21-23; Ч.5. – С.12-15; Ч.6. – С.19-21; Ч.7/8. – С.32-35.
99. Тухачевский М. Избранные произведения: В 2 т. – М.: Воениздат, 1964. – Т.1. – 320 с.
100. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР: Рік 1919 / Упоряд. О.Вишнівський; Передм. Л.Шанковського – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 263 с.
101. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Репринт. відтворення вид. 1930 р. – К.: МП Фенікс, 1992. – С.76-108.
102. Хомичів Я. В степах України: (Хроніка наших днів). Ч.1. Визвольні змагання 1918-1922 року. – Буенос-Айрес: Накладом авт., 1958. – 349 с.

103. Чабанівський В. Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 року // За Державність: Матеріали до історії війська укр., – Варшава, 1938. – 36.8. – С.152-154.
104. Червоное казачество: Воспоминания ветеранов. – М.: Воениздат, 1969. – 256 с.
105. Шкільник М. Україна у боротьбі за Державність: В 1917-1921 роках: Спомини і роздуми / Передм. Б.Боцюркова. – Торонто, 1971. – 366 с.
106. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920): У 5 т. – Львів: Червона Калина, 1929. – Т.2. – 176 с.; Т.3. – 162 с.
107. Яценко М. Що то було? // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1930. – 36.2. – С.125-136.

Періодичні видання

108. Боротьба. Орган Центрального Комітету Української Партії соц.-рев. (комуністів). – Київ, 1919. 14 черв. (Ч.88).
109. Вперед! Робітнича газета, орган соціал-демократичної партії. – Львів, 1919. – 9 січ. (Ч.33).
110. Козацький голос. Орган пресбюро 1-го Галицького корпусу. – Вінниця, 1919. – 17 жовт. (Ч.48).
111. Народна Рада. Газета політична, економічна й літературна. – Київ, 1918. – 12 листоп. (Ч.211).
112. Нова Рада. – Київ, 1918. – 18 груд. (Ч.236).
113. Новини. Видавництво Інформаційного бюро Армії УНР. – Рівне, 1919. – 13 берез. (Ч.34).
114. Ставка. Видавництво Інформаційного бюро Армії УНР. – Київ, 1918. – 16 груд. (Ч.1); 22 груд. (Ч.9); 26 груд. (Ч.11).
115. Стрілець. Часопис для українського війська. – Кам'янець-Подільський, 1919 – 10 серп. (Ч.53).
116. Україна. Видання Пресквартири Штадарм: (Щоденна газета) – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 серп. (Ч.3); 6 верес. (Ч.23); 26 верес. (Ч.38).

117. Українська ставка. Видавництво Інформаційного бюро Армії УНР. – Київ, 1919. – 14 січ. (Ч.23); 24 січ. (Ч.30).
118. Українське слово: (Щоденна народна газета). – Київ, 1919. – 27 лип. (Ч.2).
119. Український козак. Газета Української Народної Армії. – Радивилів, 1919. – 17 трав. (Ч.1).

Монографії, статті, довідкова література

120. Балковий П. Війна без флангів: партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. – К.: Наук. думка, 1966. – 302 с.
121. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії // Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С.202-286.
122. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1930. – 36.2. – С.47-72; 1932. – 36.3. – С.55-108.
123. Борщак І. Європа й відродження України (1914-1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч.10. – С.5-8; Ч.11. – С.8-12; Ч.12. – С.7-12.
124. Валійський А. Похід з'єднаних українських армій на Київ в світлі історичної правди: З нагоди 40-х роковин // Голос комбатанта. – Торонто, 1959. – Ч.3. – С.1-3.
125. Великий Жовтень і громадянська війна в Україні: Енцикл. довід. / Редкол.: І.Курас (відп. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
126. Верига В. Визвольні змагання в Україні в 1914-1923 рр.: У 2 т. / НАН України. Ін-т українознавства. – Львів, 1998. – Т.1. – 523 с.; Т.2. – 502 с.
127. Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наук. думка, 1991. – 368 с.
128. Визвольна боротьба українського народу 1917-1921 рр. / О.Т. – 2-е вид. поправ. – Лондон: Об-ня бувших вояків-українців, 1950. – 51 с.

129. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення: Про уроки укр. історії роздуми про майбутнє. / Післямова М.Жулинського – К.: Криниця, 1991. – 127 с.
130. Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917-1920// Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч.3/4. – С.5-60.
131. Витвицький С., Баран С. ЗУНР (ЗОУНР) в 1918-1923 рр. // Енциклопедія українознавства. Репр. відтворення 1943 р.: У 3 т. – К.: АТ “Книга”, 1995. – Т.2 – С.527-536.
132. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія: Збірник – Детройт: Вид-во Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця, 1973. – 109 с.
133. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.Кузьмука. –К.: Видавничий Дім “ІнЮре”, 2001. – 448 с.
134. Войнаренко О. До нової Полтави. – Нью-Йорк: Видав. Корп. Булава, 1955. – 286 с.
135. Галан В. Наш досвід минулого і сучасні завдання // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1966. – Ч.1. – С.3-6.
136. Герчанівський Д. Командант Січових Стрільців: З Є.Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919 рр.) // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона Калина, 1993. – С.5-40.
137. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
138. Гражданская война в СССР: В 2 т. / Ин-т Воен. истории; Под общ. ред. Н.Азовцева. – М.: Воениздат, 1980. – Т.1. – 368 с.
139. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.Хромов. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 704 с.
140. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Уклад., авт. передм. і комент. О.Копиленко. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.

141. Дещинський Л. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки // Держава та армія / Вісник Держ. ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 1998. – №334. – С.3-13.
142. Дещинський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2001. – 424с.
143. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.2. – 510 с.
144. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 375 с.
145. Доценко О. Рейд отамана Ю.Тютюнника: (З циклу: Чотири повстан. рейди і їх ліквідація) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1923. – Ч.4. – С.5-7; Ч.5. – С.18-21.
146. Дубинский И., Шевчук Г. Червоное казачество. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 242 с.
147. Думін О. Українські Збройні Сили доби визвольних змагань // Енциклопедія українознавства. Репр. відтворення 1943 р.: У 3 т. – К.: АТ “Книга”, 1995. – Т.3 – С.1116-1183.
148. Дяків Я. Стратегічне положення по переході через Збруч літом 1919 р. // Український скиталець. – Відень, 1923. – Ч.6. – С. 13-16.
149. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України /Ред.: Я.Грицак, О.Романів; НТШ. – Львів: НТШ у Львові, 1991. – 230 с.
150. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад в Україні (1917-1920) / АН УРСР. Ін-т історії; Відповід. ред. І.Мельникова. – К.: Наук. думка, 1967. – 344 с.
151. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 1997. – 188 с.
152. За-вич І. Чужоземні військові формування в Українській Державі // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 88-101.

153. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник автор. колективу і відповід. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 626 с.
154. История военного искусства: В 3 кн. – М.: Изд-во Воен. акад. им.М.В.Фрунзе, 1961. – Т.1. – С. 169-270.
155. История гражданской войны в СССР: В 5 т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ред. комис: С.Найда и др. – М.: Госполитиздат, 1957 – Т.3. – 403 с.
156. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України, 1879-1926. – Торонто: Накладом “5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків”, 1952. – 255 с.
157. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область /АН УРСР. Ін-т історії; Голов. ред. П. Тронько. – К.: Головна ред. УРЕ, 1967. – 1002 с.
158. Історія України ХХ століття: (Курс лекцій): У 2 кн. / Л.Мельник, В.Верстюк, М.Демченко та ін. – К.: Либідь, 1992. – Кн.2. – 463 с.
159. Історія Українського Війська / І.Крип’якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів та ін. Репринт. відтворення вид. 1936, 1953 рр.: У 2 т. – К.: Варта, 1995. – Т.2. – 463 с.
160. Історія Українського Війська, 1917-1995 / В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник та ін.; Упоряд., передм. Я.Дашкевича – Львів: Світ, 1996. – 839 с.
161. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР. Ін-т іст.; Ін-т археології; Ред. А.Шевелєв. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.5. – 592 с.
162. Какурин Н. Как сражалась революция 1917-1920 гг.: В 2 т. – М.: Политиздат, 1990. – Т.1. – 271 с.; Т.2. – 430 с.
163. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р.: (Короткий воен.-іст. огляд): У 2 кн. – Мюнхен: Вид-во “Хвильового”, 1946. – Кн.1. – 110 с.; Кн.2. – 200 с.
164. Карпенко О. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920) – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 256 с.

165. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / НАН України. Ін-т українознавства. – Львів, 1995. – 286 с.
166. Кондратюк В., Буравченко С. Українська революція: Здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.). – К.: Стилос, 1988. – 278 с.
167. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 382 с.
168. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 379 с.
169. Кравцевич-Рожнецький В. Прорахунок Антона Денікіна та Симона Петлюри, що сталося в Києві 31 серпня 1919 року // Дзеркало тижня. – Київ, 1999. – 23 – 31 серпня (№ 32/33).
170. Красівський О. ЗУНР; Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.) / НАН України. Ін-т українознавства. – Львів, 1999 – 42 с.
171. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918-1919 рр. – Львів, 1933. – 179 с.
172. Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917-1922 гг. – М.: Воениздат, 1977. – 416 с.
173. Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
174. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду // Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С.15-201.
175. Кучабський В. Зовнішно-політичне положення об'єднаних українських армій у “Чотирикутнику Смерті” в липні – серпні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч.10. – С.13-17; Ч.11. – С.7-10; Ч.12. – С.15-18.
176. Лазебник В. Військове будівництво в Україні у 1917 – 1920 роках і його значення // Народна армія. – К., 1994. – 22 вересня (№ 170).

177. Левченко О. Воєнні дії армії УНР у червні 1919 року / Укр. істор. збірник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С.214-224.
178. Левченко О. Об'єднанні українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.). – К.: ІПіЕД, 1999. –С.181-192.
179. Левчук Д. Сили демократії і консерватизму // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923 / Упоряд. Б.Коваль. – Нью-Йорк: Видавн. Корп. Булава, 1968. – С.41-106.
180. Ленин В. Речь на конференции железнодорожников Московского узла, 16 апреля 1919 г. // Полн. собр. соч. Т.38. – С.310-315.
181. Ленин В. Телеграмма И.И. Вацетису и С.И. Аралову // Полн. собр. соч. – Т.50. – С.285-286.
182. Ленин В. Телеграмма В.А.Антонову-Овсиенко // Полн. собр. соч. – Т.50. – С. 286-287.
183. Ленин В. Телеграмма Л.Д.Троцкому // Полн. собр. соч. – Т.51. – С.33.
184. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: “ОПР, 1995. – 362 с.
185. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / НАН України. Ін-т українознавства, Ін-т Схід.-Центр.Європи. – Львів, 1998. – 488 с.
186. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.
187. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2001. – 640 с.
188. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 214 с.
189. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 662 с.
190. Лободовський Ю. Антиєврейські погроми Петлюри // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1986. – Ч.2. – С.44-47.

191. Лозинський М. Галичина в роках 1918-1920: (Укр. революція: Розвідки й матеріяли; Кн.5.). – Відень: Вид-во Укр. Соціол. Ін-ту, 1922. – 228 с.
192. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.: У 3 т. – Прага: Пробоєм, 1942. – Т.1. – 212 с.; Т.2. – 232 с.
193. Макарчук С. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 190 с.
194. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 247 с.
195. Марголин А. Украина и политика Антанты: (Записки еврея и гражданина). – Берлин: Из-во С.Ефрон, 1921. – 396 с.
196. Марчук О., Марчук В. Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918-1921 рр.) // Держава та Армія / Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – №408. – С.60-65.
197. Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності // Політ. думка. – Київ, 1996. – №1. – С.92-105.
198. Мірчук П. Українська державність, 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
199. Мірчук П. Українсько-московська війна, (1917-1919). – Торонто: Ліга Визволення України, 1957. – 80 с.
200. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с.
201. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації / Редколегія: О.Дериколенко (голов. ред.), М.Красіко, А.Левенко та ін. – К.: Політвид. України, 1970. – 414 с.
202. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1996. – 187 с.
203. Петлюра С. Статті / Упоряд. та автор передм. О.Климчук – К.: Дніпро, 1993. – 340 с.
204. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т.2. – 606 с.

205. Полтава В. Українські повстанські загони в 1919-1920 роках: (За новими совет. документами) // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1967. – Ч.5/6. – С.26-33.
206. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників) // За Державність (Матеріали до історії війська укр.) – Каліш, 1935. – 3б.1. – 2 вид. – С.75-128.
207. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Ч.2. (Матеріали до української військової історії) // Табор. – Варшава, 1927. – Ч.5. – С.47-62; 1928. – Ч.6. – С.22-48; Ч.7. – С.43-53; Ч.8. – С.53-63; 1930. – Ч.14. – С.98-110.
208. Прохода В. Сірі або сірожупанники // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1967. – Ч.4. – С.35-45.
209. Прохода В. Уваги до праці д-ра М.Стахіва “Україна в добі Директорії” // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч. 1/2. – С.91-102.
210. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш; 1935. – 3б.5. – С.9-61; 1936. – 3б.6. – С.13-64; Варшава. – 3б.7. – С.9-57.
211. Реєнт О. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 250 с.
212. Реєнт О. У робітнях історичної науки / НАН України. Ін-т історії України. Передм. П.Тронька. – К.: Книга Пам’яті України, Просвіта, 1999. – 352 с.
213. Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії в Україні. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1962. – 186 с.
214. Ріпецький С. Похід українських армій на Київ // Голос комбатанта. – Нью-Йорк, 1959. – Ч.4. – С.10-11.
215. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.

216. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання, 1917-1921 // Україна крізь віки: У 15 т. / НАН України. Ін-т історії України; Заг. ред. В.Смоля. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.10. – 320 с.
217. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.: (На підставі документів та оповідань) // За Державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш; 1935. – Зб.5. – С.158-185; 1936. – Зб.6. – С.119-154.
218. Савчук Б. Збройні Сили України: Етапи вічного походу. – Рівне: Держ. ред.-вид. підприємство, 1992. – 101 с.
219. Серета М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч.3. – С.22-24; 1930. – Ч.1. – С.10-13; Ч.2. – С.6-8; Ч.3. – С.15-18; Ч.4. – С.12-14; Ч.5. – С.12-15; Ч.6. – С.17-20; Ч.7/8. – С.21-25; Ч.9. – С.14-16; Ч.10. – С.15-18; Ч.11. – С.11-13; Ч.12. – С.18-20.
220. Слободич О. Велика Україна в огнях: Нарис історії української революції 1917-1920 рр.: Часи Директорії УНР. – Львів: Самоосвіта, 1935. – Ч.4. – 40 с.
221. Солдатенко В. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 973 с.
222. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – 377 с.
223. Стахів М. Друга Советська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку Советської влади під час другої частинної окупації України. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1957. – 368 с.
224. Стахів М. Стан духа й дисципліна в Армії УНР в січні 1919 р. // Вісті комбатанта. – Торонто, 1962. – Ч.2. – С.14-19.
225. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. – Скрантон: Укр. наук.-іст. б-ка, 1963. – Т.2. – 248 с.; 1963. – Т.3. – 275 с.; 1964. – Т.5. – 248 с.
226. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917-1921 рр.: Воєн.-іст. нарис. Ч.1.– Коломия: Наша слава, 1935. – 123 с.
227. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.Шевчука; Вст. ст. С.Кульчицького. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

228. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М.: Наука, 1966. – 455 с.
229. Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська Українського: Сторінки історії військ. аташіату України доби визвол. змагань // Військо України. – Київ, 1993. – №2/3. – С.94-101.
230. Терещенко С., Сафонов Ю. Шел под красным знаменем... // Пульс: Военно-полит. альманах. – М.: Воениздат, 1990. – №3. – С.121-149.
231. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917-березень 1918). – К.; Львів: Вид-во ОО Василіан "Місіонер", 1996. – 369 с.
232. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття. 1917-1921 роки. Ч.1. (Біографічно-довідкова). – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.
233. Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в Україні у 1918 р. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 284 с.
234. Трембицький В. Українська консульська служба 1918 – 1924 років // Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): Статті, замітки, матеріали. – Мюнхен; Париж, 1980. – С.147-205.
235. Трофимович В., Кучик О. Українсько-польська війна і політика Антанти (1918-1919). – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка, 2000. – 58 с.
236. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. Ч.1. (Політичний огляд) З документами в тексті і додатками. – Нью-Йорк: Вид-во Чорторійських, 1966. – 99 с.
237. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917-1921. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1954. – 176 с.
238. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) / Т.Бевз, Т.Веденєєв, І.Гошуляк та ін. – К.: Парламент. вид-во, 1998, – 247 с.
239. Феденко П. Доба Директорії // Енциклопедія українознавства. Репр. відтворення 1943 р.: У 3 т. – К.: АТ "Книга", 1995. – Т.2 – С.517-527.

240. Чабанівський В. Вапнярська історія // *Голос комбатанта*. – Нью-Йорк, 1960. – Ч.5. – С.10-12.
241. Шандрівський І. Військово-політична діяльність генерал-полковника УНР Миколи Капустянського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Дрогобич: НВЦ "Каменяр", 2002. – С.264-280.
242. Шанковський Л. Замітки... // *Український історик*. – 1967. – Ч.3/4. – С.116-122.
243. Шанковський Л. На переломі 1918-1919 років: (Початок другої війни Москви проти України і причини невдач укр. армії) // *Альманах-календар "Провидіння" на рік 1969*. – Філадельфія, 1969. – С.65-84.
244. Шанковський Л. Нарис історії Січових Стрільців // *Український історик*. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1969. – Ч.4. – С.102-107.
245. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
246. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія – Львів: НТШ у Львові, 1999. – 396 с.
247. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: (Виклади в Америці). – Прага: Накладом вид-ва "Вільна Спілка" і Укр. робітн. ун-ту, 1927. – 324 с.
248. Шемет С. Полковник Петро Болбочан: (Замітки до історії Запорізького корпусу 1917 – 1919 рр.) // *Хлібороб. Україна*. – Відень, 1922-1923. – Кн.4. – С.200-236.
249. Шляхтиченко М. До історії Директорії Української Народної Республіки // *Український історик*. – 1965. – Ч.1/2. – С.56-61; Ч.3/4. – С.53-59.
250. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів: Червона Калина, 1995. – 255 с.
251. Шульгин О. Доба гетьманщини // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репр. відтворення 1943 р.: У 3 т.* – К.: АТ "Книга", 1995. – Т.2 – С.512-517.

252. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен: Укр. Вільний Ун-т, 1971. – 402 с.
253. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / НАН України. Ін-т українознавства. – Львів: Просвіта, 1996. – 360 с.
254. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях 1918-1923 роках. – Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. – 181 с.
255. Brucki J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodstwie (1919-1924). – Kraków, 2000. – 600 s.
256. Hupert W. Walki o Lwów: (od 1 listopada 1918 do 1 maja 1919 roku). – Warszawa, 1933. – 236 s.
257. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918-1919. – Koszalin; Warszawa, 1994. – 286 s.
258. Zaks Z. Walka dyplomatyczna o naftę, wschodniogalicyską, 1918-1923: – Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1969. – 385 s.

Дисертаційні дослідження

259. Божко О.І. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 - червень 1919 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1994. – 17 с.
260. Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1996. – 26 с.
261. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 - квітень 1919 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.
262. Задунайський В.В. Збройні сили УНР (1917-1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1995. – 23 с.
263. Кривизюк Л.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2001. – 19 с.

264. Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. - липень 1919 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України – К., 2002. – 19 с.
265. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень 1919 - листопад 1919 року): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України – К., 1998. – 19 с.
266. Мацагор О.А. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 - 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. – К., 2002. – 14 с.
267. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1998. – 20 с.
268. Яцюк М.В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім.В.Н.Каразіна. – Харків, 2000. – 19 с.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет “Львівська політехніка”
Інститут гуманітарних та соціальних наук

На правах рукопису

ЧІХРАДЗЕ ОЛЕГ ШОТОВИЧ

УДК 355. 48(477) “1918/1919”

Друга українсько-більшовицька війна
(листопад 1918 – грудень 1919 рр.)

ДОДАТКИ

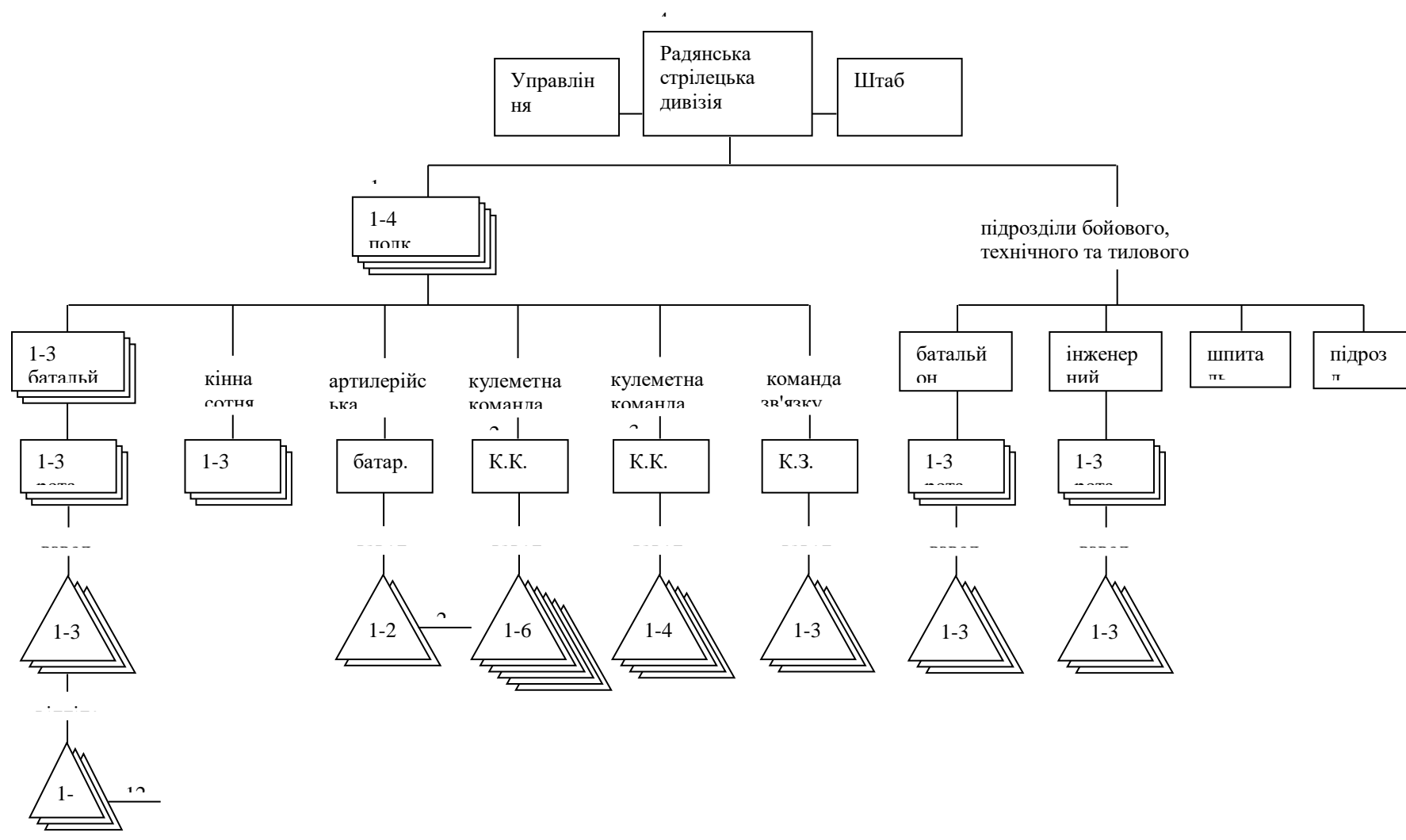
20.02.22 – Військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Гусєв Віктор Іванович
кандидат філософських
наук, доцент

Львів-2003

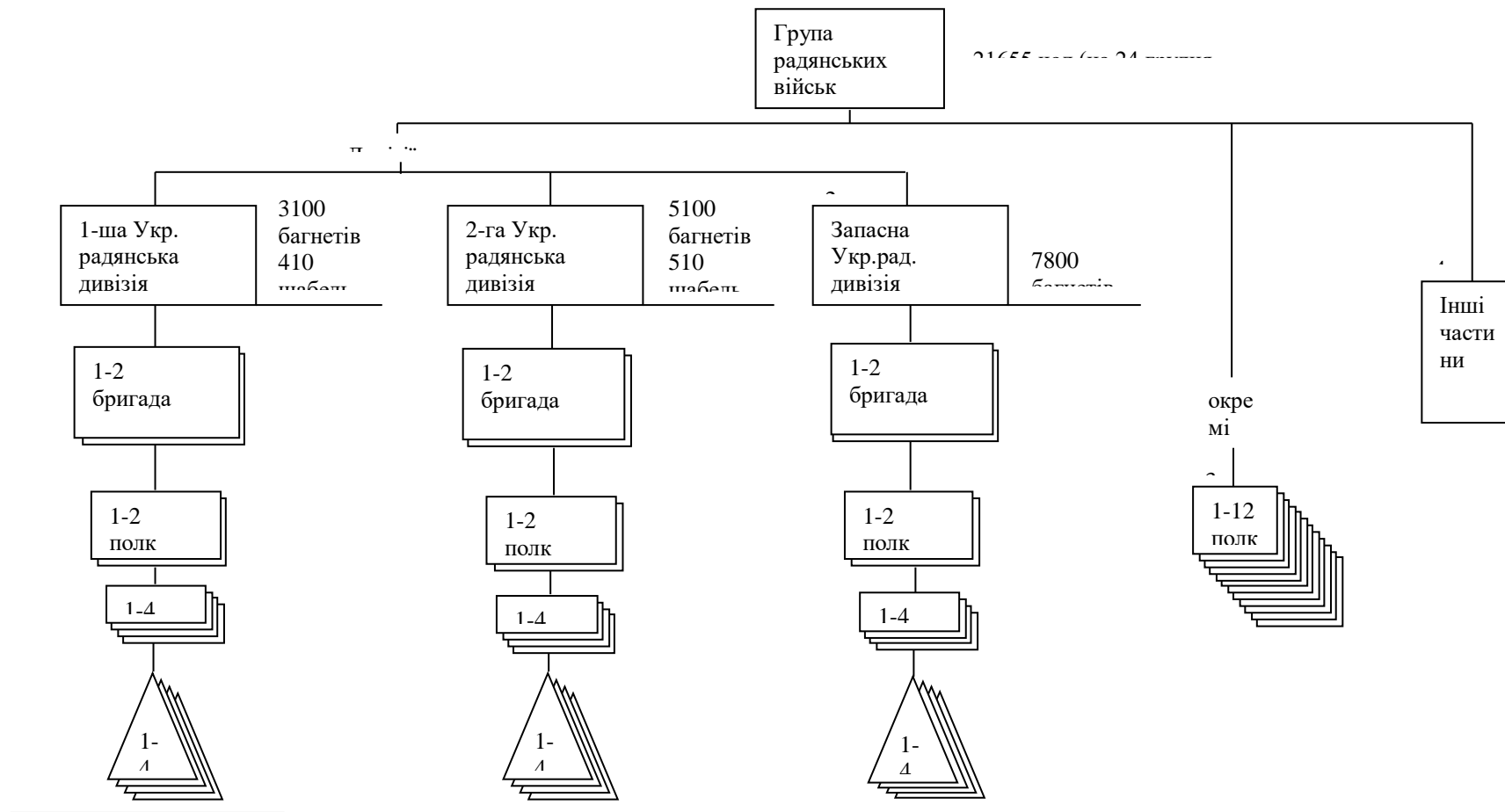
Організація та структура радянських стрілецьких дивізій, які формувалися в "нейтральній зоні".
(Наказ ВРК України № 6 від 22 вересня 1918 р.)

Примітки:

1. Чисельність радянського стрілецького полку (без кулеметних команд, кінної сотні, команди зв'язку, артилерійської бригади) згідно зі штатом повинна була становити 1080 багнетів.
2. Кулеметна команда складалася з шести взводів, в кожному з яких було по два кулемети "Максим".
3. Кулеметна команда складалася з чотирьох взводів, в кожному з яких було по два важких кулемети "Кольт".
4. Схема складена на підставі: "Історія Українського Війська"/ Гриневич В., Гриневич Л., Колісник Р. та ін.- Львів, 1996.-С.113-196.

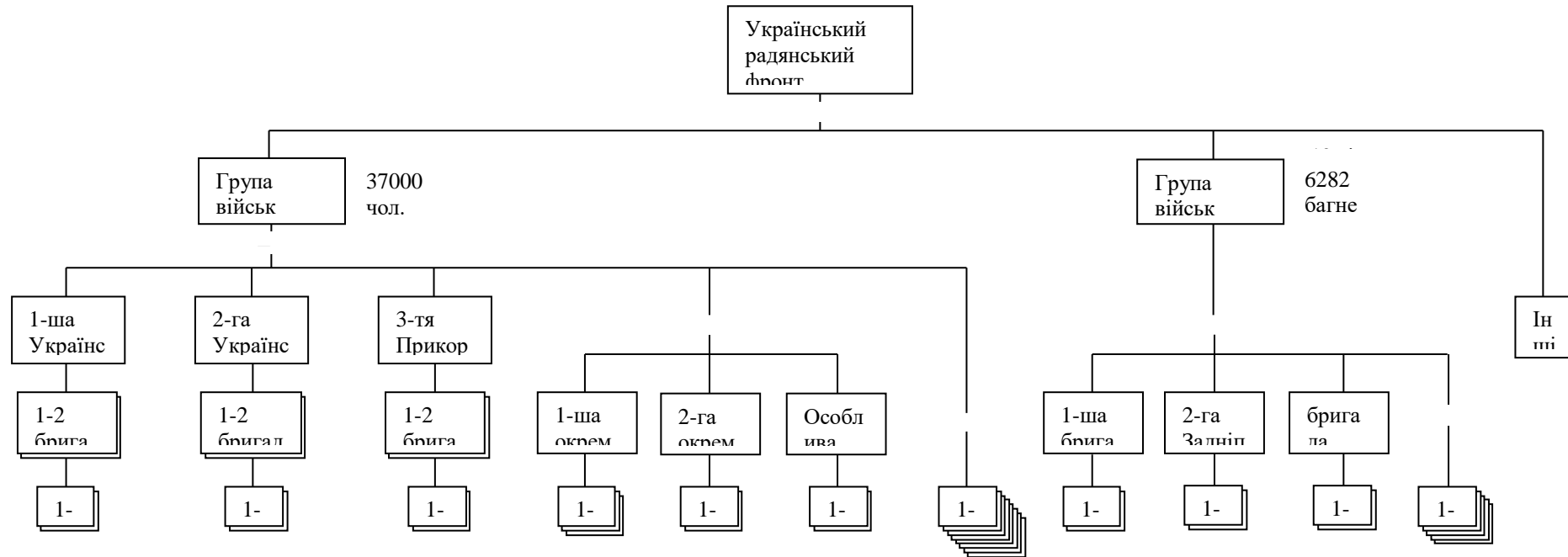
Група радянських військ Курського напрямку. Грудень 1918 р.- січень 1919 р.

1. Організація та кількісний склад групи змінювався залежно від ситуації на фронті.
2. Запасна (3-тя партизанська) радянська стрілецька дивізія тільки формувалася, тому активну участь у бойових діях брала з середини січня по лютий 1919 р.
3. До окремих полків належали: Брянський, Льговський, Курський прикордонні, три полки із загону І.Кожевникова (з лютого 1919 р. увійшли до групи військ Донецького напрямку), Казанський, 1-ий Катирининштадський, Орловський, 1-ий Московський, Китайський, 1-ий Полтавський (з лютого) інтернаціональні полки.
4. До інших частин належали українські повстанські загони, які приєдналися до групи Курського напрямку.
5. Схема складена на підставі: Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. -К.,1987.-С.146-148,182,415,556; Історія Українського

Додаток В

Організація та склад Українського радянського фронту Червоної армії на січень-квітень 1919 р.

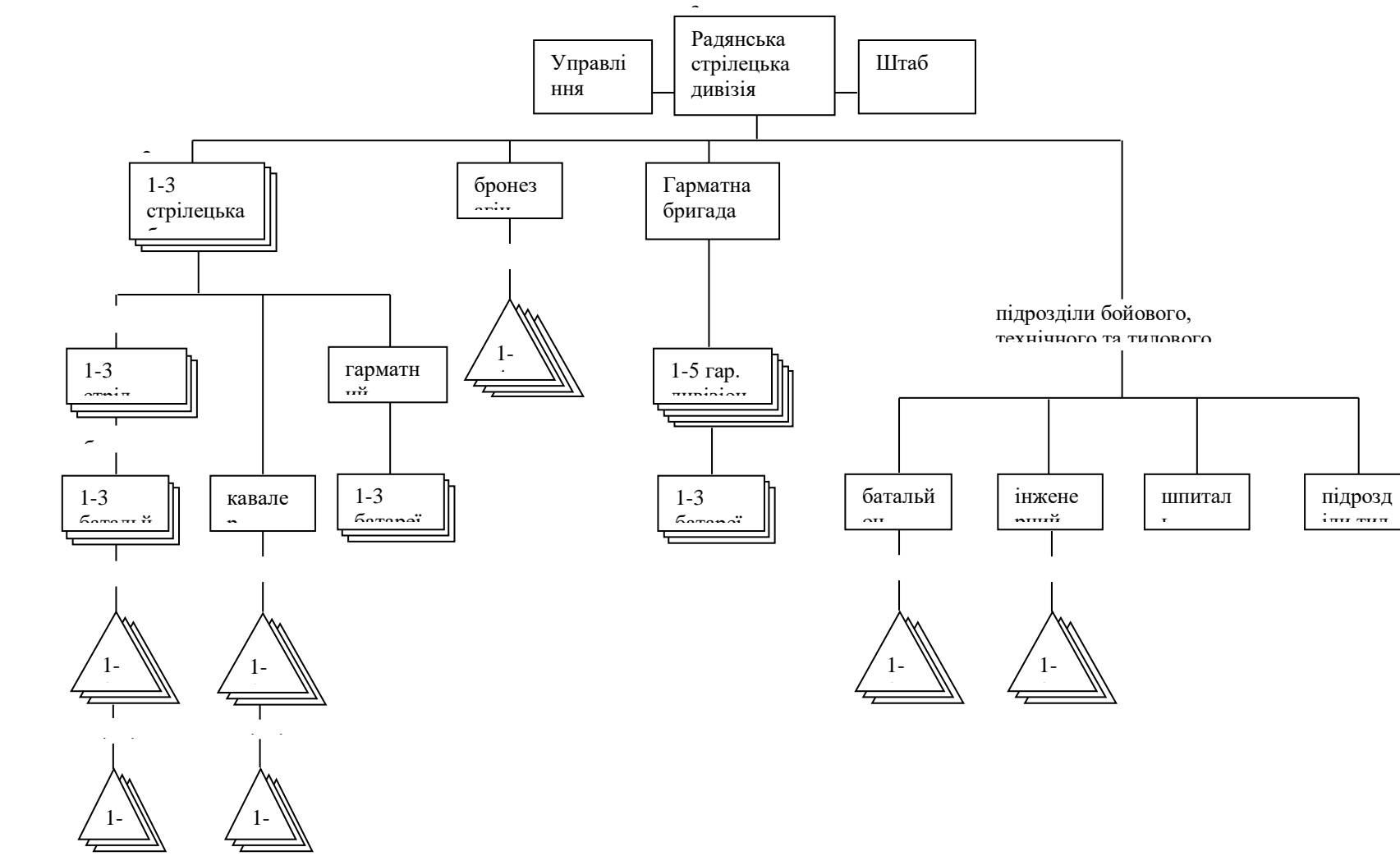
Примітки:

1. Залежно від ситуації на фронті частини Червоної армії перекидалися з однієї групи до другої. Наприклад, частини 2-ої Української радянської стрілецької дивізії у січні-лютому 1919 р. входили до групи військ Харківського напрямку, в лютому-квітні 1919 р. - групи військ Київського напрямку.
2. 1-ша Українська радянська стрілецька дивізія складалася з 1-го Богунського, 2-го Таращанського, 3-го Новгород-Сіверського та 4-го Ніжинського полків.
3. 2-га Українська радянська стрілецька дивізія складалася з 5-го Глухівського, 6-го Корочанського, 7-го Суджинського, 8-го Обоянського полків.
4. 1-ша окрема бригада складалася з 9-го, 10-го стрілецьких та 5-го кавалерійського полків.
5. До окремих полків належали: 11-ий, 12-ий, 13-ий, 15-ий, 21-ий, 23-ий, 25-ий стрілецькі полки 3-ої радянської стрілецької дивізії (з лютого 1919 р.), та кавалерійський полк Червоного козацтва (по лютий 1919 р.).
6. До окремих полків належали інтернаціональні частини, загальною чисельністю 2637 чол.
7. Задніпровська бригада в березні 1919 р. розгорнулася в 1-шу Задніпровську стрілецьку дивізію.
8. До інших частин належали партизанські загони, караульні та комендантські частини, війська Надзвичайної комісії, продзагони, частини Дієвої армії УНР, які перейшли на бік Червоної армії.
9. Схема складена на підставі: Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.-К.,1987.-С.146-148,556; Какурин Н. Как сражалась революция 1917-1920 гг.: В 2-х т.-М., 1990.-Т.2.-С.78-89; Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 р.: У 2-х кн.-Мюнхен,

Організація та склад радянської стрілецької дивізії після реорганізації Червоної армії у травні-червні 1919 р.

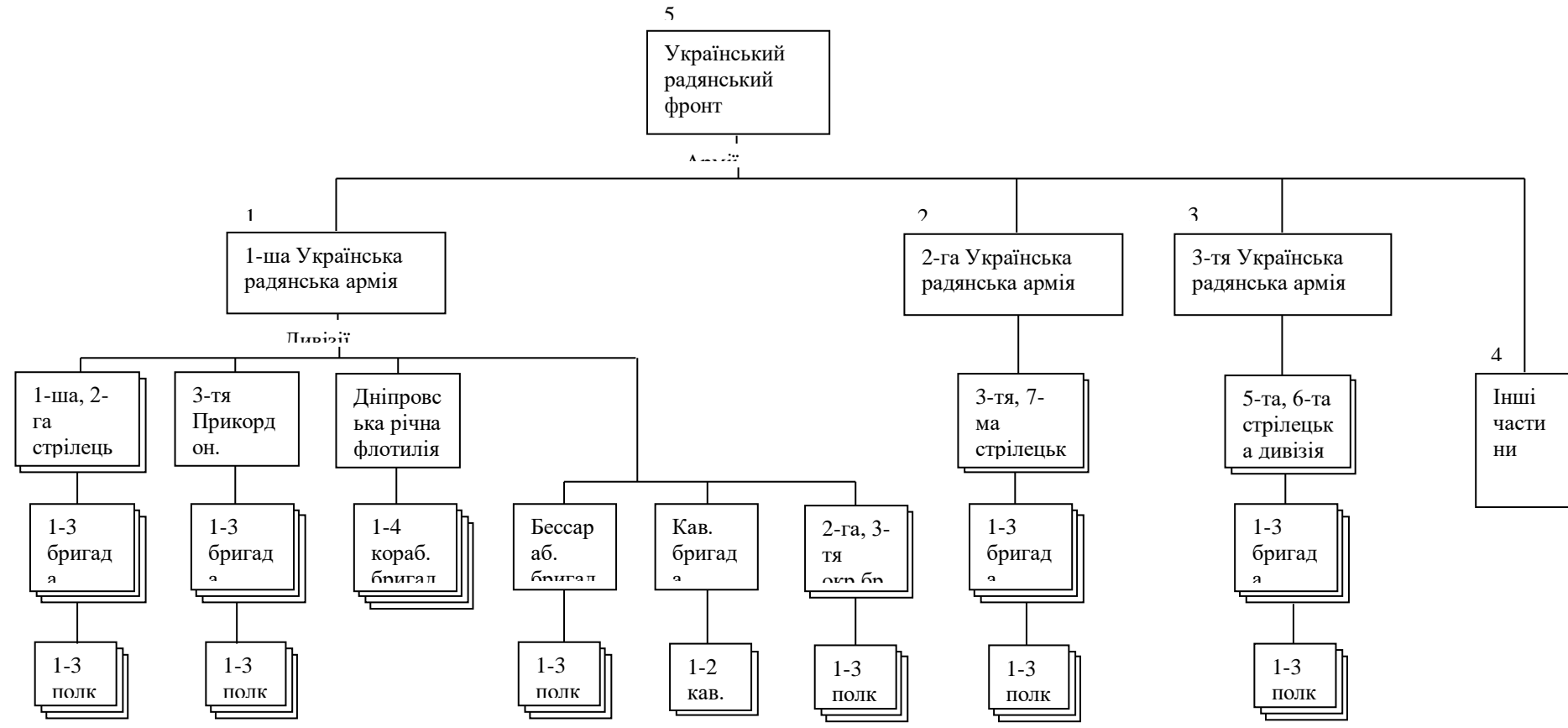

Примітки:

1. Склад радянської стрілецької дивізії налічував у період Другої українсько-більшовицької війни 7-10 тис.чол., 40-50 гармат, 150-200 кулеметів.
2. Не всі радянські стрілецькі дивізії дотримувалися такої організаційної структури. Наприклад, у серпні 1919р. 44-та прикордонна стрілецька дивізія мала чотири бригади, а 58-ма стрілецька дивізія лише дві.
3. Схема складена на підставі: Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 р.: У 2-х кн.-Мюнхен, 1946.-Кн.1.-С.50-110; Кн.2.-200 с.; История военного искусства: В 3-х кн.-М., 1961.-Кн.1.-С.181.

Додаток Ж

Організація та склад Українського фронту Червоної армії
з 15 квітня по 1 червня 1919 р.

Примітки:

1. 1-ша Українська радянська армія була сформована з частин групи військ Київського напрямку. Ці військові частини було зведено у 1-шу та 2-гу стрілецькі дивізії,

3-тю Прикордонну стрілецьку дивізію, 1-шу Кавалерійську бригаду, окрему Бессарабську бригаду та Дніпровську річну флотилію.

2. 2-га Українська радянська армія була сформована з частин групи військ Харківського напрямку. Вони склали 3-тю і 7-му стрілецькі дивізії.

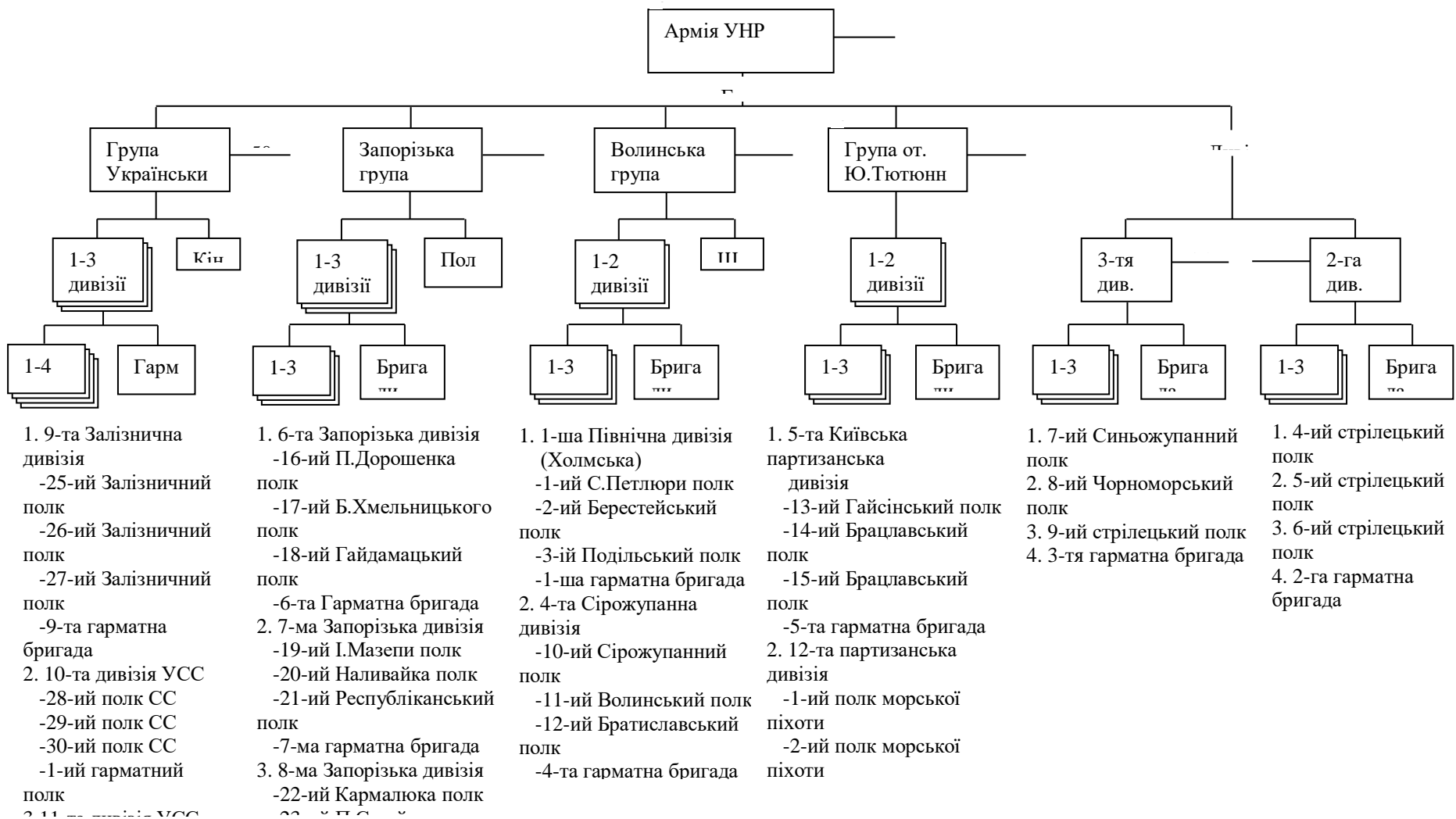
3. 3-тя Українська радянська армія була сформована з 2-ої бригади 6-ої Задніпровської стрілецької дивізії, дивізіона М.Попова, бессарабських повстанських частин і 5-го

кавалерійського полку. Ці частини склали 5-ту та 6-ту стрілецькі дивізії.

4. До інших частин належали: партизанські загони, караульні та комендантські частини, війська Надзвичайної комісії, продзагони, частини Армії УНР, які перейшли на бік

Червоної армії. Без цих частин Український фронт на 2-гу половину квітня 1919р. налічував 47 тис. чол.

Організація та склад Дієвої армії УНР на червень-липень місяць 1919р.

1. 9-та Залізнична дивізія
 -25-ий Залізничний полк
 -26-ий Залізничний полк
 -27-ий Залізничний полк
 -9-та гарматна бригада
 2. 10-та дивізія УСС
 -28-ий полк СС
 -29-ий полк СС
 -30-ий полк СС
 -1-ий гарматний полк

1. 6-та Запорізька дивізія
 -16-ий П.Дорошенка полк
 -17-ий Б.Хмельницького полк
 -18-ий Гайдамацький полк
 -6-та Гарматна бригада
 2. 7-ма Запорізька дивізія
 -19-ий І.Мазепи полк
 -20-ий Наливайка полк
 -21-ий Республіканський полк
 -7-ма гарматна бригада
 3. 8-ма Запорізька дивізія
 -22-ий Кармалюка полк

1. 1-ша Північна дивізія (Холмська)
 -1-ий С.Петлюри полк
 -2-ий Берестейський полк
 -3-ій Подільський полк
 -1-ша гарматна бригада
 2. 4-та Сірожупанна дивізія
 -10-ий Сірожупанний полк
 -11-ий Волинський полк
 -12-ий Братиславський полк
 -4-та гарматна бригада

1. 5-та Київська партизанська дивізія
 -13-ий Гайсінський полк
 -14-ий Брацлавський полк
 -15-ий Брацлавський полк
 -5-та гарматна бригада
 2. 12-та партизанська дивізія
 -1-ий полк морської піхоти
 -2-ий полк морської піхоти

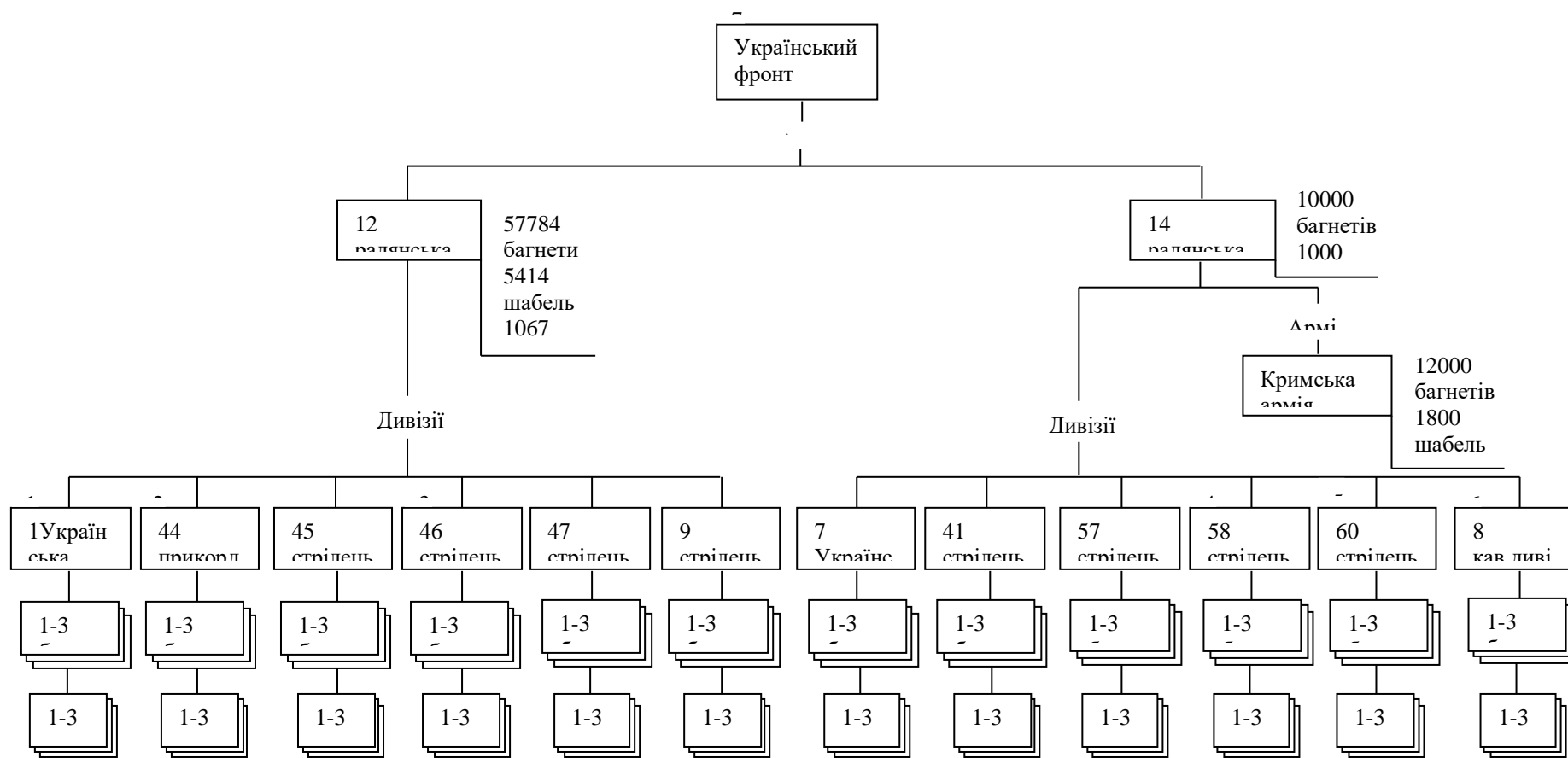
1. 7-ий Синьожупанний полк
 2. 8-ий Чорноморський полк
 3. 9-ий стрілецький полк
 4. 3-тя гарматна бригада

1. 4-ий стрілецький полк
 2. 5-ий стрілецький полк
 3. 6-ий стрілецький полк
 4. 2-га гарматна бригада

Примітки:

1. У резерві 15000 чол.
2. Група от.Ю.Тютюнника з 16 липня 1919р.
3. Схема складена на підставі: Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919р.: У 2-х кн.-Мюнхен, 1946.-Кн.1.-С.50-110; Кн.2.-С.9-85; Удовиченко О. Україна у війні за державність.- Вінніпег, 1954.-С.60-65; Шанковський Л. Українська Галицька Армія.-Львів,1999.-С.190-239; Прохода В. Вождь

Склад та чисельність бойових частин Українського радянського фронту Червоної армії на червень-вересень 1919р.

Примітки:

- 1-ша Українська радянська стрілецька дивізія 15 серпня 1919 р. увійшла до складу 44-ої Прикордонної стрілецької дивізії.
- 44-та Прикордонна стрілецька дивізія з 15 серпня 1919 р. складалася з 4-ох бригад.
- 46-та стрілецька дивізія у серпні 1919 р. увійшла до складу 14-ої радянської армії.
- 58-ма стрілецька дивізія була сформована 21 липня 1919 р. з частин Кримської армії, в серпні 1919р. увійшла до складу Південної групи військ 12-ої радянської армії.
- 60-та стрілецька дивізія входила до складу 14-ої радянської армії, з серпня 1919 р.- до складу 12-ої радянської армії.
- 8-ма кавалерійська дивізія Червоного козацтва була розгорнута у вересні 1919 р.
7. Схема складена на підставі: Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник -К 1987 -С 153 294 566 603

Додаток К

Карто-схеми складені на підставі:

1. Гражданская война на Украине, 1918-1920 гг.: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн./ Арх. Упр. при Совете Министров УССР и др.; Редкол.: С.Королівський (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – Кн.1. – 875 с.; Т.2. – 916 с.
2. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920): Сб. документов / Сост. Н.Вьюнова, Н.Деева, Т.Каряева. – М.: Воениздат, 1969. – 883 с.
3. Історія Українського Війська / І.Крип'якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів та ін. Репринт. відтворення вид. 1936, 1953 рр.: У 2 т. – К.: Варта, 1995. – Т.2. – 463 с.
4. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р.: (Короткий воен.-іст. огляд): У 2 кн. – Мюнхен: Вид-во “Хвильового”, 1946. – Кн.1. – 110 с.; Кн.2. – 200 с.
5. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917-1921. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1954. – 176 с.
6. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріяли до історії війська УНР: Рік 1919 / Упоряд. О.Вишнівський; Передм. Л.Шанковського – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 263 с.
7. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т./ Редколегія: А.Скаба (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1967. – Т.1. – 473 с.; 1968. Т.2. – 423 с.
8. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
9. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія – Львів: НТШ у Львові, 1999. – 396 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

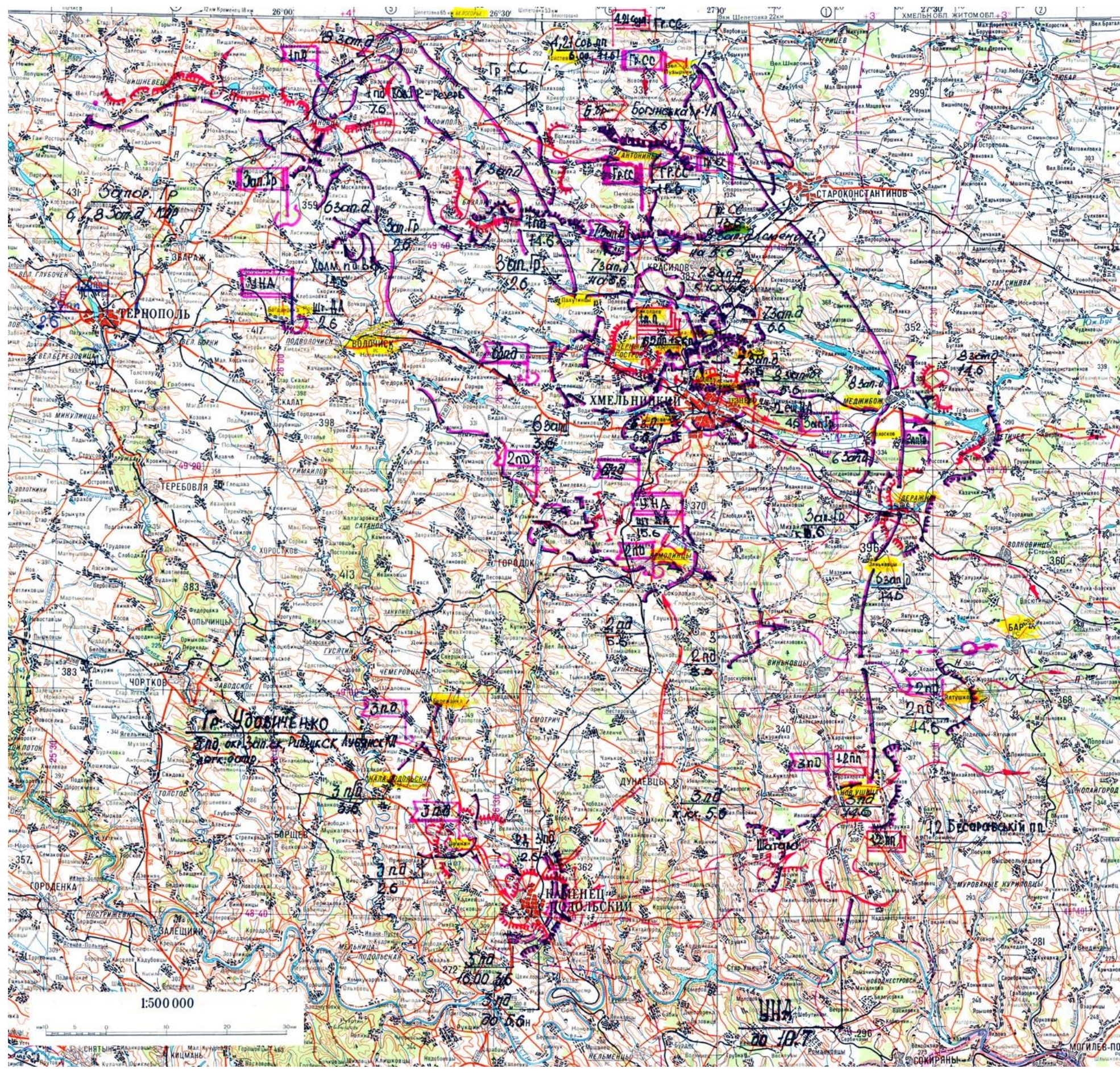
	- Армія.		- Бригада.
	- Корпус (група).		- Полк.
	- Дивізія.		
	- Рубіж оборони.		
	- Рубіж переходу в атаку.		
	- Напрямок наступу.		
	- Вихідний рубіж		
	- Частини (з'єднання), які зупинені на досягнутому рубежі.		
	- Частини (з'єднання), які виходять з рубежу, що займали (обороняли).		
	- Колона частини (з'єднання).		
	- Район зосередження частин (з'єднань).		
	- Розвідувальний загін.		
	- Бойовий розвідувальний дозор.		
	- Заняття частинами (з'єднаннями) рубежу.		
	- Заняття частинами (з'єднаннями) району.		
	- Напрямок головного удару згідно задуму операції.		

	- Українські війська.		- Війська Червоної армії.
	- Війська Добровольчої армії.		- Польські війська.

Додаток К.1. Проскурівська операція з 1 по 17 червня 1919 р. (Карто-схема).

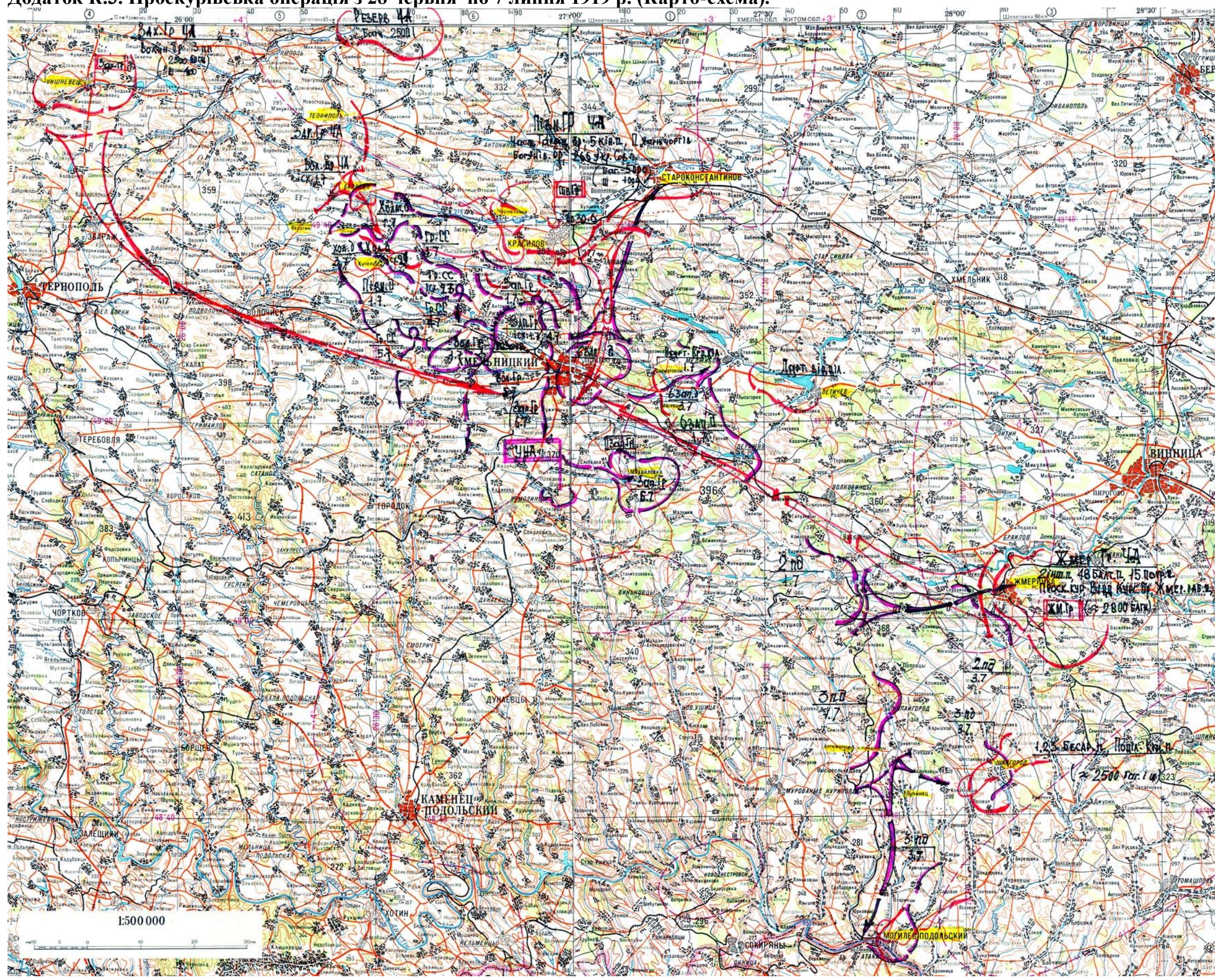

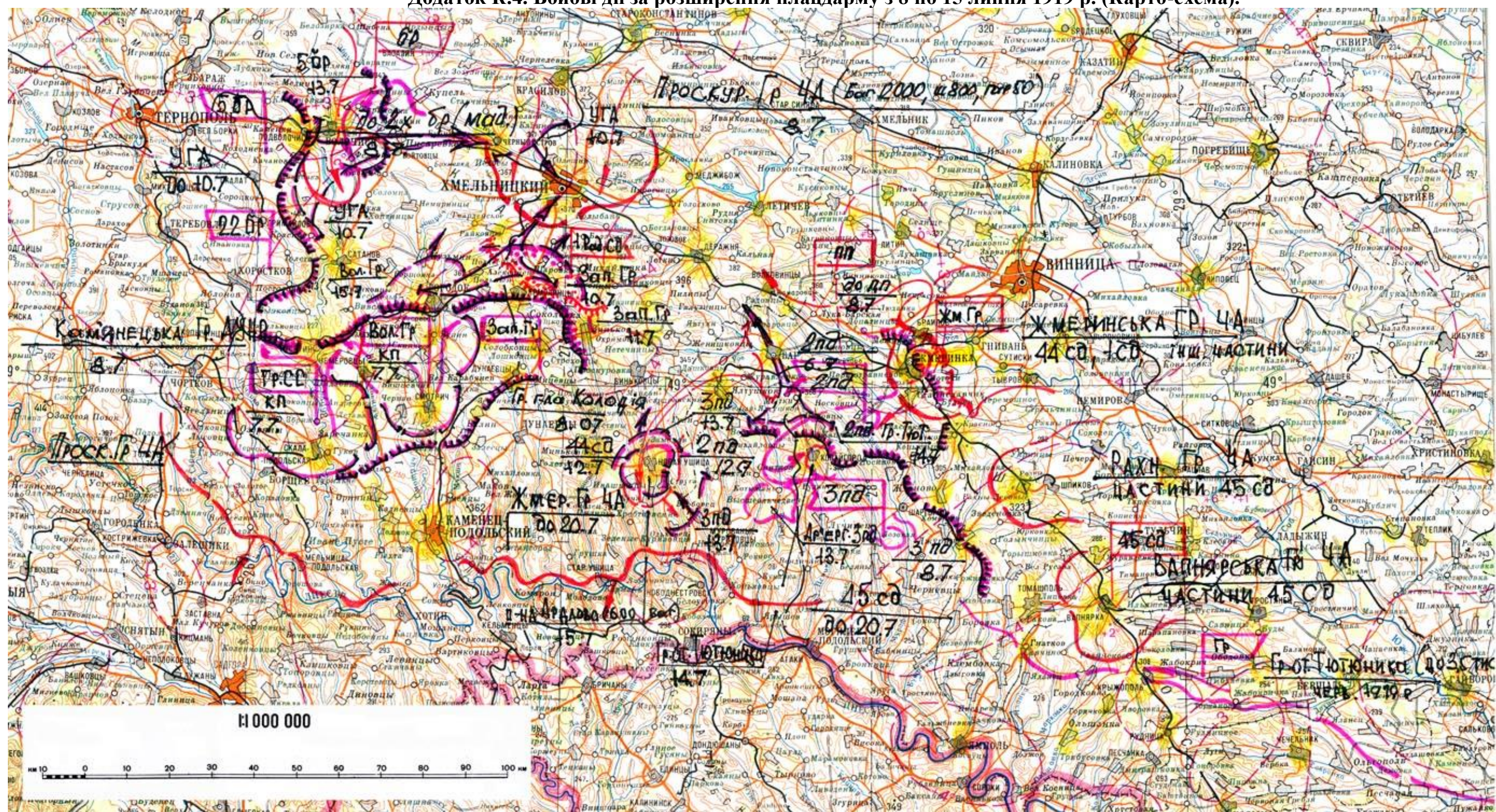

Додаток К.3. Проскурівська операція з 28 червня по 7 липня 1919 р. (Карто-схема).

Додаток К.4. Бойові дії за розширення плацдарму з 8 по 15 липня 1919 р. (Карто-схема).

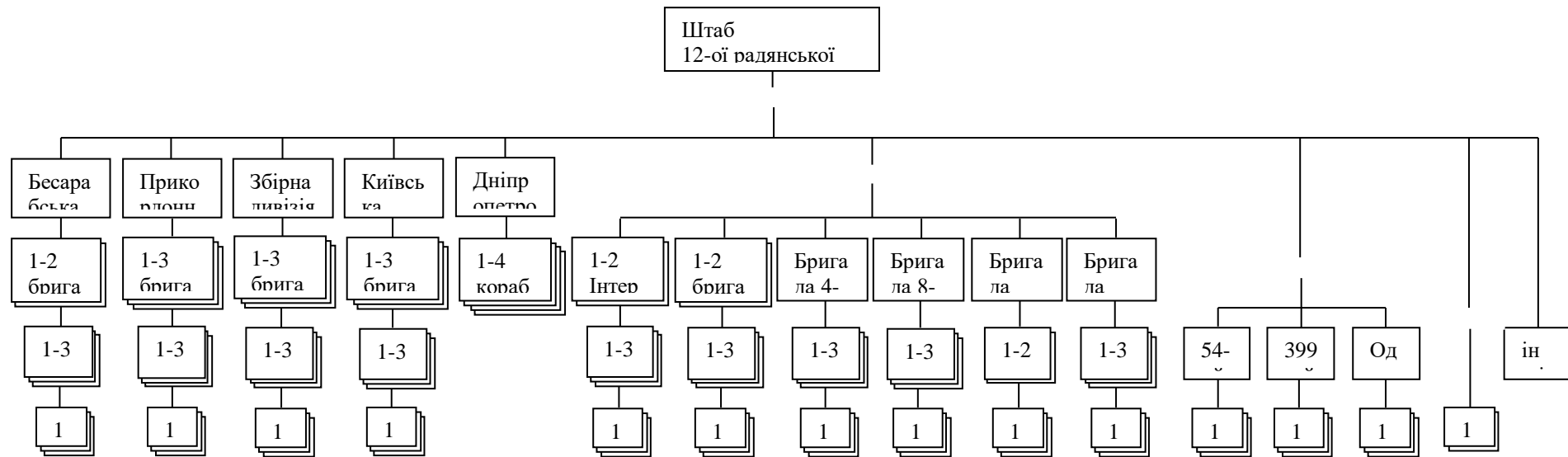

Додаток Л

З'єднання і частини, які територіально підпорядковувалися штабу 12-ої радянської армії та брали участь у бойових діях проти Дієвої армії УНР і УГА в травні-вересні 1919 р.

Примітки:

1. До інших частин належали частини, які підпорядковувалися місцевим комендатурам (комендантські та караульні полки, батальйони, роти).
2. До складу Прикордонної дивізії входили: 15-ий, 16-ий Китайські полки та 17-ий Латиський полк.
3. 1-ша та 2-га інтернаціональні бригади склалися виключно з мадярів. У серпні місяці 1919 р. більшість мадярських частин, перейшовши р.Збруч і викинувши зброю, відправилася до Угорщини. До складу інтернаціональних бригад входили 1-ий мадярський полк (командир Р.Фекете), 3-ий мадярський полк (командир Л.Гавро).

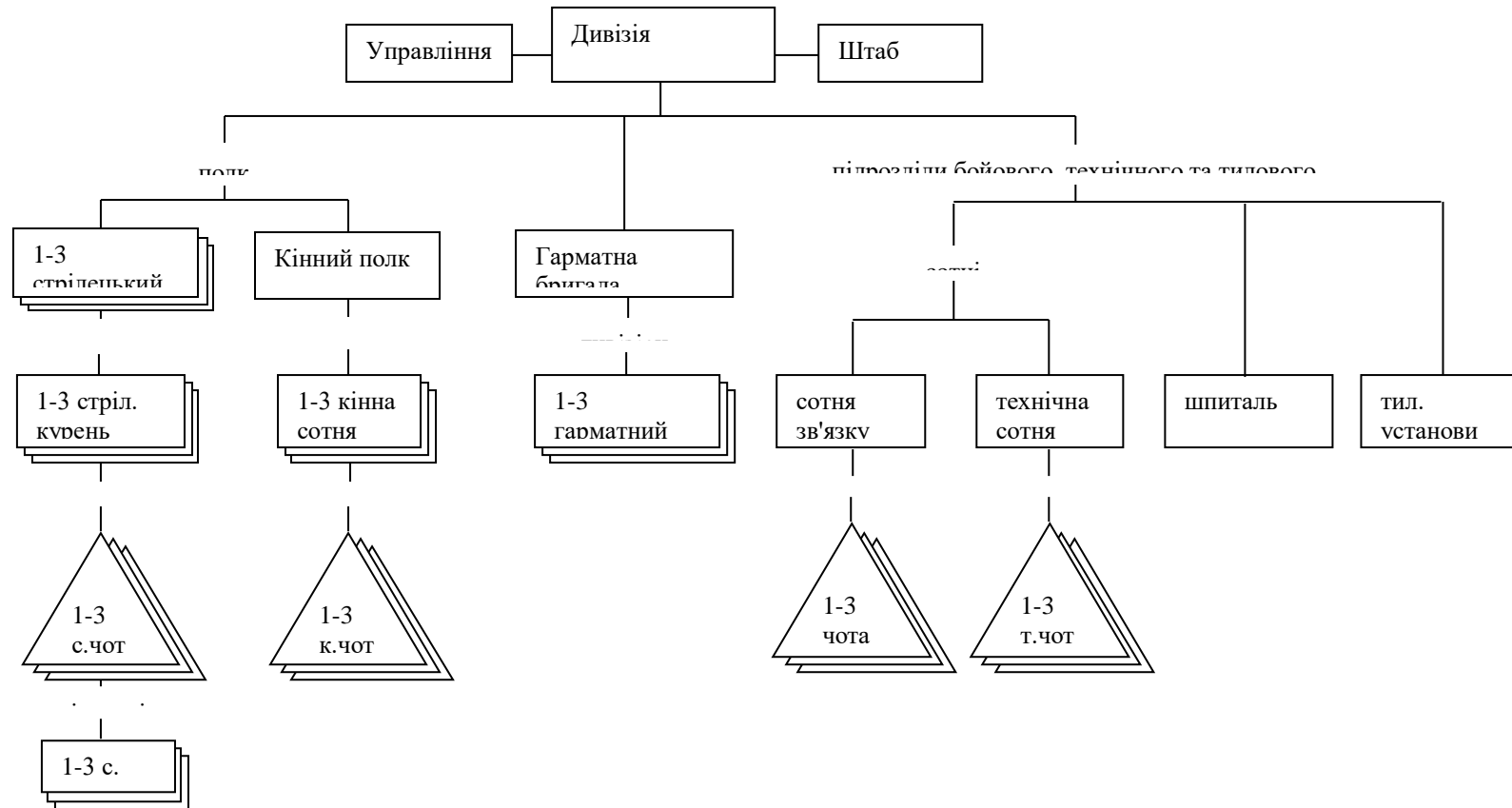
1-ша інтернаціональна бригада (командир С.Частек) налічувала 2000 чол.

4. Одеські матроські батальйони

5. Схема складена на підставі: Шаповаловский П. Українська Галицька Армія - Перів. 1000 - С. 100-230. Капустянский М. Повід Українських Армій на Київ-Одесу

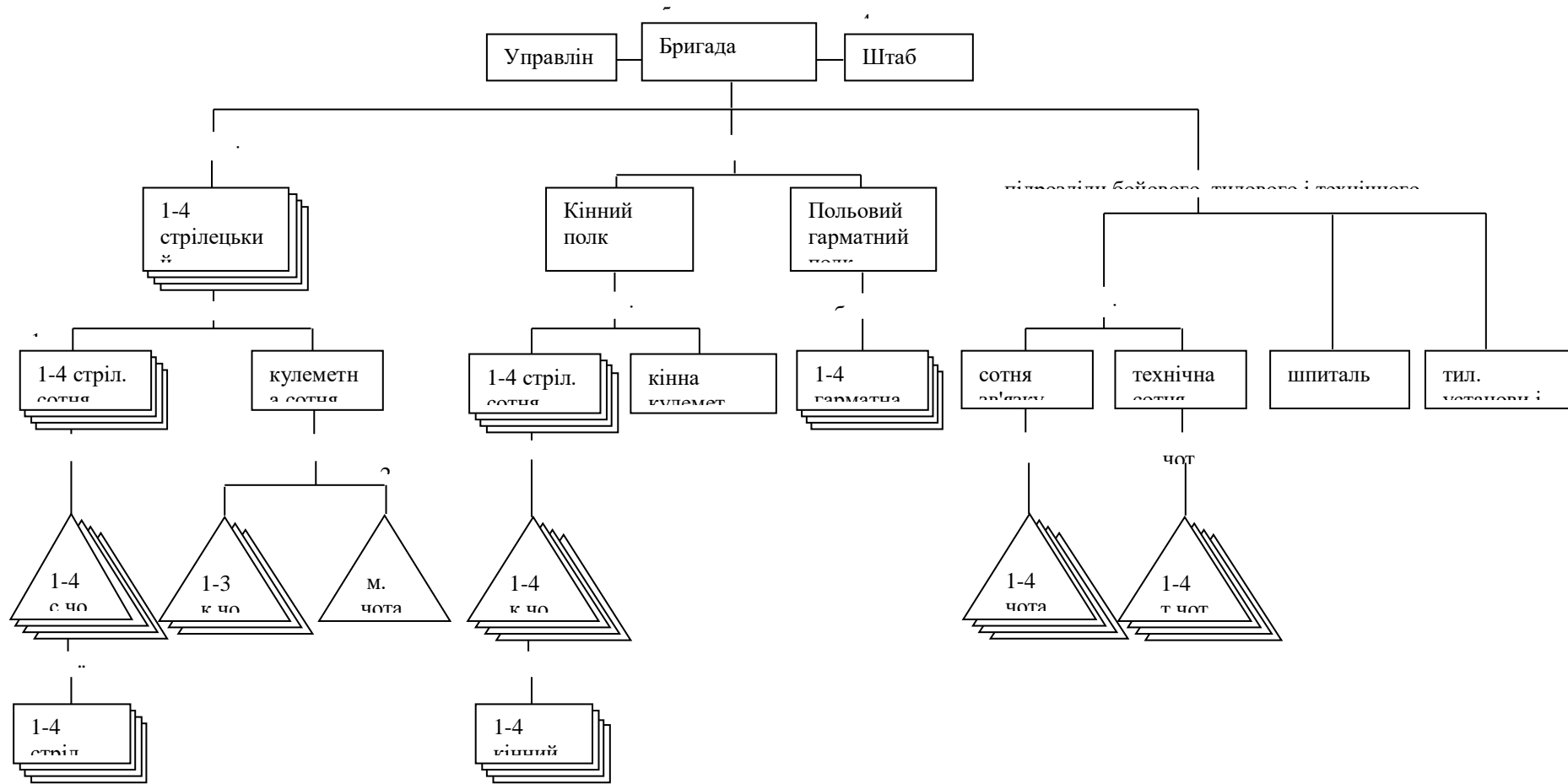
Додаток М

Організація та склад дивізії Дієвої армії УНР на липень місяць 1919р.

Примітка: Схема складена на підставі: Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ - Одесу в 1919 р.: У 2-х кн.-Мюнхен, 1946.-Кн.1.-С.56-110; Кн.2.-200 с;

Шаргородський П. Українська Батьківщина Армія - Київ, 1999. С.100-220; Шаргородський П. Українська Батьківщина Армія - Київ, 1999. С.100-220

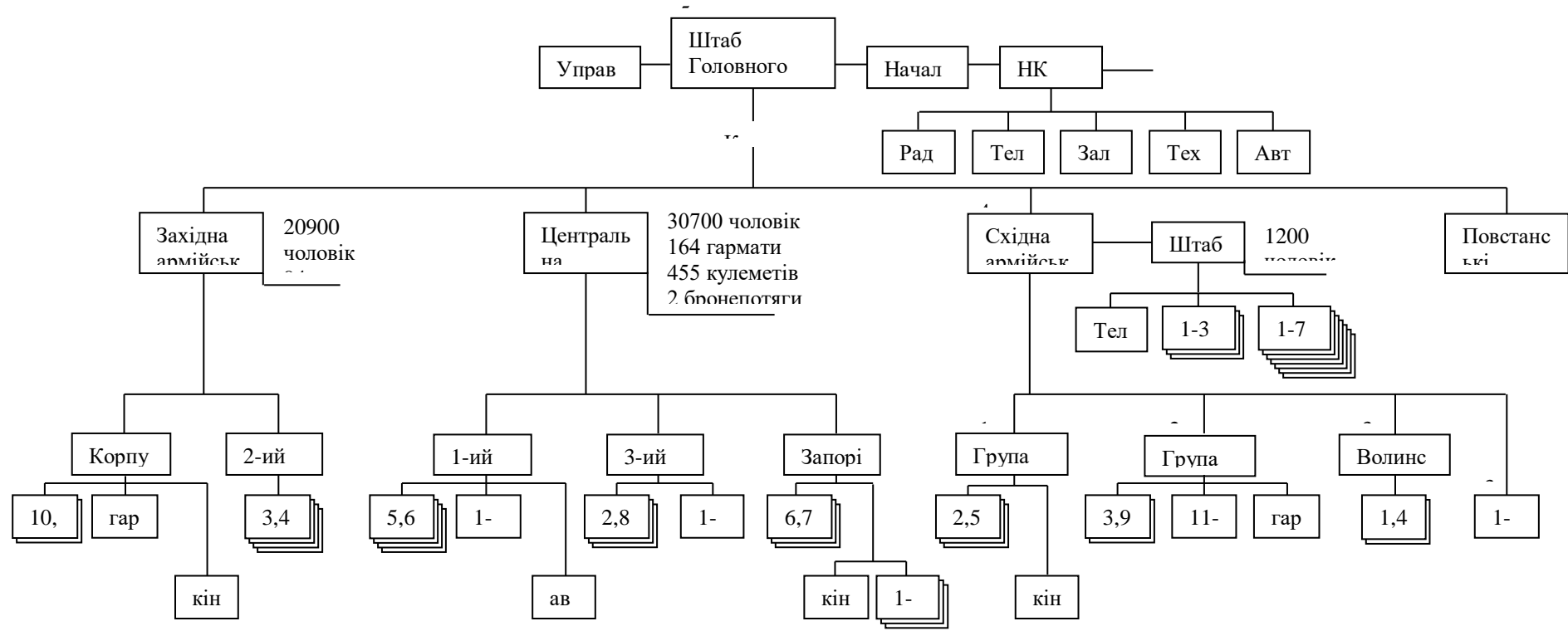
Примітки:

1. Кожна четверта чота стрілецької сотні могла бути кулеметною.
2. Кожна четверта чота кулеметної сотні могла бути мінометною.
3. Не всі бригади УГА мали однаковий склад, наприклад, кінний полк змогла повністю розгорнути тільки 1-ша бригада УГА. 3-ій бригаді УГА підпорядковувалась 1-ша кінна бригада (460 шабель).
4. До штабу належали сотні: Булавна, зв'язку, розвідки, технічна, кінна, вишкіл. Підпорядковувалися відділи: муніципний, інтендантський, санітарний, обозний, ветеринарний, жандармерії, пресовий, духівники.
5. Схема складена на підставі: Шанковський Л. Українська Галицька Армія.-Львів, 1999.-С.30-351; Литвин М.Українсько-польська війна 1918-1919 рр.-Львів, 1998.-С.144-196.

Додаток П

Організація та склад об'єднаних українських армій з 11 серпня 1919р.

Примітки:

- 2-га дивізія з 5 серпня по 27 серпня 1919р. у бойових діях участі не брала (переформовувалася).
- 9-та Залізнична дивізія та 11-та бригада УГА приєдналися до групи полковника О.Удовиченка 19 серпня 1919 р. Вони налічували відповідно 1400 чол., 10 кулеметів і 2400 чол., 32 кулемета.
- Волинська група та 1-ша бригада УСС приєдналися до групи полковника О.Удовиченка 27 серпня 1919р. Вони налічували відповідно 5 тис. чол., 20 гармат і 4 тис. чол., 78 кулеметів.
- Східна армійська група об'єднаних українських армій без 11-ої бригади УГА, 9-ої Залізничної дивізії 1-ої бригади УСС і Волинської групи налічувала 9800 чол., 28 гармат, 153 кулемета, 6 бронепотягів, 18 літаків.